

Andor Csaba

Ismeretlen epizódok Madách életéből

Készült Budapesten, 1998-ban. Felelős
kiadó, műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963 85734 2 2
ISSN 1219-4042

Madách Könyvtár – Új folyam 9.

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)

Andor Csaba

Ismeretlen epizódok

Madách életéből

**Madách Irodalmi Társaság
Budapest
1998**

ELŐSZÓ

A szerző Madách Imréről szóló tanulmányai eredetileg magyarországi, romániai és szlovákiai folyóiratokban jelentek meg, néhány esetben rövidített formában. Most együtt veheti kézbe az olvasó a közel két évtizedes Madách-kutatás főbb eredményeit.

Az egykori megjelenés óta tovább folyt a Madách-kutatás, s a szerzőnek is bővültek az ismeretei, ami óhatatlanul kisebb-nagyobb változtatásokhoz vezetett. Meglehet, még a mostani szövegváltozat sem a végső. Ki tudja: ha Madách nem halt volna meg másfél évvel azután, hogy főművének „2., tetemesen javított kiadás”-a megjelent, talán ma *Az ember tragédiája* 3. vagy még későbbi kiadása lenne a végleges szövegváltozat. Egy tudományos munkánál legalább annyi okot lehet felhozni az újabb, javított kiadásra, mint egy szépirodalmi műnél (bizonyosság rá a Tragédia kritikai kiadása, amelynek az első megjelenését követő évben, 1924-ben már a második „javított és bővített” kiadása jelent meg, napjainkban pedig az „igazi” kritikai kiadás készül).

Tartalom

BEVEZETÉS	11
MADÁCH-INTERPRETÁCIÓ	16
I. ESZME ÉS TÖRTÉNELEM	16
Ádám álmai	19
Esz­tétikum és történelem	23
Utópia és realitás: a falanszter	30
Végzet és szabadság	35
Lucifer történelemszemlélete	39
II. KEZDET ÉS VÉG	43
Az Úr nyelvhasználata	44
Lucifer és az Úr	49
Ádám és az Úr	54
Mondottam... ..	57
Jegyzetek	66
KI VOLT MADÁCH ELSŐ SZERELME?	68
Ige a múltból	68
Emlékezés	70
Amit Máriáról tudunk	73
Amit a versekről tudunk	75
Lenke, a pásztorlány	78
Tartalomjegyzékek	79
Jegyzetek	84
MADÁCH IMRE KÜLÖNÖS LEVÉLVÁLTÁSA	
LÓNYAY MENYHÉRTTEL	86
Jegyzetek	95
MADÁCH IMRE DEDIKÁLT KÖNYVEI	96

EGY SZERENCSETLEN NŐ GYÓNÁSA	100
MIÉRT NEM MENT EL MADÁCH A LOSONCI BÁLBA?	109
Madách és a bálók	109
A konfliktus kezdete	110
A bál előzményei	113
Az utolsó ítélet	115
Veres Pálné naplója	117
Az első „ítéletre” utaló egyéb jelek	118
A távolmaradás igazi oka	120
Mikor volt a losonci bál?	121
Jegyzetek	123
KI VOLT MADÁCH UTOLSÓ GYERMEKE?	125
Életrajzi adatok	127
A kulcsok egyike: Madách művei	128
A családi hagyomány	132
Utolsó látogatás	134
További kutatások	135
<i>Az ember tragédiája</i> keletkezésének életrajzi háttere	136
Madách rajzai	137
Jegyzetek	139
MADÁCH IMRE LEVELE FRENYÓ NÁNDORNAK	141
Jegyzetek	146
MADÁCH IMRE LEVELE HORVÁTH ELEKNEK	148
Jegyzetek	152
KIKET BÚJTATOTT MADÁCH IMRE?	153
Gracza Antal és Záhony István	154
Udvardi Péter	160
Kubicza Pál	168
A névtelen üldözött	170
Rákóczy János	170

Rákóczy és Madách pesti találkozója	172
Az út Pesttől Csesztvéig	175
Madách pesti útjai	179
Rövid kitérő: Madách utolsó útlevele	183
Csesztve és Paróca: nevek és szerepek	184
A letartóztatás háttere, Rákóczy útlevele	188
Összefoglalás	190
Jegyzetek	192
KI ÍRTA AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁT?	197
Mikszáth mint hírforrás	
198	
Palágyi koncepciója	199
Ki volt Bory László?	200
Két levél 1932-ből	204
A bolhák eredete	212
Összefoglalás	223
Jegyzetek	224
MADÁCH IMRE SZÜLETÉSNAPIJA	226
A születésnapok „rendellenességei”	227
Madách születésnapjának változása	229
Az anyakönyvek mítosza	231
Fontos-e mindez?	234
Jegyzetek	236

BEVEZETÉS

Húsz év Madách Imrével kapcsolatos kutatásait veheti most kézbe az olvasó. Érthető tehát, ha a szerző is más szemmel nézi ma már első e „tárgykörben” készült írását, mint első megjelenése idején.

1970-ben határoztam el, hogy *Az ember tragédiájáról*, pontosabban szólva annak lehetséges értelmezéseiről tanulmányt fogok írni, majd 1973-tól 1978-ig gyűjtöttem az „adatokat”. Ez azt jelentette, hogy időnként elővettem a *Tragédiát*, olvastam, majd magamat egy intelligens tűzföldi indiánnak képzelve jegyzeteltem. Messze elkerültem minden Madáchról, vagy pláne a *Tragédiáról* szóló elemzést. Kiindulásom ugyanis az volt, hogy a *Tragédia* viszonylag önálló és egyetemes mű. Bár az összeméri kultúra és történelem bizonyos szintű ismerete nélkül éppoly kevésbé lehet megérteni, mint mondjuk Shakespeare vagy Góthe (vagy bárki más) műveit, speciális ismeretek nem feltétlenül szükségesek az értelmezéséhez. Pontosabban szólva léteznek olyan immanens értelmezési szintjei a *Tragédiának*, amelyek befogadhatók, anélkül, hogy fel kellene tételezni a befogadásukhoz akár Magyarország, akár a magyar nyelv, akár egy Madách Imre nevű személy létezését. Az értelmezésnek ezeken a szintjein értelemszerűen más értelmezők felfogásainak előzetes ismerete inkább hátrány, mintsem előny.

Miután 1978-ban elkészültem a jegyzeteléssel, a következő évet arra szántam, hogy elképzelésemet egybevessem mások elképzeléseivel. Ettől kezdve tehát nem a művet, hanem a *Tragédia* irodalmát tanulmányoztam, s ennek eredményeként született meg a *Madách-interpretáció* című tanulmány.

Az írásnak (itt nem részletezendő személyes okok miatt) csak az első része jelent meg a *Világosságban*. Kezdetből fogva egy igen szűk körben érdeklődés, s egy jóval tágabb körben idegenkedés fogadta, aminek legfőbb okát a filozófiai alapállásában, módszerében látom.

A 20. századi magyarországi filozófia meghatározó áramlatai döntően a Kant utáni német filozófiai irányzatokkal mutattak s mutatnak a mai napig is rokonságot. Különösen érvényes ez a század két legbefo-

lyásosabb filozófusára: Lukács Györgyre és Hamvas Bélára. Márpedig a *Madách-interpretáció* az angolszász analitikus áramlatok hatása alatt született; szerzője fejében Lukács és Hamvas felfogása között *bizonyos szempontból* csekély volt a különbség. Olyan ez, mintha egy részecskefizikus Góthe és Mallarmé verseit olvasgatná: igaz ugyan, hogy egy világ választja el a két költőt egymástól, de azért ők egyaránt költők, s a részecskefizika Góthe és Mallarmé műveihez képest valami egészen más. Hasonlóképpen: bármennyire is érdekes, amiről Lukács György vagy Hamvas Béla s a hozzájuk hasonló szerzők írtak, felfogásom szerint a filozófia valami egészen más. Ha úgy tetszik – s az írás olvastán bizonyosan sokaknak úgy fog tetszeni – a szószálhasogatások egy speciális módja, technikája.

A Madách-interpretációt értelemszerűen nem Madách-kutatóknak mutattam meg tehát; végtére is egy Madách-kutató, legalábbis ebben a minőségében, nem illetékes annak megítélésére, hogy egy intelligens tűzföldi indián miként értelmezhetné a *Tragédiát*. Minthogy pedig tűzföldi indiánokkal sohasem sikerült felvennem a kapcsolatot, így a tanulmány első olvasója tanárom, Kelemen János lett, aki a hetvenes évek elejétől részrehajlás nélkül vezetett be sokunkat a filozófia különböző áramlataiba, különösképpen pedig a nyelvfilozófiába. Előadásai, engem legalábbis arról győztek meg, hogy az analitikus filozófia az „igazi” filozófia, bár nem lennék meglepve, ha kiderülne, hogy ugyanezen előadások nyomán mások mondjuk a kései Wittgensteinre esküdnének.

Az írás megszületése óta 15 év telt el; egy egészen apró vonatkozásban azóta megváltozott a felfogásom. Ma már Madách életét, környezetét, korát is izgalmasnak találom, s bizonyos szempontból fontosabbnak tartom az utóbbiak kutatását. Ettől eltekintve azonban semmiben sem változott a *Tragédia* értelmezéséről vallott nézetem.

Pedig, ha lenne (lett volna) Magyarországon tudományos kritika, úgy éppenséggel változhatott volna. A szószálhasogató módszer azonban – amennyire magánbeszélgetésekből kitűnt – néhány filozófust leszámítva inkább riasztóan hatott az olvasókra, anélkül, hogy érdemi kritikát bárki is megfogalmazott volna. Persze: pisztollyal és karddal nem lehet párbajt vívni. Vagy elfogadja valaki az analitikus filozófiai

megközelítést, s annak talaján fogalmazza meg ellenvetését, vagy magáról a filozófiai (és egyéb) módszerekről – a fegyvernem megválasztásáról – vitatkozunk. Amennyire az ellenérzéseket az ellenérzőknek sikerült szavakba önteniük, az volt a benyomásom, hogy inkább magát a módszert kifogásolták, kritikájuk tehát egy filozófiai áramlatnak szólt. Nekik ma is csak azt válaszolhatnám, amit Austin mondott egy előadása végén: „Bonyolult ez? Hát igen, egy kicsit; dehát az élet, az igazság és a dolgok egyre inkább ilyenek. Nem a dolgok, hanem a filozófusok egyszerűek. Biztosan hallották, gondolom, hogy a túlegyszerűsítés a filozófusokra jellemző foglalkozási ártalom, és ezzel bizonyos értelemben egyet is érthetünk. Azzal a titkos gyanúval persze, hogy ez a dolguk.” [J. L. Austin: *Performatív nyilatkozatok*. In. *Az angol tudományos diákkör évkönyve*. Bp., 1977. 75. l. (Bánki Dezső fordítása.)]

A tanulmány ismételt közzététele tehát egy álláspont megisméltése egyúttal. Egy állásponté, amelynek egyik tézisének nem írtam le eddig (most is csak e bevezetőben teszek róla említést), de amely mégis meghatározta részint *Az ember tragédiájához*, részint annak szerzőjéhez való viszonyomat. Amennyire meg tudtam állapítani, ezzel a tézisémmel még szűkebb filozófusi körben is magamra maradtam. Úgy tartom ugyanis, hogy Madách Imre – többek között – filozófus volt. E tekintetben mindig is hajlamos voltam figyelmen kívül hagyni azt az egyszerű tényt, hogy ismereteink szerint alig volt olyan műve, amely erőltetés nélkül a hagyományos értelemben vett „filozófiai művek” kategóriájába sorolható lett volna. (Ha az esztétikát a filozófia részének tekintjük, úgy ilyen műve azért mégiscsak létezett Madách Imrének, pl. az *Eszmék Léliáról* c. tanulmánya vagy a Kisfaludy Társaságban elhangzott előadása. Ha pedig a mostanában annyira felkapott politikai filozófiára gondolunk, akkor pl. a nemzetiségekről szőtt – eredetileg országgyűlési beszédnek szánt – eszme-futtatása is a filozófiai művek közé sorolható.) Miért is kellene egy filozófusnak filozófiai művet írnia? Pascal sem tett ilyesmit; gondolatainak gyűjteménye nyomán mégis filozófusként fogadta el őt a „szakma”. Mint ahogy Szókratész is bizonyosan filozófus volt, még ha egyetlen műve sem maradt fenn. Pragmatikusan nézve: ugyanazért voltak filozófusok. Mert az utókor filozófusként „használta” őket, filozófiai gondolatokként hivatkozott

gondolataikra, kommentálta, értelmezte azokat. Madách Imrét alapvetően két minőségében „használta” az utókor: mint drámaíró és mint filozófust. A használati mód persze jobbára az idézésekben nyilvánult meg; ritkábban az elemző, még ritkábban a filozófiai elemző írásokban.

De rögtön igazat adnék azoknak is, akik fanyalogva olvasták az előbbi sorokat, arra gondolva, hogy unos-untalan milyen sekélyes írássok idézték Madách Imrét, a filozófust. Valóban: tetszik, nem tetszik, tény, hogy mindmáig az egyetlen magyar bulvárfilozófia is Madách gondolatainak – enyhén fogalmazva – nem mindig adekvát használati módjából született. Fenntartom azonban: Madách (többek között) filozófus volt, még ha gondolatai – megszületésüktől napjainkig – bulvárfilozófiaként funkcionálnak is a magyar kultúrában.

A kötet többi írása évekkal később született. Érdekelni kezdett Madách személyisége, élete, szerelmei, barátai. E pálfordulás magyarázata egyszerű: az életmű esetében nem sürges az idő: 100 vagy 200 év múlva is meg lehet vizsgálni bármely kérdést *Az ember tragédiájában*. Ezzel szemben a Madách életével kapcsolatos információk folyamatosan megsemmisülnek (meghalnak azok a személyek, akik áthagyományozott családi információk birtokában vannak, olykor múzeumokban, levéltárakban is megsemmisülnek pótolhatatlan információk stb.). Ráadásul Madách életrajzaiban jókora a káosz. Igaz, Radó György nagyszerű munkája (*Madách Imre életrajzi krónika*, Salgótarján, 1987) igyekezett rendet teremteni ebben a káoszban. Ám azóta is egyre másra jelennek meg olyan munkák, amelyek még Madách születésnapját is tévesen közlik. Az életrajz pontosítása, az egymásnak ellentmondó információk közül a helyesnek vagy a legvalószínűbbnek a kiválasztása sürgető feladat tehát, ahol az idő múlásával nem javulnak, hanem inkább romlanak az esélyeink.

Néhány esetben kísérletet tettem egy-egy részlet tisztázására; erről szólnak a kötet további tanulmányai. Olykor az is előfordult, hogy a tanulmány megjelenése után újabb információk jutottak birtokomba, amelyek valamely részletet más megvilágításba helyeztek, vagy segítettek eldönteni egy eredetileg nyitva hagyott kérdést. A most közzé-

tett szöveg tehát néhány apró részletben eltér az eredetileg megjelent változattól.

Sokan és sokat írtak Madáchról, mégis azt kell mondanom: nem eleget. Számszerűsítve: a legnagyobb jóindulattal is legfeljebb 100–200 emberévre (200.000–400.000 órára) tehető az összes eddigi érdemi munka, s legalább még egyszer ennyire volna szükség ahhoz, hogy komoly összegzéseknek egyáltalán neki lehessen kezdeni. Sok ez vagy kevés? Ahogy vesszük. Ma már egy jobb számítógépes programcsomag elkészítésére is szánunk ennyi időt. Ugyanakkor az irodalomtudományban, ahol a tevékenységek szervezetségi szintje messze elmarad a számítástechnikában megszokottól, iszonyúan soknak tűnik. További magyarázat helyett, befejezésül álljon itt Madách gondolata: „Ha a tengerhez egy században egyszer jő egy madár, s szájában visz vizet, van remény, hogy elhordja.”

Madách-interpretáció

I. Eszme és történelem*

„A lényeg nem az, hogy mit csináltak Madácból, hanem az, hogy mit csinált Madách abból, amit belőle csináltak” – mondhatnánk előljáróban, Sartre szavait Madáchra alkalmazva. Mert igaz ugyan, hogy rendkívül tanulságosak azok az elemzések, amelyek a történeti háttér, az anya, a feleség, a barátok szerepét kutatják Madách életében, mint ahogy bizonyára nem árt ismernünk a sztregovai és csesztvei környezetet, a nemzedékeket „túlélő” családi birtokpért, Madách olvasmányait, orvosait és betegségeit, vagy (hogy a történeti és lélektani szempontok mellett a szociális környezetet se veszítsük szem elől) a kétvallású Csesztve életét, ahol egykor ugyanabban a templomban „békésen megfért egymás mellett a pápista és a luteránus lelkész”,¹ s persze az sem árt, ha ismerjük valamelyest az 1830-as évek végén Pesten tanuló diákok életmódját. De talán lényegesebb az, amit Madách mindebből „csinált”, vagyis *Az ember tragédiája*. Ami az arányokat illeti: a műelemzés viszonylag kis teret foglal el a Madách-irodalomban, s ezen belül is egyre inkább az összehasonlító elemzések kerültek előtérbe, amelyek a szerző más műveit vagy más szerzők írásait hívják segítségül, s inkább a *Tragédia* keletkezésének körülményeit helyezik új megvilágításba, mintsem magát a *Tragédiát*. Igaz, értelmezésekben azért így sem szűkölködünk; ha csak a teljes szövegkiadásokat vesszük figyelembe, már akkor is szembetűnő, hogy többen írtak hozzá magyarázó tanulmányt (Alexander Bernát, Hankiss János és Kardeván Károly), az előszóírókat pedig felsorolni is fölösleges: az írók és irodalmárok közül gyakorlatilag csak az nem írt hozzá előszót, aki nem akart. S hol vannak akkor még az aprólékos, nem egyszer feledésbe merült elemzések!

A *Tragédia* alighanem sokféleképpen értelmezhető; részben ez a magyarázata annak, hogy oly sokat vitatkoztak róla: kezdetben jobbra

*A tanulmány első része megjelent a Világosság 1980. 3. számában. 167–175.

írók, költők, irodalmárok, később színházi rendezők és filozófusok. S vitatkoztak a maguk (egyáltalán nem lebecsülendő) módján a fordítók (csupán német nyelven tíz fölött van a fordítások száma), a díszlettervezők és a képzőművészek is (elegendő néhány illusztrált kötetet kézbe vennünk, s nyomban kitűnik: nemcsak ízlések, irányzatok vagy más, merőben képzőművészeti felfogások ütközéséről „szólnak” a képek, hanem egyszersmind más-más *Tragédia*-értelmezést is kínálnak az olvasónak).

Az értelmezések sokaságában tehát már ma sem könnyű eligazodnunk; nem csoda, ha egyre többen az értelmezések értelmezéséről írnak értekezést, vagyis nem magáról a *Tragédiáról*, hanem inkább arról, hogy ismert vagy kevésbé ismert irodalmárok és filozófusok miért kedvelték vagy nem kedvelték a szóban forgó művet. Ám éppen azért, mert oly sok az értelmezés, s nyilván jóval több, mint amennyit a szöveg megenged, talán érdemes magát a művet is tüzetesebben szemügyre vennünk. Elvileg elképzelhető volna, hogy minden „lényeges” kérdésre megszületett már a helyes válasz, s elegendő, ha „jó helyre nyúlunk”, mert újat mondani már úgysem lehet. Ám *Az ember tragédiájánál*, úgy gondolom, még nagyon messze vagyunk ettől.

Elsőként a mű történelemszemléletét érdemes közelebbről megvizsgálnunk, annál is inkább, mert azzal – nem ok nélkül – jóformán minden értelmező foglalkozott. Voltak persze, akik nyomban azt kérdezték, hogy miért olyan a történelemszemlélete, amilyennek ők látni vélik, mielőtt még meggyőződtek volna róla, hogy valóban olyan-e. Az ilyen eljárás nemcsak az irodalomban, másutt sem helyeselhető, s rendszerint nem is eredményes. Egy másik gyakran előforduló hiba (amelyet inkább mérsékelni lehet, mintsem teljesen kiküszöbölni), hogy három kérdés lépten-nyomon keveredik egymással. Az egyik: milyen volt *Madách történelemszemlélete*? A másik: mit *szándékozott* kifejezésre juttatni? És a harmadik: *ténylegesen* milyen történelemszemléletet tükröz a *Tragédia*? Nem tagadva, hogy a kérdések (de még inkább azok a tények – szövegrészek, életrajzi vonatkozások stb. –, amelyek alapján megválaszolhatjuk őket) szorosan összefüggnek, az alábbiakban a harmadik kérdésre szorítkoznék.

Vegyük észre, hogy egyáltalán nem nyilvánvaló: van-e a *Tragédiának* történelemszemlélete? Nem volna helyesebb Lucifer történelemszemléletéről beszélnünk? Elvégre ő az, aki az elaltatott emberpárnak (és a remélhetőleg éber olvasónak) bemutatja a történelmet. Látni fogjuk, hogy ennek ellenére nem értelmetlenség, ha valaki a *Tragédia* történelemszemléletéről beszél, feltéve persze, hogy valóban arról szól, s nem Lucifer vagy mondjuk Ádám szemléletéről. Előbb azonban néhány módszertani kérdésre térnek ki.

Ha nem is túlzott mértékben, de azért támaszkodni fogok a mű szövegén kívül más szövegekre is, mindenek előtt Madách feljegyzéseire. Joggal kérdezheti az olvasó: mihez kezdhetünk az ilyen – legjobb esetben is csak poszthumusz nyilvánosságra hozott – feljegyzésekkel? Egy biztos: semmiképpen sem fogadhatjuk el őket perdöntő érvként; a kézírás hitelessége nem szavatolja a gondolat hitelességét. Nézzük meg példaként a következő feljegyzést: „A nemzeti nyelv bolondság”.² Még az sem biztos, hogy a mondatot állításként kell értelmeznünk. Néha előfordul, hogy Madách pontot tesz olyan mondat végére is, amelyet nyelvtani szerkezete szerint csak kérdésnek lehet tekinteni. Lehet, hogy ezt is csak kérdésnek szánta. Habár az is lehet, hogy valóban állítás, de nem Madách állítása, hanem valaki másé; egy lehetséges nézet, amellyel valamiért foglalkozni kívánt a későbbiekben, s ezért felírta magának egy cédulára. Ám ha ennyire aggályosan bánunk a feljegyzésekkel, akkor kérdés: használhatók-e valamire? Bizonyos megszorítással: igen. Ha nem is lehet döntő érvként hivatkozni rájuk, azért ott, ahol a *Tragédia* szövege többféle értelmezést is megenged, egy-egy feljegyzés valószínűsítheti egyik vagy másik értelmezés kitüntettségét. A megfogalmazás nem véletlenül ennyire óvatos. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy az elemző több értelmezést lát ott is, ahol a mű valójában csak az egyik értelmezést engedi meg. S ha történetesen rossz nyomon indulunk el, akkor megeshet, hogy más szövegek alátámasztani látszanak olyasvalamit, ami a mű szemléletének ellentmond. Ezért az ilyen értelmezés csak valószínű, amelyet egy későbbi, körültekintőbb elemzés megerősíthet, de meg is cáfolhat.

Ugyanakkor nehezen megválaszolható kérdéseknél – úgy gondolom – valamelyest erősebb érv a szerző egy másik írására történő hivatkozás, mintha mondjuk nehezen dokumentálható gyerekkori élményekre, vagy az őt ért számtalan hatás valamelyikére támaszkodnánk. Mert bár a hivatkozások önkényességét és esetlegességét egyik esetben sem lehet teljesen kizárni, azért az előbbiben mindkettőnek korlátot szab az a tény, hogy csak egy jól körülhatárolt szövegekészletből válogathatunk. Mindez talán túlságosan is nyilvánvaló, előjáróban mégis el kellett mondanom, mert az eddigi elemzésekben nem kapott elegendő hangsúlyt. Nem árt tehát az olvasó gyanakvását felkelteni: a *Tragédia*-értelmezésekkel szemben általában, és a jelen értelmezéssel szemben különösen.

Ádám álmai

Egy további elkerülhetetlen megkülönböztetés a mű tárgyszintjének és metaszintjeinek szétválasztása. Induljunk ki abból, hogy mindazok a szövegrészek, amelyek a *Tragédia* szövegén kívüli világra vonatkoznak, a mű tárgyszintjéhez tartoznak, míg e tárgyszintre vonatkozó információk a metaszintek egyikéhez. A metaszinteken hagyományosan három szövegtípus keveredett egymással: az értelmezéseké (milyennek láttatja a mű a történelmet?), a magyarázatoké (miért láttatja olyanak?) és a kritikáké (helyes-e, jó-e, a történelemmel megegyező-e az a mód, ahogyan láttatja?).

Ami az értelmezéseket illeti, azok között lehetnek olyanok is, amelyek nem az olvasók vagy műelemzők egyik vagy másik csoportjától származnak, hanem közvetlenül magában a műben megtalálhatók; ilyenkor célszerű a mű önértelmezéséről beszélnünk. Az alábbiakban erről lesz szó: olyan szövegrészekről, amelyek közvetlenül vagy közvetve más szövegrészekre vonatkoztathatók.

A *Tragédia* olvasása során valójában két álommal szembesül az olvasó: az egyik álmot a szöveg közvetlenül megjeleníti, míg a másikra csak utalás történik. „Ah, Cassius! ha ismernél, ki véled / Philippinél csatáztam” – mondja Ádám a tizenkettedik színben, pedig hát Cassius

– úgy tűnik – aligha ismerheti őt; a korábbi jelenetekben sehol sem találkozott. Ráadásul a mű vége felé egyre gyakrabban történik utalás olyan személyekre, akiket kénytelenek vagyunk Ádám álmának szereplői közé sorolni, jöllehet a „másik” álomnak, a történelmi színeknek nem szereplői. Vajon mi lehet ennek a magyarázata? Ha csak egy vagy két ilyen nem létező szereplőre történne utalás, akár még fogytékosságként is elkönnyvelhetnénk a dolgot. (Igaz, erősen vitatható az az attitűd, amely már az értelmezés első buktatójánál a tárgyban és nem magában az értelmezésben keresi a hibát.) Csakhogy itt nem egy vagy két szereplőről van szó: a tizenkettedik színtől kezdve többségükben nem létező szereplőkre utal vissza a két főszereplő (Ádám és Lucifer); az pedig, hogy a falanszter színben éppen Luther, Cassius, Platón és Michelangelo – vagyis korábban sehol sem szereplő személyek – szerepelnek ismerősökként, de nem szerepel Kepler vagy mondjuk Robespierre, aligha magyarázható kizárólag dramaturgiai okokkal. Ha pedig azt állítanánk, hogy mindez esetleges, lényegtelen szempont, aligha nem ugyanolyan súlyos hibát követnénk el, mintha az *Isteni színjáték*-ban a szereplők elhelyezését Dante pillanatnyi szeszélyével magyaráznánk, ami mögött mélyebb megfontolást keresni fölösleges.

Ez volna tehát a mű önértelmezésének egyik kulcsa: a (műben) megjelenített álmot a tényleges (Ádám által álmodott) álmot bizonyos részeitől áll; Ádám a történelmet álmodja végig, a történelmi színek azonban csak *részletek* az emberiség történetéből. Ez persze önmagában semmitmondó megállapítás: egy irodalmi mű nyilván nem adhat részletekbe menően teljes képet a történelemtől; akkor hát miért hangsúlyozza ezt a tényt a *Tragédia*? Nyilván azért, mert a következményei már nem ilyen nyilvánvalóak. Mert ennek ismeretében pl. Ádám vagy Lucifer általános megállapításait nemcsak a megjelenített epizódokra, hanem a történelem egészére vonatkozó megállapításoknak kell tekintenünk. Ez még mindig túlságosan nyilvánvalónak látszik, bár meg kell jegyezni, hogy ha az említett megkülönböztetés hiányozna a műből, akkor jogosult lenne az a hipotézis, hogy a *Tragédia* a történelemnek csak egyes részleteiről és tendenciáiról kíván számot adni, és nem törekszik a történelem egészének reprezentatív bemutatására. Így

azonban ez a hipotézis például tarthatatlannak bizonyul. (Más kérdés – de ez már a kritika területére tartozik –, hogy ez a számadás sikeres-e.)

Am ha a választásban nincs is torzítás, egy másik lehetséges deviációval feltétlenül számot kell vetnünk. Egyúttal pedig az előbbi durva megközelítés is pontosításra szorul. A közvetlenül megjelenített epizódok ugyanis nem a történelemből vett részletek, hanem Ádám tényleges álmának, a Lucifer által megjelenített álomnak a részletei, s közvetlenül az utóbbi hozható összefüggésbe a történelemmel. Ez a kettős leképezés pedig egy másfajta torzítás forrása lehet: a *Tragédiával* egyidős a gyanú, hogy Lucifer meghamisítja a történelmet. Ha így lenne, akkor a szereplők észrevételeit olyan állításoknak kellene tekintenünk, amelyeknek végső referenciáit nem a tényleges történelemben kell keresnünk, hanem csak Ádám álmában, abban a teljes álomban, amelyben ugyan minden történelmi eseménynek van megfelelője, semmi sem maradt ki belőle, de amelyet mégsem vonatkoztathatunk a tényleges történelemre, mert Lucifer agyafúrt módon eltorzította.

A leggyakoribb kifogás egyébként az, hogy Lucifer egyoldalúan a történelem negatív tendenciáit emeli ki. Ez persze az előzőek fényében képtelenség: Lucifer valamilyen módon mindent bemutat, s csupán a mű illetve a szerző emel ki epizódokat, hogy irodalmi művé kerekedjék a történelem. Az elemzésekben gyakori az olyan feltételes fogalmazás, hogy bemutatásra kerülnek ugyan a történelem „pozitív” eseményei, korszakai is, de alapvetően „negatív” megvilágításban. Az ilyen elemzésekben azonban többnyire menthetlenül összekeveredik két dolog: az, ahogyan Lucifer megjeleníti a történelmet azzal, ahogyan Ádámnak magyarázza, értelmezi. Később még lesz szó Lucifer történelemszemléletéről, szkeptikus megjegyzéseiről, vagyis arról, ahogyan a történelmi színekben szereplőként viselkedik. Most azonban még csak az álomról van szó, amelyet az emberpárra bocsát, s ebben az álomban, ha nem is dramaturgiai, de történelmi értelemben véve ő is csak mellékszereplő: nem a történelem menetére gyakorol befolyást, hanem csak Ádám illetve az olvasó szemléletére.

De térjünk vissza az eredeti kérdéshez: meghamisítja-e Lucifer a történelmet? Pontosabban: meghamisítja-e pusztán azáltal, ahogyan álommá képezi le azt? Még pontosabban: meghamisítja-e a mű öné-

telmezése szerint? Erre a kérdésre már Alexander Bernát is nemmel felelt, és elég jól megindokolta, hogy miért tarthatatlanok az ilyen vélekedések.³ Egyik érve az volt, hogy a műben semmi sem utal csalásra, s ami még feltűnőbb, az Úr sem vádolja ilyesmivel Lucifert. Sőt, még közvetve sem mond ellent neki; az Úr utolsó szavai (amelyeknek értelmezésére a tanulmány második részében még részletesen kitérek) ebből a szempontból nem ellentétesek a Lucifer által bemutatott történelemmel, hanem inkább annak fényében – legalábbis első megközelítésben – motívátlanok. Alexander Bernát érvei közül még egyet emelnék ki, merőben más beállításban azonban, mint ahogy ő tette.

Erdélyi János kritikai szempontú elemzésében arra a következtetésre jut, hogy Lucifer meghamisítja a történelmet, ebből pedig levonja azt a következtetést, hogy a cím elhibázott, s hogy a *Tragédia* valójában „Az Ördög Comediája”.⁴ Ha most a kritika szintjéről áttérünk az értelmezés s ezen belül is az önrételemzés szintjére (márpedig egy irodalmi mű címe is tekinthető önrételemzésnek⁵), akkor a következtetés visszájára fordul: a mű címe nem ez, s ez az ellentmondás az értelmezés szintjén premisszánk hamis voltát bizonyítja, vagyis éppenséggel arra következtethetünk, hogy Lucifer – nem valójában, hanem csak a mű önrételemzése szerint! – nem hamisítja meg a történelmet. Erdélyi gondolatmenetének ezt a visszájára fordítását természetesen súlyos logikai hiba volna a kritika kritikájaként értelmezni. (Más szavakkal: Erdélyi állításának igaz vagy hamis volta azon áll vagy bukik, hogy a mű „állításai” mennyiben felelnek meg a valóságnak, míg a jelen tanulmányban csak azt az előbbrevaló kérdést vizsgálom, hogy valójában *mit* „állít” a *Tragédia*.)

Az eddigiek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy sem abban nincsen torzítás, ahogyan Lucifer álommá képezi le a történelmet, sem pedig abban, ahogyan a mű az álomból kiválaszt bizonyos részleteket. Az önrételemzés szintjén tehát a mű történelmi része a tényleges történelem adekvát modellje. Ha azonban arra a kérdésre keresünk választ, hogy melyek azok a vonások a modellben (vagyis a műben), amelyeket a modellált világ (vagyis a történelem) vonásaiként kell értelmeznünk, már az elemzést megelőzően súlyos módszertani problémába ütközünk. Egy példával illusztrálva a problémát: egyáltalán nem nyilván-

való, hogy mondjuk a föld szellemének megjelenését panteista szemléletként kell-e értelmeznünk (mint ahogy azt Morvay Győző tette terjedelmes és igen alapos monográfiájában⁶), vagy inkább egyszerű dramaturgiai fogásként. Ráadásul a két értelmezés nem is zárja ki egymást. S bár az ilyen kérdéseket aligha lehet minden esetben egyértelműen vagy legalább kellő meggyőző erővel tisztázni, mégsem érdektelen dolog a mű esztétikai-poétikai önértelmezésének az elemzése.

Esztétikum és történelem

Az elemző számára az lenne a legszerencsésebb, ha minden esetben el tudná dönteni, hogy az éppen szemügyre vett vonás a mű történelemszemléletéhez vagy esztétikumához tartozik-e. Egy ilyen szétválasztás lehetőségét azonban három tényező is kétségessé teszi. Először: elvben meg kell engednünk az is-is választ, miként az iménti példában. Másodszor: még ebben az esetben sem biztos, hogy a mű esztétikai önértelmezése elegendő támpontot nyújt az immár három lehetőség szétválasztásához.

De ha a pontos elhatárolásra nincs is lehetőség, mégsem mentesülhet az elemző annak kimutatása alól, hogy legalább néhány esetben nem teljes a bizonytalanságunk, valami támpontunk azért van. Ha nem volna, illetve ha valaki ezt nem mutatná ki, akkor közvetve elismerné, hogy valahányszor a mű történelemszemléletéről beszél, ezt mindannyiszor pusztán intuíciónra hagyatkozva teszi, hiszen ebben az esetben tisztázatlan, hogy az éppen elemzett vonás a történelemszemléletre vagy inkább az irodalmi feldolgozás módjára, az esztétikai-poétikai megoldásra jellemző-e. Ha pedig valaki azt állítaná, hogy ilyen különbségtétel még intuitívra sem lehetséges, akkor ezzel azt is elismerné, hogy nincs jogunk a mű történelemszemléletéről beszélnünk.

E két triviális ellenvetés mellé egy harmadik, súlyosabb ellenérvet állíthatunk. Az említett megkülönböztetés ugyanis egy ki nem mondott előfeltevésre épül, amely ismét csak szembesíthető a mű önértelmezésével. Nevezetesen arról az előfeltevésről van szó, hogy lehetséges egyáltalán olyan (tudományos) történelemszemlélet, amely mentes az

esztétikumtól. Nos, a *Tragédia* ennek a feltevésnek inkább a hamis voltát valószínűsíti.

Lucifer a „históriáról” azt állítja, hogy „Mit feljegyez, a múltnak csak dala” (tizenegyedik szín). Egy esetleges történetfilozófiai szemlélet érvényességét pedig Ádám–Kepler kérdőjelezi meg, amikor azt állítja:

*A bölcselet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk. –*

Érdeemes megemlíteni Madách e kérdéshez kapcsolódó feljegyzését is: „A metafizika annak poézise, mit nem tudunk. Tudomány csak akkor lesz, mikor természettudomány lesz minden, így a morál és a pszichológia is.”⁷

Történelemszemléletünk tehát nem mentes az esztétikumtól; a két szereplő megállapítása és a szerző feljegyzése legalábbis ezt az értelmezést valószínűsíti. Ez a negatív eredmény, bár kétségkívül elgondolkodtató, mégsem zárja ki egészen azt a lehetőséget, hogy a *Tragédia* történelemszemléletéről beszélhessünk. Egyfelől azért nem, mert lehetnek olyan vonások is a műben, amelyeknek semmi közük a történelemszemlélethez, míg más esetekben vitathatatlanul a történelemszemlélet sajátosságaival állunk szemben, legfeljebb azt nem tudjuk eldönteni, hogy azok mennyiben tudományos vagy mennyiben esztétikai természetűek. Másfelől az sem biztos, hogy ugyanazok az esztétikai elvek érvényesülnek a Tragédiában mint műalkotásban, illetve a Tragédia történelemszemléletében. Végül pedig nem reménytelen feladat a mű esztétikai önértelmezését keresnünk, s ez is segíthet a lehetőségek kizárásánál.

Mindez szörszálhasogatásnak tűnhet, hiszen tucatjával lehet idézni olyan szövegrészeket, amelyek vitathatatlanul a történelemre vonatkoznak; miért ne fogadnánk el magától értetődő tényként, hogy a Tragédiának van történelemszemlélete? Nos, az ilyen szövegidézetekkel inkább csak azt lehetne igazolni, hogy egyes szereplőknek van történelemszemléletük – ami valóban kétségtelen –, míg itt egy erősebb állításról van szó: a mű nem pusztán felsorakoztat – szereplőinek megnyi-

latkozásai révén – különböző szemléletmódokat, de maga is kifejezésre juttat egyfajta történelemszemléletet. Korábban már volt róla szó, hogy egyáltalán nem nyilvánvaló, beszélhetünk-e ilyesmiről, ha egyszer Lucifer jeleníti meg a történeti színeket. Éppen ezért volt fontos annak kimutatása, hogy a történelem megjelenítésében nincsen torzítás; Lucifer történelemszemlélete nem a megjelenítésben, hanem különböző reflexiókban jut kifejezésre. Mielőtt közelebbről megnéznénk, hogy milyen módon juttathat kifejezésre a Tragédia egyfajta történelem-felfogást, anélkül, hogy azt az egyes szereplők megnyilatkozásai révén tenné, érdemes legalább futólag mondani valamit arról, hogy mit lehet vagy célszerű a mű esztétikumához tartozónak tekintenünk.

Ebből a szempontból figyelemre méltó a falanszter színben szereplő tudós álláspontja, aki a festményt és a fotót összehasonlítva azt mondja:

*S mig az csalárdul idealizált,
Ez mély hűséggel szolgál céljainknak.*

Ádám reflexiójában pontosítja ezt a megállapítást: „De a művészet, a szellem maradt el –” (s e kiegészítéssel persze egyúttal tagadja a tudós értékrendszerét). Eszerint tehát egyfajta idealizáció a művészi ábrázolás (egyik) megkülönböztető jegye az egyhez valóságghű ábrázolással szemben, s ez egybevág Madách esztétikai felfogásával is.⁸ Ez persze nem túl sok, bár ha a *Tragédiára* való vonatkoztatását megengedjük, akkor azért annyi következtetést levonhatunk belőle, hogy a műben található szélsőségeket, felnagyításokat stb. a mű esztétikumához tartozónak kell tekintenünk. Így például, ha valaki úgy találja, hogy a mű túlságosan kiemeli egyes történelmi személyek szerepét, akkor biztos lehet abban, hogy ez a meglátása – ha egyáltalán helytálló – nem a történelemszemlélethez, még csak nem is annak esztétikai oldalához, hanem magának a műnek az esztétikumához tartozik. Hogy miért? Mert nemcsak Lucifer tagadja többhelyütt ezt a nézetet, hanem a mű is, amennyiben Ádám sehol sem gyakorol számottevő hatást a történelem menetére. Ádám (a fáraó, Miltiades stb.) szerepének kiemeléséről legfeljebb dramaturgiai értelemben lehet szó.

És most tekintsünk el a szereplőktől, és nézzük meg, hogy mi az, amit a Tragédia „mond”, anélkül, hogy akár egyetlen szereplője is mondaná. Nos, a mű legalább egy vonatkozásban úgy foglal állást, hogy a történelemszemlélet egyes elemei elég jól körülhatárolhatóak, s ehhez támpontot is nyújt. Konkrétan: a történeti színek sorrendje nem felel meg teljesen a történelmi egymásrakövetkezés sorrendjének: a párizsi szín után az idő „megfordul”, a mű ismét Prágához kanyarodik vissza. Ha tehát a színek egymásutánjában, sorrendjében mutatunk ki szabályszerűséget, akkor azt a mű esztétikai oldalához tartozónak kell tekintenünk, ha pedig a tényleges történeti sorrendben, akkor a történelemszemlélethez, megengedve persze, hogy az így kimutatott sajátosság esetleg a történelemszemlélet esztétikai oldaláról mond valamit. Ilymódon az az elemző, aki a tézis–antitézis–szintézis kompozíciós elvet próbálja nyomon követni a Tragédiában, a párizsi szín után választásra kényszerül: vagy a második prágai színben keresztül halad tovább, s ekkor – ha fáradozása sikerrel jár – ezt az elvet az esztétikai szférához kell sorolnia, vagy London felé veszi útját, s ha ez az út az elv szem előtt tartása mellett lehetséges, akkor a történelemszemléletben találja meg a hegeli logikát. Nézzük meg ezek után, hogy milyen motívum vonul végig a történeti színeken, ha azokat a történeti idő sorrendjében tekintjük.

Eszme és megvalósulás

Az iménti példát nem véletlenül említettem: sokan próbálták már meg az említett elvet kimutatni, jobbára anélkül, hogy a jelzett megkülönböztetésre tekintettel lettek volna. Az ötlet egyébként rendkívül csábító, hiszen az elvont névszók gyakoriságát tekintve az „eszme” valóban előkelő helyet foglal el a *Tragédiában*. De nem is kell a párizsi színig eljutnunk, hogy belássuk: a hegeli koncepció csak bizonyos (a felületeség határát súroló) nagyvonalúsággal követhető nyomon már az első történeti színnekél is. Így például az athéni szint egyszerűen az egyiptomi szín tagadásának tekinteni – bár egyes vonatkozásokban valóban az – egyenesen félrevezető; a „dicsőség eszméje” ugyanis mindkét

színben megtalálható: ez motiválja Ádám–fáraót és Ádám–Miltiadest egyaránt, bár merőben különböző módon. Van persze olyan eszme is, amelyet Ádám valóban elvet, az ilyen eszmék azonban általában nem a saját eszméi. Mert igaz ugyan, hogy a „milliók egy miatt” eszméjét – ha ugyan annak lehet nevezni – Ádám–fáraó elveti, ámde ezt sehol sem vallotta sajátjának. Sőt, minden jel szerint nem is volt róla tudomása; Ádám, akárcsak a többi szereplő, eseményeket észlel, s az említett megállapítás is csak mint az egyiptomi színben történetek értelmezése jöhet számításba, nem pedig olyan eszmeként, amely Ádámot valaha is lelkesítette volna. Mind az itt jelzett probléma, mind pedig annak megoldása rögtön világosabb lesz, amint nyomon követjük (ha csak vázlatosan is) a történeti színek „logikáját”.

1. Adva van egy eszme, pontosabban eszmék bizonyos kollekciója (E).
2. Ezt követi E realizációja, vagyis egy olyan részlete a történelemnek, amelyben E megvalósul (R).
3. Ennek a konkrét realizációnak Ádám számára elfogadhatatlan következményei vannak (K).
4. Ádám felismeri, majd elutasítja e következményeket (s ezáltal szükségképpen elutasítja az R realizációt is), és tagadásuk az eszmék újabb kollekciójának (E') része lesz.

Innentől kezdve a folyamat előlről kezdődik: E' -t annak R' realizációja követi, amely újabb nem kívánatos K' következményekkel jár, amelyeket Ádám ismét csak elutasít stb.

Ez az értelmezés magyarázatot ad az előbbi problémára is: Ádám–fáraó nem a „dicsőség eszméjét” utasítja el (amely a kiindulási E eszmék között szerepel), hanem a „dicsőség eszme” megvalósításának (rabszolgaság, piramis) „milliók egy miatt” *következményét*. S mint-hogy ez szükségszerű következménye a megvalósítás módjának, így egyszerűen azt is elutasítja, vagyis elutasítja az eszme piramis építésében megnyilvánuló realizációját. De vajon el kell utasítania E -t is? Nyilvánvalóan nem. A „dicsőségnek” lehetséges olyan megvalósítása is, amely nem jár a „milliók egy miatt” következménnyel. Az eszmék új kompozíciója (E') is tartalmazza a „dicsőséget”, de tartalmazza a

„milliók egy miatt” tagadását is, pontosabban egy azzal összeegyeztethetetlen elvet (talán úgy fogalmazhatnánk: „egy mindenkiért”); ez az elv pedig már kizárja a gúlaépítéses megvalósítást.

Végső soron tehát azt mondhatjuk, hogy Ádám nem eszméket utasít el, hanem azok megvalósulásait, illetve megvalósulásuk következményeit, s ez azért nem nevezhető ellentmondásnak, mert elutasító attitűdjét olyan felismerések határozzák meg, amelyek a megvalósulás módjából következnek, de nem feltétlenül következményei maguknak az eszméknek.

Mindez jól nyomon követhető a történeti színekben, a párizsi szín kivételével; a másodlagos álmából ébredő Ádám–Kepler ugyanis (s erre több elemző is felhívta már a figyelmet) nem utasítja el a párizsi szín következményeit.

A nyomon követés persze azzal a következménnyel jár, hogy korrekcióra kényszerülünk. Fel kell tételeznünk ugyanis, hogy az eszmék megvalósulási módjai időben változóak, s így egyes következmények nem a kezdeti realizációból következnek, hanem a megvalósulás egy jóval későbbi stádiumából. Ha ugyanis a Péter apostol által meghirdetett „szeretet eszméjét” vesszük szemügyre, amelyet Ádám–Sergiolus a római szín végén elfogad, akkor aligha lehet azt állítani, hogy ez a szeretet bármilyen értelemben is megvalósulna a bizánci színben. Ahol, ha szűkkörűen is, de megvalósul, az a római szín vége. Bizáncig azonban feltehetően történik egy s más, legalábbis erre kell következtetnünk abból, hogy nem pusztán más történelmi helyzettel találjuk magunkat szemközt, hanem a kereszténységnek egy olyan megvalósulási módjával, amely a szeretet eszméjével összeegyeztethetetlen. Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy Ádám–Sergiolus a római szín elején megvalósult „eszméket” Péter apostol koncepciójának elfogadása után sem tagadja:

*Ah érzem, érzem, mást is kér a lélek,
Mint dagadó párnákon renyhe kéjek;*

vagyis nem magát a „kéjek”-et, hanem inkább csak azok kizárólagosságát és „renyhe” jellegét utasítja el.

A korrekció más szempontból is indokolt. A történeti színek részegész viszonyban állnak a tényleges történelemmel, s míg az utóbbi folyamatos, addig az előbbi szükségképpen diszkrét, jól elkülöníthető részekből áll. Ez pedig azt jelenti, hogy a drámában megjelenített R realizáció egy $R(t)$ folyamat része. Az előbb említett sajátosság révén éppen ezt a tényt juttatja kifejezésre a Tragédia. Hogy hogyan? Lehetőségeiből következően ezt is csak a diszkrét tagolás keretei között teheti, vagyis $R(t)$ -ből kiemel egy korábbi (római szín vége) és egy későbbi epizódot (bizánci szín). Ez pedig annál is inkább hangsúlyt kap a műben, mivel az „eszmék” megvalósulásának tagoltsága ezen a ponton nem esik egybe a dramaturgiai tagoltsággal; a megvalósulás a szín közepén kezdődik, míg másutt általában a szín elején.

Ami az eszmék eredetét illeti, a fentebb vázolt modell alapján azt mondhatjuk, hogy azok forrása általában az őket megelőző kor nem kívánatos következményeiben keresendő. De mi volt az első eszme? – kérdezheti joggal az olvasó. Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy volt ilyen, hiszen Egyiptom esetében első megközelítésben helyesebb azt mondanunk, hogy eszme és megvalósulás egyidejűleg adott. Ám bizonyos jelek arra vallanak, hogy mégiscsak van egy ilyen eszme, amelyet Ádám és Lucifer következetesen más-más szavakkal illetnek. Ádám dicsőségnek, Lucifer hiúságnak mondja, s úgy tűnik, olyan egyetemes emberi tulajdonságról (ha úgy tetszik: antropológiai univerzáléről) van szó, amely megelőzi Egyiptomot és túléli a falansztert. Valóban: ez az eszme még a római színben is kimutatható Ádám–Sergiulus fogadásában, vagy Bizáncban az eretnekek vitájában stb. A dicsőség/hiúság eszméje tehát végigvonul a megjelenített történelmen, sőt, valószínűleg a teljes történelmen, legalábbis erre következtethetünk a meg nem jelenített részekre történő utalásokból (pl. „ki véled Philippinél csatáztam”, „Öleljem ezt, ki egy Aszpáziát / Tarték karomban!”). Az eszmék különböző kompozícióinak tehát – minden jel szerint – ez az eszme a közös részük.

Van egy másik adósságom is: Párizs. Könnyű és elhibázott dolog lenne azt állítani, hogy ez egy kivétel, amelyet nem lehet a történeti színeket átfogó, konzisztens értelmezés keretében elemezni, s ezért külön elemzésre szorul. Ez utóbbinak ugyan nincsen akadály, sőt, a dra-

maturgiai eltérések alapján (álom az álomban, Lucifer néma szereplő, nincs tagadás stb.) nem is feltétlenül rossz irányba tér el az elemző. Mindazonáltal, ha egy átfogó értelmezésben nem tudja hová tenni a párizsi színt, akkor valami baj van: vagy a Tragédiában, vagy az elemzésben. Kiindulópontként fogadjuk el változatlanul azt, hogy ilyen esetekben az értelmezésben célszerű keresnünk a hibát. Mielőtt azonban a párizsi szín értelmezésére javaslatot tennék, tegyünk egy rövid kitérőt a falanszter felé.

Utópia és realitás: a falanszter

A *Tragédia*-elemzésekben mindig is kitüntetett érdeklődés övezte a falanszter színt, bár az elemzők sokszor csak azon vitatkoztak, hogy a különféle társadalomtípológiák milyen elnevezéseket kínálnak az ábrázolt társadalom jelölésére, illetve, hogy az ábrázolt utópia mennyiben eredeti, s mennyiben épül más szerzők elképzeléseire. A jelen elemzés szempontjából azonban sokkal fontosabb kérdés, hogy milyen jegyekkel jellemezhető ez a társadalom, s emellett elhanyagolható, hogy a jegyek összessége különféle elméletekben milyen típusnak feleltethető meg; mi több, ha azt is megnézzük, hogy a falanszter-társadalom miért olyan, amilyen, akkor az is nyilvánvaló lesz, hogy az előbbi kérdés egyenesen félrevezető.

A falanszter-társadalom főbb jegyei: a *kollektívizmus*, a *technokratizmus*, a *gerontokratizmus* és az *utilitarizmus*; ezek mind olyan jegyek, amelyekre félreérthetetlen utalás van a szövegben. Közvetlen kapcsolatot persze alig találunk közöttük; legfeljebb a gerontokratizmust tekinthetjük a technokratizmus következményének, amennyiben – s erre ismét csak utal a mű – a tudás kumulatív. De ha a gerontokratizmust leírjuk a listáról, még mindig marad három olyan jegy, amelyeket nehéz volna erőltetés nélkül egymásból levezetni. Célszerű tehát megnéznünk, hogy az ábrázolt társadalom vonásai milyen mélyebb okra vezethetők vissza.

A szűkebb értelemben vett történeti színeket, vagyis a Tragédiának az egyiptomi színtől a falanszter színig ívelő szakaszát egy figyelemre

méltó sajátosság különbözteti meg a pre- és poszthistorikus színektől; az előbbieken ember és természet viszonya a társadalmi viszonyokhoz képest mellékes, olyannyira, hogy utalás sem történik rá. (Említésre méltó, hogy az egyébként kézenfekvő „vissza a természethez!” kívánságot Ádám sehol sem fogalmazza meg, még csak nem is céloz rá. Igaz persze, hogy a tényleges történelem menete dramaturgiai kötöttséget is jelent, de ez nem magyarázza sem azt, hogy az egyiptomi színt miért nem előzi meg egy archaikus társadalom bemutatása, sem pedig azt, hogy a tizenharmadik szín után a földre visszavágyakozó Ádám miért nem ennek az „eszmének” a jegyében lép az eszkimó színbe.) Ugyanakkor az utóbbiban éppen az ember és természet viszonya a meghatározó tényező. Így van ez az Ádám álmát megelőző prehistorikus színben (elegendő elolvassunk a harmadik szín első sorait) és a poszthistorikus színekben is: az űrjelenetben, ahol Ádám nem tud „a föld szellemének országából kitörni”, az eszkimó színben, ahol a sok ember másodlagos probléma a kevés fókához képest. És nincs másképp a falanszter színben sem, ahol a térbeli és időbeli korlátok válnak meghatározó tényezőkké; a szűkös erőforrásokban és különösen az idő szűkösségében jelölhető meg az az ok, amely a bemutatott társadalom imént említett vonásait magyarázza. A Nap kihűléséig rendelkezésre álló négyezer év perspektívájából nézve válik csak világossá, hogy ez a társadalom miért a javak, jogok, kötelezettségek stb. racionális elosztását választja (értve ezen a túlélés esélyét optimalizáló társadalmi berendezkedést), s miért nem másfajta elvet, mondjuk az igazságosság vagy a méltányosság lehetséges elveinek egyikét. A falanszterbeli tudós félreérthetetlenül jelzi, hogy valóban a szűkösség, ember és természet megváltozott kapcsolata a meghatározó tényező, amikor Ádám kérdésére („mi hát az eszme...”) így felel: „Ez eszme nálunk a megélhetés”; a megélhetés az, ami „egy ily népbe egységet lehel”, s ennek a tulajdonban és elosztásban megnyilvánuló vetülete a kollektívizmus. Az erőforrások és (ebből következően) a javak szűkössége, valamint a tudomány kulcsszerepe az életbenmaradás szempontjából együttesen már kielégítően magyarázzák a társadalom technokratikus jellegét. És végső soron az utilitarizmus is a szűkösségre vezethető vissza; a tudós a ráció határain belül elég meggyőzően indokolja, hogy miért csak az

„Él, ami hasznos”. (Egészen más kérdés, hogy a néző/olvasó alkalmasint nem érzi meggyőzőnek a tudós okfejtését; az érzéseket és az érveket ne keverjük össze!)

Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy Ádám a falanszter társadalmat elutasítja ugyan, mégsem tud semmiféle „eszmét” szembeállítani vele. S ha már itt tartunk, nézzük meg legalább listászerűen, hogy mit is akart Ádám a korábbiakban; az egyszerűség kedvéért csak azokat a fogalmakat sorolnám fel, amelyek előtt az *új* jelző áll, s amelyeket kívánságképpen említ az egyes színek végén.

Egyiptom: új cél,
Athén: új út,
Róma: új nép, eszme, tan, világ,
Konstantinápoly: új lét, világ,
Prága I.: új tetterő,
Párizs: –,
Prága II.: új világ.

A lista itt véget is ér, jöllehet a londoni szín végén olyan részletességgel írja le Ádám az elképzeléseit, amihez csak a római szín vége hasonlítható. De míg ott négy fogalommal is összekapcsolja az *új* jelzőt, addig itt, Londonban eggyel sem. Tekintsünk el most a párhuzamoktól, attól például, hogy a halál mindkét színben (s csakis e két színben!) az események szokásos menetét megtörve dramaturgiailag is és más szempontból is központi jelentőségűvé válik. Azt se kérdezzük, hogy miért épp a vallás és a tudomány „eszméje” tesz szert ilyen jelentőségre, s ha már így „adódott”, miért nem Tankréd áhítozik a tudományra, ahelyett, hogy a pihenést választaná, vagy mondjuk a horoszkópok készítésébe belefáradt Kepler. Az egyébként figyelmet érdemlő párhuzamok mellett inkább az eltérést tartsuk szem előtt egy pillanatra: egy fontos jelző a londoni szín végén hiányzik. Vajon miért?

Azt mondhatnánk, hogy ennek nincs jelentősége, s ez bizonyos értelemben így is van. Nincs jelentősége (vagyis jelentést adó vagy jelentést módosító szerepe), ha arra gondolunk, hogy szükségtelen, re-

dundáns jelző lenne a londoni szín végén. De van jelentősége, ha a jelentőség hiányát az érdektelenséggel azonosítjuk. Mert azt már nem állítanám, hogy érdektelen kérdés: miért nem szerepel a jelző, noha jelentősége, szerepe az adott szövegösszefüggésben valóban nem volna. Ellenkezőleg: épp az az érdekes, hogy miért nincs jelentősége.

Ádám a londoni szín végén így fejezi be kívánságát: „Vezess, vezess Lucifer, e világba”. Az utolsó *e* betű figyelemre méltó: jelzi, hogy Ádámnak most már nagyon határozott elképzelése van arról, hogy milyen is volna a kedvére való világ; elvégre egy „új világ” – annál is inkább, mert olyat már sokat látott – sokféle lehet. A leírást követő „e világba” kifejezés tehát arra utal, hogy a felsorolt feltételeknek (Ádám elképzelése szerint) csak egy lehetséges „megoldásuk”, ha úgy tetszik: egy lehetséges realizációjuk van, csak egyetlen világ (társadalmi forma) felelhet meg nekik. Azt pedig, hogy ez a világ új, a korábbiaktól eltérő, a leírás amúgy is kétségtelenné teszi, nincs tehát szükség a jelzőre, sőt, általánossága miatt gyengítené a mondandót, és kétségessé tenné, hogy Ádámnak valóban határozott, konkrét elképzelése van az elkövetkezendő társadalomról.

Részint tehát ez a magyarázata annak, hogy a falanszter szín végén nincsenek újabb „eszmék”, noha Ádám (minden jel szerint szimbolikus) szavait Lucifer szó szerint értelmezi:

*S megvetjük e földnek hitvány porát
Keresve utat a magasb körökbe. –*

Az, hogy Ádám legkonkrétabbnak szánt elképzelésének is megfelelhessen egy nem kedvére való világ, csak részben magyarázza, hogy miért nem tud valamit szembeállítani vele. Legalább ilyen fontos, hogy a konkrét elképzelésre konkrét választ kap; a ráció határain belül mind a tudósnak, mind az aggastyánnak igaza van. Mert a poszthistóriának ebben a szakaszában már nincsenek alternatívák. S éppen ez az, amiért Ádám (és bizonyára az olvasó) számára a falanszter elfogadhatatlan. Nem azért, mert olyan, amilyen, hanem mert nem is lehet más, mint amilyen, sőt – amennyiben az emberiség léte, fennmaradása érték – olyannak *kell* lennie, mint amilyen. Magyarán szólva: a lehetőségek

beszűkülésével egyidejűleg a vitatható kérdések és válaszok, amelyek korábban logikai, ismeretelméleti stb. körben mozogtak, átváltoztak etikai problémákká, s ezen túl nem az a kérdés, hogy lehetséges volna-e egy másfajta világ, hanem inkább az, hogy a történetek ismeretében szabad-e másfajta világot elképzelnie akár Ádámnak, akár az olvasónak.

Ezért is nem volt szó eddig a falanszter autoriter jellegéről. A látogatás ugyanis minden bizonnyal csalóka; még az aggastyán döntései sem nevezhetők önkényeseknek, sokkal inkább a kényszer jellemző rájuk. Egyetlen esetben lehet csak önkényes döntésről beszélni – ez a döntés azonban megelőzi a falansztert, és nem lehet tudni, hogy kitől vagy kiktől származik – a túlélés melletti döntés esetében. Mert a mű szerint ebből az önkényes döntésből a későbbi döntések már kényszerítő erővel következnek.

És itt ismét egy rövid kitérőt tennék, annál is inkább, mert a huszadik századi társadalomtudományok egyik „kínos” kérdése, a halál már szóba került. A *Tragédia* poszthistorikus színei egy még kellemetlenebb kérdést feszegetnek, amellyel az elemzők általában csak gyakorlatilag képesek szembenézni, elméletileg azonban nem; nevezetesen az emberiség pusztulásáét. Félreértés ne essék: itt most mindkét esetben a halálról mint szükségképpen bekövetkező eseményről van szó, s nem az elvileg elkerülhető, csupán a lehetőségek körébe tartozó katasztrófákról. Úgy tűnik, hogy az elkerülhetetlen katasztrófa gondolatával már a múlt században is kínos volt szembenézni, legalábbis egy furcsa ketősség erre enged következtetni. Mert míg egyfelől ennek a gondolatnak minden konkrét formájával szemben igen nagy ellenállás mutatkozott, addig másfelől, általánosságban elfogadott volt. Így volt ez többek között a hőhalálmérettel is: a gondolati konstrukciót egy időben divat volt támadni, kétségbe vonni, végeredményét azonban soha; magát tette volna nevetségessé az a teoretikus, aki a földi élet örökkévalóságát állította volna vele szemben. Hasonlóképpen a *Tragédia* poszthistorikus színei is ellenérzést váltottak ki, de azért az elemzők nem állították, hogy a történelem soha véget nem érő folyamat volna. Ami pedig a társadalomtudományokat illeti, azok ilyesfajta kérdésekkel nem foglalkoztak. Ezért is volna félrevezető a falansztert egy

társadalomtipológia egyik vagy másik kifejezésével illetni. Mert mindmáig nem született olyan társadalomelmélet, amely érdemben foglalkozna azzal a kérdéssel: miként viselked(het)nek földi társadalmak egy elkerülhetetlennek látszó katasztrófa tudatában.

Végzet és szabadság

Vegyük észre, hogy a falanszternek a Nap kihülése előtti negyedik évezredre történő datálása logikailag éppolyan korrekt leírás (deskripció), mintha mondjuk i. sz. 2500-ban játszódna a történet. Mégsem egyenértékű a kettő. Az utóbbi esetben ugyanis meg tudnánk mondani, hogy London után mennyi idő telik el a falanszterig, így azonban ez a kérdés teljességgel eldönthetetlen: lehet, hogy száz év telik el, de az is lehet, hogy tízezer. Pedig hát ez egyáltalán nem mindegy. De nemcsak a fizikai idő, hanem a történelmi idő tekintetében is úgyszólván teljes a bizonytalanságunk. Épp ezért meglepő, hogy a Tragédia-értelmezések általában magától értetődő ténynek tekintik, hogy a párizsi színnek a londoni szín a (történelmi) rákövetkezője, ez utóbbié pedig a falanszter. Ami a második állítást illeti, látni fogjuk, hogy az alighanem hamis: a falanszter nem rákövetkezője Londonnak, míg az első esetben – London és Párizs viszonyánál – lehet egy másfajta értelmezést is adni.

Ez a másik értelmezés arra az észrevételre épül, hogy a londoni szín az egyetlen olyan történelmi szín, amelynek időpontja kérdéses. Igaz, pontos datálással más színeknél is ritkán találkozunk, de az egyiptomi színtől eltekintve mindenütt történelmi személyek könnyítik meg a dolgunkat (Rómában Péter apostol, másutt az a személy, akit Ádám alakít), s ennek alapján bizonyosan állíthatjuk, hogy a színek sorrendje a párizsi színig megfelel az időbeli sorrendnek. Londonról azonban ez már nem mondható el. A párizsi szín után az idő megfordul, a mű visszakanyarodik Prágához, s ezáltal dramaturgiailag is hangsúlyt kap, hogy *London Prága rákövetkezője, akárcsak Párizs*. Vagyis ezen értelmezés szerint a párizsi és a londoni szín (ha nem is a fizikai idő szerint, percre pontosan, de legalábbis történelmileg) *egyidejű*. Mielőtt azonban a végére járnánk, hogy ebből a megállapításból

miféle értelmezés következik, érdemes utánagondolnunk, hogy milyen érvek hozhatók fel mellette.

A legerősebb érv kétségekívül az említett dramaturgiai érv, habár meg kell jegyeznem, hogy annak alapján elvileg még egy harmadik lehetőséggel is számolhatnánk, nevezetesen azzal, hogy Párizs London után következik. Ez azonban inkább csak logikai lehetőség: mindaz, amit a londoni színben látunk, aligha történhet történelmileg a francia forradalom előtt. (Sokkal később sem történhet: az elvileg lehetséges maximális eltérés 66 év.⁹) Másrészt ebben az esetben Londonnak inkább az első prágai szín után kellene következnie. Második érvként ide kívánczok egy korábban említett probléma: Párizs akkor volna London a rákövetkezője, ha az előbbi realizációt Ádám elutasítaná. Ádám azonban nem tagadja Párizst, s aki ebből a szempontból még számít, Lucifer néma szereplőként vesz részt a párizsi színben. Kizárólag a szín elején szereplő szerzői instrukció alapján állíthatjuk, hogy ő is szerepel ebben a színben, a bakó szerepében. Elvileg szóba jöhetne még az a lehetőség, hogy bár Lucifer egyetlen megnyilatkozást sem tesz, valamiképpen cselekedeteiben juttatja kifejezésre a tagadást. De ez az álláspont sem tartható: Lucifer csak szemlélőként vesz részt az eseményekben, és semmi sem utal arra, hogy bármit is cselekedne. Igaz, magából a bakó szerepkörből következik a cselekvés lehetősége, de mielőtt még erre tényleg sor kerülhetne, a szín véget ér. S minthogy a tagadás a mű önértelmezése szerint Lucifer személyétől elválaszthatatlan, ezért passzivitását úgy is értelmezhetjük, hogy a párizsi színnek elvileg sem lehetséges a tagadása. (Nemcsak arról van szó, amit az elemzők előszeretettel emlegetnek, hogy a második prágai szín Keplere nem tagadja meg Párizst, de már jóval előbb arról is, hogy Párizsban nem fogalmazódik meg újabb „eszme”). A tagadás tehát Párizst nem kapcsolja össze Londonnal, viszont mindkettőt összekapcsolja Prágával. Ez lenne tehát a második érv az egyidejűség mellett. Harmadszor arról se feledkezzünk meg, hogy a két prágai szín fő vonásaiban megegyezik, ugyanaz az Ádám–Kepler ugyanazt a Prágát utasítja el (a kor kisszerűségének elutasítása mindkét esetben lényeges motívum), s a Prágával szembeállított új „eszme” tekintetében is elég nagy a rokonság Párizs és London között: a szabadság is, a verseny is

mindkét esetben rendező elvvé válik. Mert Danton és Robespierre épp-úgy verseng egymással, mint két színnel később a gyárosok; az eltérés nem az „eszmékben” van, inkább azok megvalósulásában: Párizsban a politikában, Londonban inkább a gazdaságban valósulnak meg olyan elképzelések, amelyek között bizonyos absztrakciós szinten több a hasonlóság, mint a különbség. S még csak azt sem mondhatjuk, hogy a Danton és Robespierre közti ellentét az eszmék előre nem látható megvalósulási módjából adódó kellemetlen következmény. Épp ellenkezőleg, Ádám–Kepler elképzeléseibe nagyon is belefér ez az ellentét, hiszen az elkövetkezendő korról szőtt ábránd így végződik:

*Mely majd hatalmas görgeteg gyanánat
Haladni fog a végzetes uton,
S lezúzza tán azt is, ki őt kimondta.*

A felsorolt érvekhez járul még London datálhatatlansága: sem történeti személyek, sem tárgyak, sem más vonások nem utalnak egyértelműen sem a két szín egyidejűségére, sem a különidejűségére.

Ezek után nézzük meg, hogy mit jelent az értelmezés szempontjából Párizs és London egyidejűségének feltételezése. Mindenek előtt felmerül a kérdés, hogy ebben az esetben a falansztert melyik szín rákövetkezőjeként kell értelmeznünk? Közvetlenül alighanem egyiknek sem a rákövetkezője; a falansztert ugyanis egy, a műben nem szereplő kornak kell megelőznie. Hogy miért? Mert kialakulását a korábbiak értelmében szükségképpen megelőzi az a felismerés, hogy a Nap négyezer év múlva kihűl, valamint az a döntés, amely éppen ezért a túlélést tűzi ki elsődleges célul. Ez a felismerés azonban nem következhet be sem Párizsban, sem Londonban: az előbbiben nincs szó semmiféle tudományról, míg az utóbbiban hangsúlyozottan az áltudomány, babona és (ebből a szempontból) nem a jövő, hanem a múlt felé fordulás dominál. Nem véletlenül: a tudós Kepler, bár a ráció jelentőségét sehol sem tagadja, érthető okokból nem a tudomány eszméjében keresi a kivezető utat.

Ilymódon tehát, bár a londoni szín és a falanszter szín közötti idő bizonytalan hosszúságú, annyi bizonyos, hogy legalább egy közbülső

kornak kell még lennie közöttük. A kérdés ezek után csak az lehet, hogy a két szín közül melyik vezet *végző soron* (tehát semmi esetre sem közvetlenül) a falanszterhez? A válasz pedig ez: mindkettő. A falanszter ugyanis a korábbiak értelmében megkerülhetetlen, hiszen – mint láttuk – közvetlenül nem társadalmi okok, hanem ember és természet kivédhetetlen konfrontációja hívta életre. Mi hát akkor az egyidejűség értelme? Csupán annyi (bár ez egyáltalán nem kevés), hogy ezen értelmezés szerint a falanszter-állapotig vannak alternatívák a történelemben; Párizs és London mint a jövőt közvetlenül megelőző állapotok, egy-egy lehetőséget jelentenek. Más szóval a történelemben mindaddig, amíg a szűkebb (mai) értelemben vett természettörvények nem hatnak kényszerítő erővel, nincs predesztináció.

Tudjuk, hogy a *Tragédia* több pontján fogalmazódnak meg észrevételek, álláspontok a végzet és szabadság viszonyával kapcsolatban.¹⁰ Ezen a ponton azonban nem valamelyik szereplő, hanem a *Tragédia* foglal állást, s ez fokozott figyelmet érdemel. Az iménti értelmezés a mű értelmezésének első, közvetlenül a tárgyszintre vonatkozó metasztípjéhez tartozik. De ugyanezen a szinten elképzelhető egy másik, ezzel ellentétes értelmezés is; a hagyományos interpretáció, amely szerint Párizs és London nem egyidejűek, és a történelemben nincsenek alternatívák. El kell ismernünk, hogy ez az értelmezés éppolyan jól alátámasztható, mint a másik, s hogy mégsem térek ki rá részletesebben, annak csak az az oka, hogy bizonyos értelemben ez a „standard” értelmezés. A jelen tanulmányban tehát nem szembeállítanám, hanem inkább egymás mellé helyezném a kétféle értelmezést, mivel úgy tűnik, sem az egyik, sem a másik létjogosultságát nem lehet tagadni. Lehetőséges persze, hogy a későbbi kutatások egyértelmű következtetésre jutnak majd (elvégre százhusz év egy ilyen összetett mű elemzéséhez nyilván nem elegendő), de addig is célszerű mindkét értelmezés lehetőségét fenntartani.

Persze eelőtt nem könnyű napirendre térni, hiszen – anélkül, hogy szembeállítanánk őket – végülis ellentmondanak egymásnak. Ez pedig azt jelenti, hogy a végzet–szabadság kérdésben a *Tragédia* végző soron nem foglal állást. Vagyis az értelmezés másodlagos metasztípjén (amelynek tárgyát maguk a műre vonatkozó értelmezések alkotják) az

egyik vagy másik értelmezés melletti elkötelezettség elleni „állásfoglalás” fogalmazódik meg. (Egyszerűbben fogalmazva: az állásfoglalás elutasítása is értelmezhető egyfajta állásfoglalásként, de ez már nem a mű tárgyának, hanem lehetséges – és egymásnak ellentmondó – értelmezéseinek az értelmezése.) S itt hangsúlyoznunk kell, hogy az állásfoglalás elutasítása mint „állásfoglalás”, aligha véletlen, járulékos vonása a *Tragédiának*. Sokkal nyilvánvalóbb és átlátszóbb módon, de hasonlóképpen az Úr is kitér az állásfoglalás elől, amikor az utolsó színben Ádám három kérdése közül egyikre sem ad választ.

Ami a szereplőket illeti, az ő álláspontjukat könnyebb rekonstruálnunk, hiszen elegendő a mű különböző részein tett megállapításait egybevetnünk. Ádám álláspontja sem túl érdekesnek, sem túl következetesnek nem mondható; megnyilatkozásai jórészt emotív jellegűek. Jóval érdekesebb Lucifer álláspontja, akinek történelemszemléletére érdemes külön is kitérnünk.

Lucifer történelemszemlélete

Azt már láttuk, hogy bizonytalan a londoni szín és a falanszter szín közti időtartam hossza. Most hozzátehetjük: nemcsak a *Tragédia* szerint az, de egyik szereplőjének állításai alapján is. Lucifer ugyanis két ízben mond valamit a történelem időtartamáról, s ezek a megnyilatkozásai, ha nem is a formális logika szerint, de a szokásos nyelvhasználat alapján ellentmondanak egymásnak. A harmadik színben ezt mondja:

*Amit tapasztalsz, érzesz és tanulsz
Évmilliókra lesz tulajdonod.*

Ez az állítás pedig előfeltételezi, hogy a történelem évmilliókig tart. Az utolsó színben azonban, vagyis az álombeli történelem lezárulása után így kérdez: „Ezért láttál-e néhány ezredévet?” Ez a kérdés viszont előfeltételezi, hogy a történelem hossza csak néhány ezredév (lesz). Ezen a ponton erős a kísértés, hogy a szerző pontatlanságára, gondatlanságára gyanakodjunk. Mégis, nagy hiba lenne, ha így vélekednénk.

Annál is inkább, mert az egymásnak ellentmondó előfeltevések teljes összhangban vannak az eddigi megállapításokkal. Az ellentmondást kétféleképpen értelmezhetjük.

Az egyik értelmezés az, hogy a *Tragédia* egyik szereplője ilyen módon is kifejezésre akarja juttatni, hogy a történelem időtartama bizonytalan, nem lehet tudni *mikor*, csak azt lehet tudni, *hogyan* ér majd véget. A másik értelmezés is lényegében ugyanerre az eredményre vezet. Eszerint Lucifer egyik esetben nyilván téved. A történelem lezárulása után azonban nem tévedhet, vagyis a történelem csak néhány ezredévig tart. Ez látszólag az alternatívák nélküli történelemfelfogást támasztja alá. Ne feledjük azonban, hogy a történelem még csak az álomban játszódtott le. Emellett van a dolognak egy másik oldala is, az tudniillik, hogy ebben az esetben az első előfeltevés hamis, Lucifer téved, amikor a történelem várható időtartamát kezdetben évmilliókra becsüli. Igaz, tévedni emberi dolog, vegyük azonban figyelembe, hogy Lucifer a „szellemvilághoz” tartozik, s ami még fontosabb: a tudás tőle származik; ha ő nem tud valamit, akkor az *apriori* nem is tudható. Ez pedig azt jelenti, hogy a történelemben mégiscsak vannak alternatívák, legalábbis addig a pontig, amíg a természettörvények egyáltalán megengednek különböző lehetőségeket. Mert ha az időtartamot nem is, a véget valóban előre tudja Lucifer már a mű kezdetén:

*Míg minden megtelt, míg minden kihűlt
És megmarad a semleges salak.*

És pontosan ez következik be az eszkimó színben. Elvileg persze azzal a lehetőséggel is számot kell vetnünk, hogy Lucifer nem egyszerűen téved, hanem szándékosan félrevezeti Ádámot a harmadik színben. Néhány körülmény azonban valószínűtlenné teszi ezt az értelmezést. Mindenek előtt az, hogy – mint már említettem – semmi sem utal arra, hogy Lucifer „csalna”. Másrészt, ha mégis felteszünk róla ilyesmit, akkor érthetetlen, hogy miért nem kecsgetteti Ádámot egy véget nem érő történelem lehetőségével, miért nem mondja például ezt: „Örök időkre lesz tulajdonod”. Végül pedig – ha szabad így fogalmaznom – arra hivatkoznék, hogy Lucifer kezdeti optimizmusa a mű vége felé alább-

hagy, s legalább egy ízben olyan esetben is téved, amikor tévedését aligha lehet megtévesztésként értelmezni. Az első színben ugyanis, többek között az élőlényekre utalva, ezt mondja:

*Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi...*

A falanszter színből viszont tudjuk, hogy erre nem kerül sor, s maga Lucifer is meglehetősen szkeptikusan vélekedik a tudós kísérleteiről.

És most nézzük meg, hogyan foglal állást Lucifer a végzet–szabadság dilemmával kapcsolatban. Az utolsó színben kifejtett nézete ebből a szempontból egyértelmű, s azt leginkább a *sztochasztikus determinizmus* kifejezéssel illethetnénk. Lucifer szerint ugyanis minden egyes ember szabadon választhat bizonyos lehetőségek közül, az azonban, hogy egy adott populációban milyen arányban választják egyik vagy másik lehetőséget, s hogy ennek milyen következményei lesznek, már előre meghatározott:

*Az ember sincs egyénileg lekötve,
De az egész nem hordja láncait;*

mondja Lucifer, és statisztikai példákkal (házasság, halálozás) támasztja alá állítását. Félrevezető lenne azonban, ha csak az utolsó színben tett megállapításait vennénk figyelembe. Hiszen az idézett sorok előtt az állatvilágból vett példákkal illusztrálja álláspontját, s ezt könnyen lehetne úgy értelmezni, hogy – legalábbis ebben a vonatkozásban – nem tesz különbséget ember és állat között. Ez az értelmezés persze téves. A második színből ugyanis tudjuk, hogy a választás, vagy legalábbis a jó és rossz közötti választás humán specifikum, mint ahogy a „gondviselettől való felmentés” vagy az „önlábon állás” is az; legalábbis Lucifer szerint. Tévednénk azonban akkor is, ha mást értenénk itt szabadságon, mint a predesztináció tagadását; az eszkimó színben éppen az egyén választásának nagyon erős meghatározottságát hangsúlyozza Lucifer, s ennek illusztrálására is jónéhány példát felsorakoztat.

Mindez nem is annyira Lucifer történelemszemléletét tükrözi, mint inkább antropológiai koncepcióját. Mert ami a történelmet illeti, Lucifer egy másodlagos metaszinten fogalmazza meg észrevételeit. Ha ugyanis csak regisztrálná mindazt, ami történik, akkor a tárgyszinten tenne megállapításokat. Ha értelmezné a történelmet vagy annak egyes vonatkozásait, akkor az értelmezés első metaszintjén helyezkedne el. Ő azonban eggyel magasabb szinten foglal állást; szemléletének tárgya nem is a történelem, hanem maga a történelemszemlélet, konkrétan: Ádám történelemszemlélete. Ezt a metametaszinten történő állásfoglalást egyébként értelmezhetjük egyfajta relativizmusként is, hiszen Lucifer gyakran éppen az egyes szemléletmódok esetlegességét hangsúlyozza. Ezt teszi már a konstantinápolyi színben is, amikor azt mondja:

*Tragédiának nézed? nézd legott
Komédiának s mulattatni fog.*

A későbbiekben ez még nagyobb hangsúlyt kap: Londonban fizikailag is felülről, a Tower egyik bástyájáról szemléli a vásár forgatagát a két szereplő, s Lucifer ott is felhívja Ádám figyelmét szemléletének esetlegességére:

*Szép a magasból, mint a templomének,
Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
Dallamba olvad össze míg föl ér.*

S végül a nagyobb nyomatek kedvéért megismétli álláspontját az ürjelenetben is:

*Emelkedett szempontunkból, hiába
Először a báj vész el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad
Számunkra más, mint a rideg mathésis.*

Mindeddig nem beszéltem arról, ami nincs. Pedig legalább néhány sor erejéig az is figyelmet érdemel ami, pontosabban: aki nincs jelen a tör-

téneti színekben. Az Úrnak nevezett szereplő ugyanis mindvégig hiányzik, még a pre- és poszthistorikus színekben sem kapott helyet. Sőt, nemcsak hogy nem szerepel bennük, de semmi sem utal arra, hogy bármilyen módon is befolyásolná a történelem menetét, első megnyilatkozása pedig éppenséggel arra vall, hogy ez nem is áll szándékában („A gép forog, az alkotó pihen”). Lucifer még tovább megy: szerinte, ha akarna se tudna változtatni az Úr („másítani nincs erőd”). Végezetül, kommentár helyett ide kívánczik Madách egyik feljegyzése: „Az emberiség maga tette magát azzá ami”.¹¹

II. Kezdet és vég

A *Tragédia*-elemzések tanúsága szerint mindig is kitüntetett érdeklődés övezte az Úr zárómondatát, amelyet hol talányosnak, hol oda nem illőnek, hol pedig az előzményekből triviálisan következőnek tartottak az egyes elemzők. Az a tény azonban, hogy a napjainkban megjelenő tanulmányokban is feltűnően gyakran nevezik talányosnak, jelzi, hogy a probléma semmiképpen sem megoldott, sőt, arra enged következtetni, hogy ebben az esetben talán nincs is egyértelmű „megoldás”, nincs olyan értelmezése az utolsó sornak, amelyet perdöntő érvekkel alátámaszthatnánk, s amely minden más értelmezést kizárna.

De miért olyan fontos egyáltalán az a bizonyos mondat? Túl azon a pragmatikus szemponton, hogy olvasók és elemzők mindig is fontosságot tulajdonítottak neki, legalább két okból. Egyrészt azért, mert európai műről van szó, amely európai (magyar) nyelven íródott, amelynek verslábait Arany János is európai (görög) mértékkel mérte, s amelynek esztétikai megítélésében mindig is európai (görög, német, magyar) szempontok domináltak. Márpedig egy önmagát drámai költeménynek minősítő műnél az európai esztétikák kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a befejezésnek, s olyan kérdéseket vizsgálnak, amelyeket az alkotás más részeivel kapcsolatban nem szokás feltenni (pl. katarzis). Másrészt sokan úgy vélték – és talán nem is alaptalanul –, hogy az utolsó mondat „megfejtése” kulcsot adhat az egész mű értelmezéséhez is, illetve, ha egy elemző nem boldogul vele, akkor féltő, hogy egész értel-

mezése valahol elhibázott, vagy legalábbis egy nagyon lényeges ponton hiányos. S minthogy különböző értelmezésekkel a *Tragédia* befejezésével kapcsolatban is bőségesen el vagyunk látva, célszerű menet közben néhány módszertani hibára kitérnünk.

Az Úr nyelvhasználata

Ha az elemző (miután felismerte, hogy az Úr utolsó szavai szintaktikailag és szemantikailag helyesen képzett mondatot alkotnak) valamelyest módszeresen kíván eljárni, akkor az első – nem feltétlenül megválaszolható, de mindenképpen felteendő – kérdés az lehet, hogy egyáltalán a nyelv komoly vagy komolytalan használatával állunk-e szemben? Az ilyesmit sajnos nyelvészeti vagy nyelvfilozófiai eszközökkel nem mindig lehet megnyugtatóan tisztázni, hiszen a szövegkontextus is inkább csak valószínűsítheti egyik vagy másik alternatívát, arról nem is szólva, hogy azért a komolytalan nyelvhasználat majdnem mindig a komoly nyelvhasználatra épül, mintegy azon élösködik. (Nem véletlen, hogy J. L. Austin pl. a nyelv poétikus használatát parazita nyelvhasználatnak nevezte.)

A probléma egyébként kettős, bár e kettősségnek – irodalmi műről lévén szó – lényegében csak az egyik oldalát vizsgálhatjuk. Az egyik kérdés ugyanis az, hogy objektíve, részint a nyelvhasználat alapján, részint a mű korábbi részeinek ismeretében komoly megnyilatkozásnak kell-e tekintenünk a zárómondatot, vagy inkább valami másnak (pl. gúnyolódásnak, ironikus megjegyzésnek)? A másik (jelen esetben alig vizsgálható) kérdés pedig az, hogy az Úr komoly vagy komolytalan megnyilatkozásnak *szánja-e* utolsó szavait? Ha úgy tetszik: itt is konvenció és intenció kettősségével állunk szemben, de míg a kommunikációelmélet talán legmegalapozottabb koncepciója szerint éppen bizonyos konvenciók betartása révén juttathatjuk kifejezésre intencióinkat, addig itt az érvényes konvenció hiánya bizonytalanná teszi az intenciót is.¹² Mindössze egy nagyon általános konvenció nyújt biztos támpontot – ez azonban nem az Úr, hanem Madách intencióját juttatja kifejezésre –: a szerző drámai költeménynek nevezte művét, s ilyenkor

egy mindmáig érvényes konvenció szerint feltehetjük, hogy poétikus nyelvhasználattal állunk szemben.

Persze azért nem annyira tragikus az elemző helyzete, mint amilyennek a fentiek alapján gondolhatnánk. Így például egyfajta induktív-indirekt következtetés is segíthet, amire rögtön egy példát is említenék.

Balogh Károly egyetértően idézi Sebestyén Károly leveléből a következő sorokat: „Éva, aki női természeténél fogva felületesebb vagy talán intuitívebb, mint a férfi, az Angyalok Karának hallatára felkiált: »Ah értem a dalt, hála Istenemnek!« Ádám nem mer ilyen messzire menni és csak ennyit mond: »gyanítom én is.« Mi kénytelenek vagyunk Ádámot követni. Mi is csak gyanítjuk, de nem értjük, nem is érthetjük tisztán, világosan, logikusan a Tragédia végső megoldását”.¹³

Tekintsünk el most attól, hogy az idézett szövegrészből nem derül ki, hogy a „mi” az olvasókat/nézőket vagy a férfiakat jelöli-e, mint ahogy az sem világos, miért van egyáltalán végső megoldása a Tragédiának, még kevésbé, hogy az miért az angyalok karával hozható összefüggésbe. Ami figyelmet érdemel, az az idézet utolsó mondata. A levélíró alighanem arra céloz, hogy az a csoport, amelyre a „mi” terminussal utal, egyrészt feltételezi, hogy van végső megoldása a műnek, másrészt a rendelkezésükre álló értelmezések erről nem tudnak számot adni. A „nem értjük” után azonban a „nem is érthetjük” kifejezés következik, a kettőt pedig feltehetően egy induktív következtetés kapcsolja össze valahogy így: ha a rendelkezésünkre álló értelmezések egyike sem teszi érthetővé a megoldást, akkor valószínűleg „nem is érthetjük tisztán, világosan, logikusan”. Az utóbbi jelzők pedig nyilván arra utalnak, hogy a „mi”-csoport az angyalok karának szavait *komolyan véve* nem tartja lehetségesnek a kielégítő értelmezést. Ha most az induktív következtetésnél kétségkívül erősebb indirekt következtetéshez folyamodunk, akkor azt mondhatjuk, hogy ezek szerint téves volt az a feltevés, amely szerint komolyan kell venni az említett sorokat. (Más kérdés, hogy ha nem komolyan véve sem lehet eljutni a megoldáshoz, akkor nemcsak „tisztán, világosan, logikusan”, de egyáltalán nem érthető a kifogásolt sorok. Persze mindkét következtetés csak

akkor jogosult, ha feltétlenül ragaszkodunk a „végső megoldás” feltevéshez, s hogy azzal az angyalok karának dala valamilyen – a következtetés szerint az érthetőség körén kívüleső – kapcsolatban áll.) Ezzel a példával mindössze azt próbáltam érzékeltetni, hogy azért olykor nemcsak találgatni, de érvelni is lehet egyik vagy másik értelmezés mellett.

Mielőtt a komolytalan nyelvhasználat lehetőségét komolyabban szemügyre vennénk, két érvet hoznék fel amellel, hogy miért célszerű egyáltalán ezen a nyomon elindulnunk. Egyrészt azért, mert azok az elemzések, amelyek megpróbálták komolyan venni az Úr utolsó szavait, nagyon gyakran terméketlennek bizonyultak, illetve arra a következtetésre jutottak, hogy a befejezés elhibázott, illogikus, motiválatlan stb. Másrészt azért, mert azoknál az elemzéseknél, ahol valamilyen megoldás azért adódott, sokszor igen súlyos logikaimódszertani hibákkal találkozunk. Ezek közül most csak egyet emelnék ki: többen is „prófétikus módban” beszélnek a Tragédia befejezéséről, vagyis úgy, mint ha a mű nem is érne véget, hanem egy tizenhatodik színnel folytatódna.

Balogh Károly például ezt írja: „Az emberi elme által megoldhatatlan probléma egyedül az isteni gondviselésbe vetett bizalomban nyerhet enyhülést. Akármennyire logikátlanak lássék is, következetesen vezet ide és csakis ide vezethet az Ember Tragédiájának egész eszmemene”.¹⁴ De hát hol van az isteni gondviselésbe vetett bizalom? Ádám jórészt kérdéseket tesz fel a mű végén, amelyek semmiképpen sem a bizalmát, hanem sokkal inkább a kételyeit fejezik ki. Akkor talán az angyalok karára reflektáló szavak – „Gyanítom én is, és fogom követni” – fejeznék ki a bizalmat? Ez valamelyest megalapozottabb feltevésnek látszik, hiszen Ádám valaminek a követése mellett kötelezi el magát, amit csak gyanít, szemben Évával, aki állítólag érti a dalt, egy nem értett dolog melletti elkötelezettség pedig kétségkívül tekinthető a bizalom jelének *is*. Két ellenérv is felhozható azonban ezzel az értelmezéssel szemben. Az egyik az, hogy az „Uram, legyőztél” kezdetű mondattal korábban már Ádám elismerte a vereségét, s a későbbiekben mindvégig a vesztes pozíciójából intézi szavait az Úrhoz. Épp ezért legalább olyan megalapozott az a feltevés, hogy a magát vesztes-

nek tartó Ádám nem lát más lehetőséget, mint a követést, mint az a feltevés, hogy ezzel a bizalmát fejezné ki. Az erősebb ellenérv pedig mondanójának folytatása: „Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!” Ez határozottan ellene szól annak, hogy Ádám a bizalom jegyében követné a követendőket. Mindezt valamelyest még nyomatékosítja az a körülmény, hogy reflexiójának első sorában nincs felkiáltó jel, míg a másodikban már van. Ezek után csak egy lehetőség marad: Ádám az Úr szavai után kezd az isteni gondviselésben bízni, egy nemlétező tizenhatodik színben.

Még nyilvánvalóbban prófétikus módban beszél Baranyi Imre: „Végül a XV. színben a végső isteni buzdítás ad reményt Lucifer rombolásával szemben”.¹⁵ Hogy ki kinek ad reményt, arról a későbbiekben még lesz szó, de hogy a „végső isteni buzdítás” után véget ér a mű, az biztos. Így tehát megint csak egy hipotetikus tizenhatodik színből lehetne megtudni, hogy a buzdítás eredményes volt-e. Talán szükségtelen magyarázni, hogy az ilyesfajta gondolatmenetek logikailag és episztemológiailag mennyire elhibáztak.

Ha most a komolytalan nyelvhasználat lehetőségét komolyabban fontolóra vesszük, akkor két dolgot célszerű szem előtt tartanunk. Az egyik az, hogy azért a mondat „komoly” értelmét, s ezzel együtt mindazt, ami a komolyanvételtől következik, ajánlatos továbbra is figyelembe vennünk, ha másért nem, legalább azért, mert támpontot nyújthat másfajta értelmezésekhez. A másik pedig az, hogy bár kétségkívül feltehetjük, hogy a műben mindvégig poétikus nyelvhasználattal állunk szemben, az mégsem nyilvánvaló, hogy annak melyik típusával, sőt, többek között éppen ezt kellene megállapítanunk. Annál is inkább, mivel bizonyos értelmezési módok, így mindenek előtt az ironikus értelmezések, meglehetősen háttérbe szorultak az elemzésekben.

Persze azért vannak olyan *Tragédia*-értelmezések, amelyek ilyen lehetőséggel is számolnak. Palágyi például a *A civilizátorral* való összehasonlítás során Madách „humoros ihletét” említi a falanszter színnel (!) kapcsolatban.¹⁶ Karinthy pedig ezt írja: „A Tragédia nem szomorújáték és nem komédia – a szó isteni értelmében humoros mű, összhangját az ellentétek adják – végső hatása ama felszabaduló, kitáguló pillanatban nyilvánul meg, melyben felismerjük minden dialekti-

ka és bölcselkedés szánalmas sántikálását az élet rohanásában – s amit, isten és állat közt, egyedül az ember fejez ki sajátosságos spontán mozdulataival ajkának: a mosollyal”.¹⁷ Úgy látszik tehát, hogy van humoros olvasata is a *Tragédiának*. (Ami egyáltalán nem meglepő, ha például arra gondolunk, hogy a szóbanforgó két tanulmány megjelenése közti időszakban *A per* első fejezetein milyen jót mulatott Kafka baráti köre.)

De menjünk tovább, pontosabban menjünk vissza néhány évtizeddel. Már Arany megemlíti az Úr első szavaival kapcsolatban, hogy „az egész négy sor mester emberes önelégültsége is komikai színben tűnik fel”.¹⁸ Ez pedig nemcsak azért érdemel figyelmet, mert egy irodalmi kérdésekben hagyományosan kompetensnek tekintett személytől származik az észrevétel, hanem azért is, mert itt kifejezetten az Úrról van szó; igaz, csak az első szavaikról. Ha azonban komikusnak tartjuk, amit az Úr a mű elején mond, akkor megfontolandó, hogy komolyan kell-e vennünk az utolsó szavait?

Mielőtt a végére járnánk néhány értelmezési lehetőségnek, érdemes egy megjegyzést fűznünk az imént idézett levélhez. Arany János – érthető okokból – kritikai észrevételeit fogalmazta meg, s az őt idéző tanulmányok is rendszerint ezt a szempontot juttatják érvényre a műelemzéssel szemben. Eközben pedig általában feltételezik, hogy Madách szándéka valami más lehetett, s ha komikus, amit az Úr mond – vagy inkább az, ahogyan mondja –, akkor ez a szerző szándéka ellenére történt. Túl azon, hogy ezt a hipotézist még nem sikerült meggyőzően igazolni, egy elemzés számára egészen más következménnyel jár Arany észrevételének az elfogadása. Hogy miért? Mert míg a kritikus számára valójában két mű létezik: a szerző által írt szöveg, s annak valamely esztétikai koncepció alapján javított, idealizált változata, amely meg nem valósított mérceként szolgál, addig az elemző kénytelen a szerző szövegére hagyatkozni, annak minden furcsaságát, „rendellenességét” vállalva. A kérdés tehát – kissé kiélezetten megfogalmazva – nem az, hogy miként értelmezhetnénk Madách művét, ha nem úgy írta volna meg, ahogyan megírta, hanem úgy, ahogyan kritikusai szerint meg kellett volna írnia (illetve, ahogyan egyesek szerint szándékában állt volna megírni), hanem inkább az, hogy miként értelmezhetjük

a Tragédiát. Az utóbbi kérdés kétségkívül egyszerűbb és kevesebb esetlegességet tartalmaz; ez azonban – ha jobban belegondolunk – nem feltétlenül hátrány.

Lucifer és az Úr

Ha alaposabban szemügyre vesszük az első színben a Luciferrel folytatott polémiát, rögtön szembetűnő, hogy nem egyenrangú felek állnak egymással szemben: Lucifer a szellemi képességeit, az Úr pedig a hatalmát tekintve van fölényben: Lucifer érvel, míg az Úr (érvek hiányában) fenyegetőzik. „Megsemmisíthetnék, de nem teszem” – mondja, s habár ebben a kérdésben sem foglal egyértelműen állást a *Tragédia*, azért nem teljesen megalapozatlan az a nézet, amely szerint az Úr nem semmisítheti meg Lucifert, vagyis fenyegetőzésével is tudatlanságáról tesz tanúbizonyságot. És persze mindez folytatódik a második színben, az almafákkal kapcsolatban, sőt, éppen itt válnak nyilvánvalóvá az erőviszonyok. Míg ugyanis az első színben inkább csak következtethetünk arra, hogy az Úr hatalma nagyobb, mint Luciferé (például abból, hogy a világ felosztása során mindössze két fát juttat Lucifernek), addig a második színben ez nyilvánvalóvá válik, amikor a Cherub révén az Úr a szó szoros értelmében megszállja a korábban Lucifernek adott fák egyikét. S ha mindehhez még hozzávesszük az angyalok első színbeli viselkedését, akkor igazat kell adnunk Morvaynak: „De úr ő földi értelemében is: hódolatot vár mindentől”.¹⁹ Valóban: hiszen már a név is árulkodó! S hogy Morvay mennyire fején találta a szöveget, azt azzal lehetne a legjobban bizonyítani, hogy eredetileg a kéziratban is *úr* szerepelt, kis *ú*-val, amelyet utólag javított át valaki elejétől végig nagy *Ú*-ra.²⁰

(Hogy ez az írásmód nem véletlen, az nagyon valószínű, bár idevonatkozó elemzések hiányában csak pszichológiai magyarázattal szolgálhatok. Eszerint Madách és Szontagh Pál kapcsolatában kereshetjük a kisbetűs írásmód okát. Madáchnak ugyanis volt bizonyos kisebbségi érzése Szontaghhal szemben, s leveleiből, különösen az 58-as számú levél erőltetett hangneméből az is kitűnik, hogy ezt megpróbál-

ta kompenzálni.²¹ Másfelől azt is tudjuk, hogy Szontagh – akinek Madách elsőként küldte el a *Tragédia* kéziratát, s akitől az első kritikai észrevételek származnak – ugyanezt a szót házának egyik feliratán két nagybetűvel, *ÚR*-nak írta. Végül pedig Palágyi arról is tud, hogy Madách felfigyelt erre az írásmódra, és egy gúnyos megjegyzést is tett vele kapcsolatban.²² Persze nem árt meggondolnunk, hogy mi tartozik hozzá egy irodalmi műhöz, és mi nem.²³ Ez a zárójeles megjegyzés inkább Madáchról mond valamit, bár az a következtetés, hogy az írásmód ezek szerint nem véletlen, már szerepet játszhat a mű értelmezésénél is.)

Másrészt az Úr hatalmi fölénye mellett Lucifer szellemi fölénye is világosan megmutatkozik. Az Úr kezdettől fogva következetlen: előbb a teremtést saját műveként mutatja be, majd vitába száll Luciferrel, végül azonban az „Együtt teremtünk” állítást nem cáfolja. Érdekes a második szín is: ha jobban meggondoljuk, korábban kihívás történt, s az Úr rosszul mérte fel az erőviszonyokat, amikor azt mondta: „Csatád hiú az Úrnak ellenében”. Ezért is kényszerül a világ újrafelosztására, az egyik almafa visszavételére, máskülönben már a második színben alul maradna Luciferrel szemben. Így viszont – akarva, nem akarva – kifejezésre juttatja, hogy az elsődleges felosztásnál az esélyek megítélésében tévedett, s Lucifer volt az, aki helyesen mérte fel, hogy mire képes két almafa birtokában. Egyébként minden bizonnyal igazuk van azoknak az elemzőknek, akik a Lucifer névválasztást sem tartják véletlennek, s felhívják a figyelmet a név eredeti jelentésére.²⁴ Ennek alapján ugyanis azt mondhatjuk, hogy már a két szereplő nevének megválasztása is kifejezésre juttatja a hatalom és a tudás megoszlását közöttük. Még sokáig folytathatnám a sort, hivatkozhatnék például arra, amit Szegedy-Maszák mond Luciferrel kapcsolatban: „Az Úr két fát ad neki, de előbb megátkozta őket, s ez annyit jelent, hogy többszörös fogadkozása ellenére utólagos módosítást kell végrehajtania a teremtésen”.²⁵ De nem folytatom tovább; nézzük meg inkább azt, hogy ezek az észrevételek mennyiben nyújtanak segítséget a befejezés értelmezésénél.

Feltűnő, hogy Ádámnak a „vég”-gel kapcsolatos utolsó reflexiójához mennyire nem illeszkedik a zárómondat. Holott az olvasó azt vár-

ná, hogy az Úr mond valamit erről az Ádám számára oly nyugtalanító kérdésről. Nem lehetséges, hogy ez a várakozás az Úr kompetenciájának jogosulatlan feltevésével függ össze? Vagy másképp fogalmazva: a jelen tanulmány első része azzal az észrevétellel zárult, hogy az Úrnak nincs szerepe a történelemben; lehetséges, hogy nem is ismeri? A gyanú mindenesetre jogosult, a válaszért azonban vissza kell mennünk az utolsó szín közepéhez.

Ádám három kérdést tesz fel az Úrnak. Az első: „E szűk határu léte mindenem...”; a második: „Megy-é előbbre majdan fajzatom...”; a harmadik: „Van-é jutalma a nemes kebelnek...” Régi megfigyelés, hogy egyik kérdésre sem kap választ, s ugyancsak régóta találgatás tárgya, hogy miért nem. Az mindenesetre biztos, hogy az Úrnak nincs egyetlen olyan megnyilatkozása sem korábban, amiből határozottan arra következtethetnénk, hogy ismeri a történelmet, és persze az ellenkezőjét sem állíthatjuk; a *Tragédiának* ezen a pontján még mindkét hipotézis megengedett. Ha most az Úr reflexióját szemügyre vesszük, akkor feltűnő, hogy csak az első kérdésre reflektál, éspedig megtagadja a választ, míg a második és harmadik kérdés esetében semmiféle reflexió nincsen, egyszerűen figyelemre se méltatja a kérdéseket. Hátra van még azonban az anyagok kara: ők a harmadik kérdésre reflektálnak, bár szintén kitérnek a válasz elől, amikor a kérdést irrelevánsnak minősítik („Mert ne azt tekintse célul...”). Vagyis az első és a harmadik kérdésre úgy nem kap választ Ádám az égiektől, hogy azért valami észrevételt mégiscsak fűznek a kérdéséhez. Egy kérdés van csak, amelyre úgy nem kap választ, hogy még csak nem is érintik a kérdését: a második, éppen az, amelyik a történelemre vonatkozott. S ha eddig kétséges volt az Úr kompetenciája, akkor most azt mondhatjuk, hogy valószínűleg nem ismeri a történelmet; az egyetlen ezzel kapcsolatos információ, ha csak közvetve is, ezt a lehetőséget valószínűsíti. S itt ismét csak két dolgot szükséges hangsúlyozni. Az egyik az, hogy csak valószínű értelmezésről van szó, amelyet azonban mégsem lenne célszerű figyelmen kívül hagynunk, legalábbis addig nem, amíg nem találunk valamit a műben, ami ellene szól. A másik az, hogy pusztán abból a tényből, hogy az Úrra olykor az „Isten” szóval utalnak a szereplők, még nem következik semmi, de legalábbis az nem, hogy *előzete-*

sen ismernie kellene a történelmet. (Nem arról van tehát szó, hogy a Lucifer által generált álomsort meg tudja-e figyelni, hanem a tényleges történelem előzetes ismeretéről!) Kérdés mármost, hogy ha az Úr illetéktelen a történelemre vonatkozó kérdés megválaszolására, akkor ez a kiindulás nyújt-e valami segítséget az utolsó szavak megértéséhez.

Igen, az értelmezések egyikéhez eljutottunk. Eszerint, amikor Éva szavait („Ah, értem a dalt...”) Ádám így folytatja:

*Gyanítom én is, és fogom követni,
Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!*

akkor itt Ádám a *vég* szóval az eszkimó színre utal, tehát a megálmódott történelemnek a végére. De miért éppen ez Ádám utolsó mondata? A hagyományos értelmezéseket, amelyek az eszkimó szín nyomasztó képeiből, a küzdés hiábavalóságából stb. indulnak ki, itt megtoldhatjuk azzal, hogy Ádám e szavaival fel akarja hívni a figyelmet arra, hogy a második kérdésére még senki sem reflektált. Vagyis szavai közvetlenül az eszkimó színre, közvetve pedig korábbi második kérdésére vonatkoznak. A kettőt pedig az kapcsolja össze, hogy a „Megy-é előbbre majdan fajzatom...” kezdetű kérdés megválaszolása jórészt az eszkimó színben látottak valós vagy hamis voltán áll vagy bukik. Ádám persze nem kérdez, hanem egy korábbi kérdésére utal, vagy ha úgy tetszik: a válasz elmaradása miatti neheztelését juttatja kifejezésre, s ez mindkét félnek szól: az Úrnak és az angyalok karának egyaránt. Az angyalok kara semmit sem válaszol, míg az Úr utolsó szavaival a célzásra (neheztelésre, sürgetésre), s így közvetve Ádám második kérdésére reflektál. De míg korábban, az első kérdésre úgy nem adott választ, hogy azt a látszatot keltette, mintha tudná a választ, csak éppen nem állna szándékában elárulni („Ne kérd / Tovább a titkot...”), addig most úgy nem ad választ, hogy ilyen látszatot egyáltalán nem kelt, s ezzel közvetve ugyan, de immár végérvényesen megerősíti, hogy a történelmi kérdésekben illetéktelen.

Ezzel az értelmezéssel talán Mezei József premisszái állnak a leginkább szemben. Szerinte: „A kételkedő maszkjában, a kérdező Ádám kétségbeesésében van némi önmentő szerepjátszás. Hiszen ismeri a vá-

laszokat, tudja, hogy a felelet önmagában rejlik, csak ki kell mondania”.²⁶ Valóban ismerné Ádám a válaszokat? Az első (a túlvilágra vonatkozó) kérdésnél ennek semmi nyoma sincs a *Tragédiában*, de ha igaz lenne a feltevés, még mindig magyarázatra szorulna, hogy akkor miért mondja az Úr:

*Ne kérdd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.*

És az sem valószínű, hogy a második kérdésre ismerné a választ. Igaz, „eszméire” utalva korábban azt állította:

*Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az emberemet.*

Két dologról azonban nem szabad megfeledkeznünk. Egyrészt arról, hogy ez még a tizenharmadik szín végén hangzott el, tehát az eszkimó szín *előtt*. Másrészt arról, amit Szegedy-Maszák így fogalmazott meg: „A történeti színek végén a néző Ádám vonja le a szereplő Ádám sorának tanulságát”.²⁷ Ez a megkülönböztetés nagyon lényeges: ha a „két” Ádámot, ha az előre megálmodott és a tényleges történelmet nem különböztetjük meg egymástól, akkor valóban komolytalan a második kérdés. Az „éber” Ádám azonban – úgy látszik – nem fogadja el ezt az azonosítást, ezért is állítja még a három kérdés megfogalmazása előtt:

*Uram! Rettentő látások gyötörtek,
És nem tudom, mi bennök a való.*

Az imént ajánlott értelmezés persze csak a lehetséges értelmezések egyike. Most azonban mégsem egy merőben más értelmezési lehetőségre hívnám fel a figyelmet, hanem inkább arra, hogy lehet egy olyan átfogó értelmezését adni a *Tragédia* befejezésének, amelynek ez az értelmezés csupán része.

Ádám és az Úr

Ha jobban megnézzük a keretszíneket, az is szembetűnő, hogy van egy másik kihívás is, s arról eddig még nem esett szó. A második szín végén az Úr ezt mondja:

*Ádám, Ádám! elhagytál engemet.
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.*

Míg az első színben Lucifer kihívásának közvetlenül az Úr, közvetve pedig az Úr környezete volt a címzettje, addig ez a kihívás közvetlenül Ádámnak, közvetve pedig Lucifernek szól. De hogyan végződnek ezek a kihívások? Erre nem is olyan könnyű válaszolni, sőt – úgy tűnik – a kérdésfeltevés sem szerencsés, mivel maga a *Tragédia* nem foglal egyértelműen állást. A szereplők azonban többhelyütt is véleményt mondanak, s erről már (részben) volt is szó; az Úr az egyik almafa visszavétele révén – legalább részben – elismeri Lucifer győzelmét, és csatlakozik hozzá az angyalok kara is: „Győz a hazugság, a föld elvesztett.” Ami a második kihívást illeti, arról is volt szó, hogy Ádám az utolsó színben elismeri az Úr győzelmét. Most már csak az a kérdés: hogyan végződik az Úr és Lucifer közti küzdelem.

A legtöbb elemző úgy tartja, hogy egyértelműen az Úr győzelmére engednek következtetni az alábbi gyakran idézett sorok:

*Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz.
S eltántorítja bár – az mit se tesz –
Egy percre az embert, majd visszatér.
De bűnhődésed végtelen leend,
Szünetlen látva, hogy, mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csírája lesz.*

Ez a következtetés azonban fölöttebb valószínűtlen. Vegyük észre, hogy az Úr ciklikus szemléletmódját Lucifer szemléletétől itt már csak hangsúlyeltolódások különböztetik meg. Ha Lucifer azt válaszolná,

hogy „Visszatéríti bár – az mit se tesz – / Egy percre az embert, majd eltántorodik”, akkor ezzel csupán a folyamat más pontjára helyezné a hangsúlyt, de logikailag nem mondana ellent annak, amit az Úr állít. [Olyan ez, mintha ugyanazon történelmi eseményről (vagy inkább folyamatról) az egyik történész szabadságharcként, a másik szeparatizmusként, a harmadik szakadár mozgalomként ad számot. E fogalmak ekvivalensek – ennek megfelelően magára valamit is adó történész vagy egyáltalán nem, vagy szinonimaként használja őket –, s nem a leírás tárgyáról, hanem a leírónak ahhoz való szubjektív viszonyáról tudósítanak eltérő hangsúlyokkal.] Ami pedig az idézet többi sorát illeti, ott még ilyen szemléleti különbség sincs közöttük, hiszen Lucifer – szemben az Úrral – pontosan ismeri saját szerepét, „végzetét”. Különbösen is, célszerűbb azt szem előtt tartanunk, hogy ki milyen formában ismeri el a saját vereségét, s nem azt, hogy ki tartja magát győztesnek. Csak az a bökkenő, hogy közvetlenül egyik fél sem ismeri el a vereségét. Lehetséges, hogy nem dől el az Úr és Lucifer közötti küzdelem? Nincs más hátra, mint hogy megnézzük: vajon a közvetett utalások alá-támasztják-e az erőviszonyok eldöntetlenségét.

Ha Lucifer viselkedését nézzük, akkor kétségkívül egyértelműbb a helyzet: utolsó megnyilatkozásában a „Miért is kezdtem emberrel nagyot...” kezdetű mondatot úgy is értelmezhetjük, mint a vereség közvetett elismerését. Valóban, számos elemzés ebből, valamint Ádám „megtéréséből” indul ki, amikor Lucifer veresége szóba kerül. Mindez rendjén is volna, ha a mű utolsó sora nem adna alapot egy másfajta értelmezéshez is. Ismét a „vég”-nél vagyunk, előbb azonban lássuk, milyen további értelmezése lehet Ádám utolsó szavainak.

Második értelmezésként a következőt ajánlanám: Ádám utolsó szavaival arra céloz, hogy a másik két szereplő – az ő szemszögéből nézve – összejátszik. Ha ugyanis Ádám az eszkimó színre, és ezzel összefüggésben a korábbi második kérdésére utal, akkor magyarázatra szorul, hogy egyáltalán miért problematikus számára az a bizonyos vég. Ennek pedig minden jel szerint két oka van, amelyek közül az egyik Lucifer, a másik pedig az Úr személyéhez köthető. Az egyik ok az, hogy Lucifer *megmutatta* az eszkimóvilágot, a másik pedig az, hogy az Úr *nem foglalt állást* annak valós vagy hamis volta mellett. Vegyük

észre, hogy itt az Úr szerepe semmivel sem kisebb, mint Luciferé; ezt Ádámnak a három kérdés megfogalmazása utáni szavai is jelzik:

*Világosíts fel,
S hálásan hordok bármi végzetet;
Csak nyerhetek cserében, mert ezen
Bizonytalanság a pokol.*

Felvilágosítást azonban nem kap, s így a „pokol” szóval jellemzett állapot *létrejöttének* Lucifer, *fennmaradásának* pedig az Úr az oka. Nos, ebben az értelemben játszik össze a két szereplő, legalábbis Ádám szemszögéből nézve.

Azt is érdemes meggondolnunk, hogy a bizonytalanság megszűntetésével kapcsolatban milyen lehetőségek jöhetnek szóba. Elvileg Ádám akár Luciferhez is folyamodhatna, de túl azon, hogy a zárómondata előtt már más irányban kötelezte el magát, a műnek ezen a pontján szemmel láthatóan nem bízik Luciferben, így ez a lehetőség elesik. Az Úrnak egyszer már feltette a kérdéseit, de nem kapott választ. Most már csak két lehetősége marad: tovább erőltetni, sürgetni a legfontosabb kérdésre a választ (ez volt az első értelmezés) vagy feledni a történeteket.

Végül nézzünk meg egy harmadik értelmezést. Ádám két ízben ad választ a „lásd, mit érsz magadban” kihívásra: egyszer az utolsó szín közepén és egyszer a végén, éppen utolsó szavaival. Mindkét esetben elismeri, hogy sem magában, sem Luciferrel nem sokat ér, utolsó mondata mégis több, mint a vereség elismerése. Az eddigiek alapján ugyanígy azt mondhatjuk, hogy Ádám az Úrral sem ér sokat, s neheztelésével ezt is kifejezi. Ő tehát mindkét féllel szemben abszolút vesztesnek tartja magát. Mivel pedig a két fél küzdelmében éppen ő volt a kihívás tétje, így szavait úgy értelmezhetjük, hogy az Úr és Lucifer közötti küzdelem eldöntetlen: míg korábban Lucifer hatalmának korlátozottságát volt kénytelen tapasztalni, addig a másik oldalon az Úr tudása tűnik felettebb korlátozottnak, vagy legalábbis – mert ezt a lehetőséget azért nem lehet teljesen kizárni – esetleges tudását nem hajlandó Ádámmal megosztani. A patthelyzet, amelyre Ádám utal, annál is in-

kább nyilvánvaló, mivel a kezdethez képest nem történt változás: az Úr nem lett okosabb, Lucifer nem lett hatalmasabb; a tudás és a hatalom megoszlása nem változott.

Mellesleg arra is érdemes felfigyelnünk, hogy a tudás és a hatalom mindvégig kibékíthetetlen megosztottsága mennyire stabil motívuma a Tragédiának. Erre nemcsak a keretszínekben történetből következtethetünk, hanem például Lucifernek a harmadik színben tett megjegyzéséből is („Ezen kötél erősb, mint én vagyok”), vagy abból, ahogyan a negyedik színben Ádám kérését – „Te meg némítsd el azt a jajgatást” – elhárítja („Azt nem bírom...”). Ami pedig Ádám–Kepler kérdését illeti: „Kétséges rang-e hát szellem, tudás?”, a *Tragédia* alapján csak azt válaszolhatjuk, hogy – fájdalom – igen. Mert még a tizennegyedik szín eszkimója is bizonyos értelemben fölötte áll Ádám–Keplernek, amennyiben az elejtett főkáról bizvást elmondhatja, hogy „bírok véle”, ezzel szemben a prágai színek tudósának szemmel láthatóan saját tudása fölött sincs hatalma. Ahol pedig a tudás és a hatalom összefonódik, a falanszter színben, egészen már értelemben ugyan, de talán a legkét(ség)esebb rang éppen a tudás.

Mondottam...

Az utolsó sor további elemzésére két út kínálkozik: az első értelmezéshez hasonlóan tovább gondolhatjuk, hogy miként kapcsolódik vagy nem kapcsolódik Ádám szavaihoz, másrészt megnézhetjük, hogy a két kulcsszó, a küzdj és a bízzál milyen korábbi részekkel hozható kapcsolatba. Kezdjük az utóbbival.

A küzdésről túlságosan sok, a bizásról túlságosan kevés helyen történik említés a *Tragédiában*; az azonban feltűnő, hogy voltaképpen mindkettő Lucifertől származik. Ő mondja a második színben: „Küzdést kívánok, diszharmoniót”, s ugyancsak ő az, aki az emberpár elaltatása előtt, az elkövetkezendő álomra célozva így szól:

*Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás, – s e sugár a remény.*

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra, hiszen a küzdéssel kapcsolatban az első észrevételt az angyalok kara fogalmazza meg:

*Két golyó küzd egymás ellen
Összehullni, szétsietni:*

ami az jelenti, hogy a küzdés már Lucifer kívánságát megelőzően is létezett. S ami még különösebb: mintha éppen ezt kifogásolná az első színben, amikor azt mondja:

*Végzet, szabadság egymást üldözi
S hiányzik az összhangzó értelem.*

Látszólag tehát két szempontból is következtelen: egyrészt kifogásolja azt, amit a későbbiekben kívánni fog, másrészt olyasmit kíván, ami valójában adott. Ez a következtelenség azonban csak látszólagos, s a paradoxon nyomban megszűnik, amint figyelembe vesszük, hogy ő nem általában a küzdésre, hanem egy meghatározott fajta küzdésre utal az első színben, és egy másfajta küzdést kíván a másodikban. Miről is van szó? Arról az alapvető ellentétéről, amit a mű az anyagvilág–szellemvilág terminuspárral jelöl. Nem kétséges ugyanis, hogy amikor az angyalok kara küzdésről beszél, akkor az anyagvilágról van szó; világosan kitűnik ez magából a jelenetből, de abból is, hogy a szellemvilágban Lucifer személyével jelenik meg a küzdés, és pedig úgy, mint (az angyalok kara és az Úr szempontjából) nem kívánatos tényező. (A teremtést megelőzően minden jel szerint nem volt semmiféle küzdés; maga Lucifer is – saját meghatározása szerint – csupán *gát* volt.) Ő tehát épenséggel az anyagvilágban kifogásolja és a szellemvilágban hiányolja a küzdést, illetve a teremtés következtelenségére hívja fel a figyelmet. Az Édenkert ugyanis minden tartozékával együtt az anyagvilághoz tartozik, talán még akkor is, ha e „tartozékok” közé soroljuk Ádámot és Évát, márpedig ott semmi jele a küzdésnek. Ilymódon tehát a kifejezetten emberi küzdés valóban Lucifertől származik, s ezen a tényen az sem változtat, hogy Ádám a későbbiekben közbülső helyet foglal majd el a két világ között: a tudás révén fellig a szellemvilághoz, az örök élet

hiányában félig az anyagvilághoz fog tartozni. Érdekes módon ezt a megosztottságot az almafák megosztása révén közvetlenül az Úr idézi elő.

Am ha mind a küzdés, mind a bizás Lucifertől származik, akkor az Úr utolsó mondatának *második része* (vagyis a „mondottam” után következő szavak), mint előírás, látszólag értelmetlen. Hiszen mindkét dolog adott, és (az alvó) Ádám mindvégig küzdött és bízott, amíg merőben fizikai okok az előbbit nem tették lehetetlenné, az utóbbit pedig értelmetlenné. A küzdés esetében helyénvaló is ez az ellenvetés, de azért a „bizzál” felszólítás mégsem egészen értelmetlen. Az Úr szavai nyilván nem a már megtörtént álmra, hanem az elkövetkezendő tényleges történelemre vonatkoznak, márpedig – a küzdéssel ellentétben – a Lucifertől kapott remény csak az álom tartamára szólt. Valóban: az utolsó színben semmi jele annak, hogy az álmából ébredő Ádám bármi-ben is bízna. Mindazonáltal különös – és nyilván nem véletlen –, hogy az Úr éppen Lucifertől származó dolgokra utalja Ádámot, s ezzel lényegében jóváhagyja a történeteket. Erről az oldalról nézve az Úr utolsó szavait úgy is értelmezhetjük, hogy közvetve (azáltal, hogy ellenfelét idézi) elsimeri a vereségét Luciferrel szemben. (És persze megerősíti Ádám már említett gyanúját az összejátszásról.)

Ezt az erős állítást néhány közvetett érveléssel is alátámasztanám. Korábban, midőn az utolsó szín közepén Lucifer távozni készült, az Úr visszahívta őt: „Szavam van hozzád is”. Ha azonban jobban szemügyre vesszük, amit az Úr mond, úgy tűnik, nincs érdemi mondandója a későbbiek során. Hiszen a közvetlenül Luciferhez intézett szavak: „Te meg, Lucifer...” valójában semmitmondóak; Lucifer tudja (mi több, mivel az Úrnak mondja, tehát az Úr is tudja, hogy Lucifer tudja):

*Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
De új erővel felkeljek megint.*

Ehhez képest pedig az égvilágon semmi újat nem mond az Úr. De hát akkor mi lehet a mondandója? Nos, ha valóban van mondandója, s ha feltételezzük, hogy nem hallgatja el, hanem valamilyen formában Lu-

cifer tudomására hozza, akkor nem nehéz kitalálnunk, hogy hol kell keresgelnünk, hiszen már csak egyetlen alkalommal szólal meg: a mű végén.

Eszerint a „Mondottam ember...” – bármily különösen hangzik – Lucifernek is szól. Pontosabban a mondat egy közvetett, másodlagos (ha úgy tetszik, poétikus) értelme Lucifernek szól, jóllehet az „ember” jelöltje kétségkívül Ádám, mint ahogy az is világos, hogy a biztatás is neki szól és semmi esetre sem Lucifernek. Mi lehet tehát az a rejtett üzenet, amelyet az Úr utolsó szavaival Lucifer tudomására szeretne hozni? Nyilván nem valamilyen tényállás; e tekintetben Lucifer nem szorul felvilágosításra: szemmel láthatóan tudja, ami tudható. Sokkal inkább valamilyen értékinformációról lehet szó. Ha pedig Lucifer oldaláról nézzük a dolgot, akkor ő az Úr szavait, mint neki szóló véleménynyilvánítást, nyugodtan értelmezheti a vereség közvetett elismeréseként. Mi több: nem is igen értelmezheti másként, hiszen ellenfele éppen őt idézi, s ezen az egy körülményen kívül semmi más támpontja nincs arra nézve, hogy miként szól az Úr szavainak valamely értelme éppen neki (s hogy neki szól, azt a „Szavam van hozzád is...” alapján joggal feltételezheti). Talán a legzavaróbb ebben a gondolatmenetben az, hogy nem világos: mitől változott meg az Úr véleménye, mi történt a korábbi, fölényes hangvételű megnyilatkozás után, ami most a vereség elismerésére készíti őt? Szerencsére nem kell találgatnia sem Lucifernek, sem az olvasónak.

A műben pontosan három dolog történt: megszólalt az angyalok kara, megszólalt Éva, és megszólalt Ádám. Az első két esetben semmi sincs, ami az Úr szemléletváltozását magyarázná. Nem így Ádám esetében, aki – szavainak bármely korábban ajánlott értelmezését nézzük is – jelzi, hogy valami azért még mindig nincs rendjén. Közbevetőleg: azt, hogy valami baj van, dramaturgialag már Éva szavai révén is kifejezésre juttatja a Tragédia. Az Úr korábbi szavai ugyanis „végszavak”, s habár Lucifer még nem kapott választ, dramaturgiai szempontból nyugodtan véget érhetne a mű. Az angyalok kara – az Úr szavainak folytatásaképpen – még lezárhatná a művet, s ekkor egyfajta (az európai szemlélet számára tetszetős) szimmetria érvényesülne: az első színben az angyalok kara szólal meg elsőként, s mondandójukat az Úr

folytatja, míg az utolsó színben éppen fordítva lenne. Mégsem ez történik, hanem ehelyett megszólal Éva, aki a műnek ezen a pontján már mellékszereplő, aki korábban egyetlen megjegyzést sem fűzött a másik három szereplő mondandójához, s akié – épp ezért – nem lehet az utolsó szó. Vagyis Éva szavai dramaturgiailag jelzik (ha nem is azt, hogy Ádám fog valamit mondani, de legalábbis azt), hogy valaminek történnie kell. S ami történik, ami az Úr szemléletét megváltoztatja – vagy óvatosabban fogalmazva: ami után megváltozik a vélemény-nyilvánítása – az éppen Ádám megnyilatkozása. Ádám szavai *után* egyáltalán nem meglepő a vereség elismerése. S hogy miért nem meglepő? Vegyük sorra a lehetőségeket.

Az Úr – immár sokadszor – elszámította magát: vagy Ádámé az utolsó szó, vagy ismét meg kell szólalnia, és pedig egy olyan helyzetben, amikor már valójában nincs érdemi mondandója; amit mondani akart, azt korábban már elmondta, jóllehet Lucifernek még adósa. Ebben a helyzetben hangzik el tehát az utolsó, sokat sejtető – s az eddigiek alapján talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a szó szoros értelmében sokat mondó – mondat, amely nem mentes az öniróniától sem. Hiszen az Úrnak nincs mondandója a történelemről, nincs válasza arra a kérdésre, amelyre Ádám szavai közvetlenül vonatkoznak. Mégis meg kellene szólalnia. Korábban mondani akart valamit Lucifernek, de végülis semmi érdemlegeset nem mondott; ha valamelyest következetesnek akar látszani – függetlenül attól, hogy van-e mondandója – meg kellene szólalnia. Bármit is mond, szavai – egy bizonyos értelemben – hatásosan lesznek; sem Lucifert, sem Ádámot, sem megnyugtanni, sem nyugtalanítani a történetek után már nem tudja. És mégis meg kellene szólalnia. Bármit is mond, ezen a ponton már – érdemi mondandó és észrevehető hatás hiányában – „komikai színben tűnik fel”; ez történe akkor is, ha szavaival ismét fölényt próbálna kifejezésre juttatni. Mindazonáltal meg kellene szólalnia. És az Úr, talán első ízben a mű folyamán, a helyzetnek megfelelően viselkedik: megszólal. A körülmények által már adott komikus szerep legésszerűbb megoldását választja: az öniróniát.

S itt ismét meg kell állnunk egy pillanatra. Mert mit is csinál az Úr, amikor elmondja utolsó mondatát? Tanácsot ad? Vagy talán felszólítja

Ádámot valamire? Netán előír számára valamit? A Tragédia-elemzések sajnálatos – mondhatnánk végzetes – tévedése, hogy ilyesféléképpen értelmezik az utolsó mondatot, pedig hát csakis a „mondottam” *után* következő rész értelmezhető így, az egész mondat semmiképpen sem. Mert ez a mondat mindenek előtt egy *állítás*, amelynek éppenséggel a „mondottam” a predikátuma. De még másodsorban is csak arról lehet szó, hogy az Úr egy korábbi tanácsát (felszólítását, előírását) megerősíti, nyomatékosítja, vagy esetleg egyszerűen csak emlékeztetni kívánja Ádámot valamire, amit állítólag mondott. Ha tehát józanul mérlegeljük az Úr szavait, akkor azt mondhatjuk, hogy első megközelítésben talán ez a legkevésbé talányos mondata. Hiszen egyszerűen csak állít valamit, amiről pusztán a mű szövegére hagyatkozva sem reménytelen feladat megállapítanunk, hogy igaz-e vagy sem; végtére is vagy mondotta korábban már Ádámnak azt, amiről a mondat második felében szó van, vagy nem mondotta. A talányok – jóllehet a jelen elemzésben volt már róluk szó – valójában csak ezután következnek. Mégsem állítanám, hogy könnyű eldönteni a mondat igazságértékét; sem a „mondottam”, sem az „ember” után nem következik idézőjel, így aztán nem érvelhetünk azzal, hogy korábban szó szerint sehol sem mondotta az Úr, amit majd mondani fog. A verifikáció tehát kimondottan nehéz, bár nyilván nem reménytelen. Ámbár meglehet, hogy az Úr nem véletlenül állít olyasmit, amiről nem könnyű megmondani, hogy igaz-e vagy sem. (Ezt magyarázhatja például az is, hogy a mondatnak valamiért nem az igazságértéke a lényeges, hanem csak az a tény, hogy állítás, tehát, hogy *van* egyáltalán igazságértéke.) Nézzük meg mindkét lehetőséget.

Ha az Úr mondata igaz, ha valóban mondotta már korábban, amit mondani fog, akkor önmagát ismétli. Az irónia forrása ebben az esetben az a körülmény, hogy valójában már Ádám is önmagát ismételte, amennyiben ismételten kifejezésre juttatta a történelemmel kapcsolatos aggályát. Vagyis Ádám önismétlésére az Úr is önismétléssel válaszol. Elvileg ugyan az irónia éle irányulhatna Ádám ellen is, itt azonban ez a lehetőség inkább csak másodsorban jöhet szóba. A hangsúlyozott önismétlést ugyanis akkor tekinthetnénk Ádám ellen irányuló iróniának, ha emlékeztető funkciója lenne, ha feltételezhetnénk, hogy

utolsó szavainak kimondásakor Ádám nem vet számot azzal, amit az Úr korábban mondott. Itt azonban nem ez a helyzet, hiszen az Úr két közlése között minimális idő telt el, s változatlan helyzetben, változatlan problémára reflektál az Úr önismétléssel. Magyarán szólva: nem tud (vagy nem akar) többet vagy mást mondani, mint amit már korábban mondott, s a „mondottam”-mal ezt félreérthetetlenül el is ismeri. De elismeri Luciferrel szembeni vereségét is, hiszen Ádám problémája, amelyre önirónikus önismétléssel reagál – de nem válaszol! – Lucifer-től származik, s ezt a problémát végülis nem oldja meg.

Ha az Úr utolsó mondata hamis, ha tehát korábban nem mondotta, amit mondani fog, akkor Ádám komolyan veheti ugyan a „mondottam” után következő tanácsot – hiszen az ebben az esetben a korábbiakhoz képest valami új –, de nem veheti komolyan magát az Urat. Ebben az esetben tehát az állítás hamis volta lesz az önirónia egyik forrása. Van azonban még valami: az Úr – volt már róla szó – függetlenül attól, hogy igazat állít-e, Lucifert idézi, és ennek a ténynek éppen akkor nő meg a jelentősége, ha hamis az állítás, ha tehát nem arról van szó, hogy Lucifer is említést tett a (különbön tőle származó) küzdésről és bizásról, hanem arról, hogy csakis ő említette, nem pedig az Úr, aki ezt magáról állítja. Ez az önirónia másik forrása, s persze ebben az esetben még hangsúlyozottabban elismeri az Úr Lucifer győzelmét. Akár igaz az állítás, akár hamis, egy bizonyos szempontból hasonló eredményre jutunk. Hiszen az Úr eredetileg nem akart küzdést, s reményt sem adott a paradicsomból kiűzött emberpárnak. A mű végén korrigálja tévedését, s a Lucifer által adott két összetartozó motívumot elfogadja, sőt, megerősíti. S habár teológiai szempontból több mint kifogásolható a szereplőknek ez az antropomorf felfogása, azért egy irodalmi műben megengedett. A forrásművek egyikében, az Ószövetségben arra is találunk példát, hogy a „főszereplő” (egy népszámlálást követő retorzió katasztrófális következményeit látva) cselekedetét megbánja.

És most térjünk vissza a szövegösszefüggéshez: hogyan kapcsolódik mindez ahhoz, amit Ádám mond? Ha Ádám szavainak másodikként ajánlott értelmezéséből indulunk ki, akkor azt mondhatjuk, hogy az Úr az idézés révén megerősíti Ádám gyanúját, vagyis azt, hogy –

legalábbis egy bizonyos értelemben – összejátszik Luciferrel, hiszen ugyanazt adja útravalóul, amit korábban Lucifer adott. Másrészt kitér egy burkolt kérdés megválaszolása elől is: Ádám nemcsak arra nem kap választ, hogy megfelel-e a valóságnak a megálmodott vég, de arra sem, hogy el fogja-e feledni, tehát hogy az egyéni vég tudata mellett a kollektív vég tudata is végig fogja-e kísérni őt? Végül pedig szavainak harmadik értelmét ismét csak megerősíti az Úr: a küzdelem valóban eldöntetlen, hiszen korábban Lucifer, most pedig ő maga ismerte el a vereségét. A végeredmény tehát, legalábbis szubjektíve: egyetemes kudarc; Lucifer az Úrral, az Úr Luciferrel, Ádám pedig mindkettőjükkel szemben vesztesként éli át saját helyzetét. Csak a függő helyzetben lévők, Éva („A függés, látom, életelv neked”) és az angyalok kara („Te szülted őket, mint árnyát a fény”) nem részesülnek a kudarcélményből.

* * *

A fenti elemzés elolvasása után joggal teheti fel a kérdést az olvasó: miért Madách-interpretáció a címe, ha egyszer nem Madáchról, hanem *Az ember tragédiájáról* szól? Nos, az elemzésnek valóban kevés köze van Madách személyéhez, ám ezt a keveset annál fontosabbnak találtam: az elemzés során Madách egyik intenciójának szerettem volna megfelelni. S itt rögtön feltehető két további kérdés: nem túl erőltetett dolog egy hagyományosan ellentmondásosnak, számos részletében többek által következtetlenné tartott művet úgy elemezni, mintha valamiféle logikai konstrukcióról lenne szó? Másrészt mennyiben felelhet meg egy ilyen módszer Madách szándékának?

A választ megtaláljuk abban a levélben, amelyet Arany János megjegyzéseire írt a szerző: „Mindezzel csak előtted akartam magamat a logikátlanság vádja alól kitisztítani (mit költészetben is újabb költőink nagy többségének ellenében a legnagyobb hibának tartok)...”²⁸ Az a Madách tehát, aki örömmel nyugtázta Arany stilisztikai javításait, megvédte művét ott, ahol az logikátlannak tűnt. S hogy a logikátlanság (remélem, sikerült megmutatnom, hogy alaptalan) vádja mennyire érzékenyen érintette őt, azt Erdélyihez írt levele is tanúsítja, amelyben

szintén félreértéseket kívánt tisztázni, nem pedig dramaturgiai vagy stilisztikai problémákat.²⁹

Talán vannak, akik úgy gondolják, hogy az ilyesfajta szerzői intenciókat figyelmen kívül lehetne hagyni. Én úgy gondolom, hogy ugyanazért nem szabad figyelmen kívül hagyni, amiért lehetne. Mert Madách már semmit sem csinálhat abból, amit belőle csinálunk.

Jegyzetek

1. MIKLÓS Róbert: *Madách Imre csesztvei otthona*. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1964. 131. l.
2. OSzK Kézirattára. Quart. Hung. 2075. 35. f. l.
3. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. Bp., 1909. (II. kiadás) 200–202. l.
4. ERDÉLYI János: *Pályák és pálmák*. Bp., 1886. 484. l.
5. A mű címe egybként, mint ismeretes, Szontaghtól származik; ő volt az, aki egy (a kívülálló számára komikus) helyzetben ezt a megjegyzést tette, Madách bosszankodását látva.
6. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897. 324. l.
7. MADÁCH Imre összes művei (a továbbiakban: MÖM). Sajtó alá rendezte Halász Gábor. Bp., 1942. II. k. 752. l.
8. MÖM II. k. 584., 590., 752. l.
9. A Tragédia írása ugyanis 1860-ban befejeződött, s az bizonyos, hogy a londoni szín nem a jövőben játszódik. (Jövön mindenütt ennél későbbi időpontot kell értenünk.)
10. A Tragédia terminológiájában a szabadság a végzet (predesztináció) ellentéte. Amikor tehát valamelyik szereplő a szabadságról beszél, ezen sohasem a lehetőségek meghatározottságának tagadását kell értenünk, hanem csak azt, hogy vannak egyáltalán lehetőségek.
11. MÖM II. 758. l. (Ide pedig egy filológiai megjegyzés kívánkozik: az idézett műben közzétett feljegyzések közül Madách utólag többet is áthúzott, s ez a kötetben nincs jelezve. Nos, ez a feljegyzés nincs áthúzva. Lásd: OSzK Kézirattára. Quart. Hung. 2075. 94. f. l.)
12. P. F. STRAWSON: *Intenció és konvenció a beszédaktusokban*. In. PLÉH Csaba – TERESTYÉNI Tamás (szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Bp., 1979. 106–125. l.
13. BALOGH Károly: *Madách, az ember és a költő*. Bp., 1934. 305. l.
14. BALOGH Károly: i. m. 308.
15. BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*. Bp., 1963. 89. l.

16. PALÁGYI Menyhért: i. m. 344. l.
17. KARINTHY Frigyes: *Madách*. Nyugat 1923. I. 122. l.
18. MÖM II. k. 1004. l.
19. MORVAY Győző: i. m. 271. l.
20. *Az ember tragédiája* kéziratának hasnomás kiadásában (Akadémiai Kiadó, 1973.) ez elég jól látható, de hogy a javítás kitől származik, azt már csak azért is nehéz lenne megmondani, mert az eddig megjelent két kritikai kiadás (sajtó alá rendezte TOLNAY Vilmos, Bp., 1923. ill. 1924.) még a javítás tényéről sem tesz említést. Egyébként néhány helyen a kéziratban megmaradt a kis *ú* betű, így pl. a második lapon.
21. STAUD Géza (Szerk.): *Madách Imre összes levelei*. Bp., 1942. (A továbbiakban: MÖL) I. k. 89–93. l.
22. PALÁGYI Menyhért: i. m. 99. l.
23. R. INGARDEN: *Az irodalmi műalkotás*. Bp., 1977. 32–38. l.
24. A Lucifer nevet a Hajnalcsillag, ill. a „fényt hozó” jelentéssel szokás kapcsolatba hozni. Lásd ezzel kapcsolatban: POLLÁK Miksa: *Madách és a Biblia II*. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Bp., 1936. 140. l., valamint TORDAI Zádor: *Jegyzetek Az ember tragédiájáról*. In: Legyünk realisták...! Bp. 1977. 13. l.
25. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. In: HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., 1978. 144. l.
26. MEZEI József: *Madách*. Bp., 1977. 321. l.
27. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: i. m. 137. l.
28. MÖM II. k. 865. l.
29. MÖM II. k. 876–878. l.

Ki volt Madách első szerelme?*

A Madáchról szóló irodalomban Palágyi Menyhért kutatásai nyomán elterjedt az a feltételezés, hogy Madách Imre első szerelme Lónyay Etelka

volt. Palágyi előbb a Vasárnapi Újságban, majd a könyvében is úgy foglalt állást, hogy Etelkát kell Madách szerelmi életében (legalábbis ami az időrendet illeti) az első helyre tennünk.¹

Ma már nehéz megmondani, mi készítette őt erre a feltételezésre, amelyet aztán a későbbi életrajzírók is rendszerint átvettek tőle. Alighanem két másik hipotézis eredőjeként adódott az a kézenfekvőnek látszó feltételezés, hogy Madách első szerelme nem lehetett más, mint Etelka. Az egyik hipotézis: a pesti tanulóévek alatt Etelka Madách egyetlen szerelme; a másik: mivel Pestre kerülésekor Madách még csak 14 és fél éves, a korábbi időszakot bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk.

Madách műveinek (mindenek előtt verseinek) alaposabb elemzése azonban nem támasztja alá egyik feltételezést sem.

Ige a múltból

1840. július 19-én Madách Imre levelet írt Etelka bátyjának, Lónyay Menyhértnek (aki egyúttal tanulótársa, s a hozzá intézett levelek tanúsága szerint legjobb ifjúkori barátja volt), s abban többek között megemlítette az *Ige a múltból* című versét.² Nem tudjuk, vajon az eredeti vers mennyire hasonlíthatott arra a változatra, amely végülis ilyen címen fennmaradt,³ tartalma alapján azonban semmiképpen sem szólhatott Etelkának. A *Lant-virágokból* hidegnek, megközelíthetetlennek megismert Etelka ugyanis nem lehet azonos azzal a lánnyal, akinek Madách az *Ige a múltból* tanúsága szerint a hajfürtjét ajándékozta egykor. Az „Öröknek esküvéd akkor szerelmedet” állítás is valószínűtlené teszi a két lány azonosságát. Bár azt ma már egészen pontosan meg-

*Megjelent az Irodalomtörténeti Közlemények 1991. 2. számában. 188–196. l.

állapítani nem lehet, hogy Lónyay Etelka miként fogadta Madách közeledését (ha egyáltalán közeledett hozzá Madách, hiszen még ez sem biztos), de azt a lehetőséget, hogy örök hűséget esküdött volna neki, bátran elvethetjük. Végképp kizárja a vers címzettjének és Etelkának az azonosságát az a körülmény, hogy a vádló hangvételű vers megírásáról Etelka bátyjának tett említést az ifjú költő.

Fel kell tételeznünk tehát, hogy már Etelkát megelőzően (esetleg vele egyidejűleg) is volt valaki, akihez szoros kapcsolat fűzte Madáchot. Sőt, a vers címe és tartalma egyaránt arra enged következtetni, hogy nem futó kapcsolatról, hanem hosszabb, talán éveken át tartó szerelemlről lehetett szó, amely legalább részben párhuzamos volt az Etelka szerelemmel: a levél keletése (amelyben említés történik a „régmúltat” idéző vers megírásáról) nagyjából egybeesik az Etelka szerelem ma ismert végével: 1840 nyarával. Az Etelka-szerelemnek, s „következményének”, a *Lant-virágok*nak máig legátfogóbb ismertetését nyújtó Kerényi Ferenc szintén erre az időszakra teszi a szerelem végét, amely egyébként hirtelen következett be.⁴

A lánynak ajándékozott hajfürt mellett további tárgyakról történik említés a versben. Így egy könyvről, amelyből régen Madách olvasott fel szerelmes verset a lánynak, s amely szintén az ifjú hölgy tulajdonában lehet. Szó esik továbbá egy virágfüzérrel, amit a lány adott a költőnek. Hogy a virágfüzér rózsákból állt-e, azt nem tudjuk, mindenesetre a lány a rózsza illatát kedveli. Végül a vers legfontosabb motívuma a gyász:

*...e gyászemlék neked
Hirdetni lesz csupán egyik győzelmedet?
Sírok közt, oh leány, szerelmeskedni félj*

majd néhány sorral később:

*Mit álljon még írás a síron, melyre már
A részvét könnyeket áldozni úgyse jár.*

Bár elválásról, hosszabb távollétről nincs szó a versben, az ajándékokból arra következtethetünk, hogy életük egy bizonyos szakaszában elváltak egymástól a szerelmesek.

Mielőtt tovább haladnánk, vegyük észre, hogy Madách levélbeli említése adja a kulcsot a címzett kilétének megállapításához. Ha nem tudnánk, hogy a vers (vagy annak egy korai változata) már 1840 nyarán elkészült, joggal hihetnénk, hogy a versben szereplő sír Lujza sírja, s hogy ilyenformán a vers Lujza barátnőjéhez, Amáliához szól. Hangelatok, motívumok, köztük mindenek előtt szerelmi motívumok oly mértékben ismétlődnek Madách életében, hogy a vélt vagy akár valóságos egyezések is tévútra vihetik az elemzőt. Az egyetlen körülmény, ami jelen esetben ellene szól annak, hogy a vers címzettje Gyürky Amália volna az, hogy 1840-ben valószínűleg még nem ismerte őt Madách.

Emlékezés

Kézenfekvőnek látszik a feltételezés: ha nem Etelka Madách első szerelme, s ha az *Ige a múltból* című vers olyasvalakihez szól, akibe Madách már Etelkát megelőzően szerelmes volt, akkor ennek a versnek a címzettjét kell Madách első szerelmének tekintenünk. De bármennyire is valószínűtlennek látszik (s nem is annyira lélektani okokból, sokkal inkább az életrajzi adatok hiánya miatt), hogy a fiatal Madách már 1837 ősze előtt több lányba lett volna szerelmes, azért ezt a lehetőséget sem vethetjük el. Mint ahogy azzal is számot kell vetnünk, hogy Madách tanulmányai kezdetén valaki másba szerelmes, s csak később Etelkába. Semmi jele annak, hogy az a szerelem, amelynek első datálható nyomait 1840 elejére tehetjük, sokkal korábbi keletű; Madách egyik (1840-ben írt) levelében úgy fogalmaz, hogy „Tavaly láttam őt először”.⁵ Vagyis Etelkát eszerint csak 1839-ben ismerte meg. Kerényi Ferenc kutatásai szintén ezt az időpontot valószínűsítik.⁶

Érdekes, hogy Madách eszerint viszonylag későn ismerkedett meg Etelkával. Vajon mi lehet ennek a magyarázata? Győrffy Miklós hívta fel a figyelmet arra, hogy bár Madách kezdettől (vagyis 1837 őszétől)

fogva tanuló társa Lónyay Menyhértnek, egy korai, édesanyjának szóló levelében mégsem említi őt, pedig más társait név szerint felsorolja. Ugyanakkor egy 1838. március 31-i levelében már barátjának nevezi: „...néked kedves Barátom egynehány sorokat írni...”.⁷ Első pillanatban nehezen érthető, hogyan lehetséges, hogy a barátság létrejötte után legalább kilenc hónap telik el, míg végre megismerkedik Madách Etelkával. Figyelemre méltó ebből a szempontból Vida Imre megjegyzése; eszerint a Lónyay család csak 1839-ben költözött volna Pestre.⁸ Ennek azonban Győrffy információi ellentmondani látszanak. A magyarázathoz közelebb visz Madách egy megjegyzése, amely Lónyay Menyhérthez 1838 szeptemberében írt levelében található: „anyád kezét nem ismerve is tsókolom”. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ezt a levelét Nagylónyára küldte Madách, akkor az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy a család hölgytagjai (vagy legalábbis Etelka és édesanyja, Lónyay Florentina) valóban csak később, 1839 körül költöztek Pestre, jöhetnek Lónyay János és fiai akkor már évek óta Pest-Budán laktak. További kutatásoknak kell választ adniuk arra a kérdésre, hogy ez a feltételezés mennyiben támasztható alá a Lónyay család életéről fennmaradt dokumentumokkal.

Ám ha az Etelka iránti szerelem voltaképpen „késői” szerelem, akkor az *Ige a múltból* című verstől függetlenül is jogos a kérdés: ki lehetett Etelka előtt? Az ugyanis lélektanilag több mint valószínűtlen, hogy Madách tizenhatodik életévének betöltése után lett volna életében először szerelmes.

A talány megoldását megkönnyíti az *Emlékezés az első szerelemre* című költemény. Ez a ritkán elemzett vers már címénél fogva is figyelmet érdemel. De vajon ki lehetett az a személy, akire Madách utóbb mint első szerelemre emlékezett? Bizonyos jelekből ítélve ugyanaz a lány volt, akihez az *Ige a múltból* című verse szólt. A címzettek azonosságát támasztja alá (amellett, hogy mindkét esetben Etelka előtti szerelemről van szó, s így azért túl sok lehetőség már nem jöhet szóba) az a körülmény, hogy itt is egy hosszabb szerelemről beszél el a költő; a kapcsolat alakulásának egyes korszakait tipográfiailag is elválasztja egymástól. Egy további hasonlóság: a lány mindkét esetben viszonyozza Madách szerelmét. Végül pedig mindkét esetben a lány az, aki

megsért valamiféle – egyik esetben kimondott, másik esetben ki nem mondott – egyezséget, ami a kapcsolat megszakadásához vezet.

Mindez azonban együttesen is kevés a két lány azonosságának kimutatásához. Előbbre jutunk e tekintetben, ha feltételezzük, hogy ismert személyről van szó Madách életében, akit nem csupán megnevezni tudunk, de a hozzá írt más versekkel is egybevetjük az itt említett két verset.

Ha figyelembe vesszük, hogy az *Emlékezés...* szerint a lány sokáig Madách közvetlen közelében tartózkodott, majd Madáchnak hosszabb időre el kellett válnia tőle, ami után ismét találkoztak még, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a lánynak Alsósztrégován kellett élnie, s a hosszú elválás a pesti tanulóéveket jelenthette. Bár sehol sincs kimondva, hogy Madách otthonában, vagy annak közvetlen környezetében élne a lány, találkozásaik gyakorisága, az elválás és visszatérés motívuma, ezt valószínűsítik. S ha ez így van, akkor az egyetlen szóba jöhető személy azok közül, akiket név szerint is ismerünk: *Cserny Mária*.

Egyébként Balogh Károly is hivatkozik egy korai tanulmányában az *Emlékezés az első szerelemre* című versre, ő azonban úgy véli, hogy a vers Lujzáról szól.⁹ Mivel Lujzát minden rendelkezésünkre álló forrás a pesti tanulóévek utánra teszi (így többek között Balogh Károly későbbi írásai sem ismétlik meg e szokatlan feltételezést), ezért e lehetőség alaposabb vizsgálata szükségtelennek látszik.

De vannak más, kevésbé közvetett bizonyítékok is, amelyek Mária elsősége mellett szólnak. Ha ugyanis jobban megnézzük Madách verseinek kéziratait, azt tapasztaljuk, hogy tervezett versköteté Mária-hoz írott

versekkel kezdődött volna; két tartalomjegyzék s a versek sorrendje is ezt mutatja, sőt, az *Emléklapokra* ciklus is feltűnő módon Mária-versel kezdődik. (Mellesleg a versek különböző kiadásai is rendszerint megőrzik ezt a sorrendet.)

Végül arról se feledkezzünk meg, hogy a pesti tanulóévek előtt Madách nem hagyta el hosszabb időre Alsósztrégóvát; ha tehát már korábban, Pestre kerülése előtt szerelmes volt, úgy első szerelmének legvalószínűbb helyszíne szülőfaluja.

Amit Máriáról tudunk

Cserny Máriát a korai életrajzírók, Bérczy Károly és Becker Hugó nem ismerték.¹⁰ Először Palágyi Menyhért tett róla említést. A lányról írott sorai több mint különösek: megdöbbentőek. „Látja a lánykát gyászruhában ravatalnál állva s lovagias érzése az árván maradthoz vonja:

*Érzé ő, nélkülem árva lenne,
Érzém én is, hogy védője lettem.”¹¹*

Palágyi tehát az *Emlékezés az első szerelemre* című versből idéz, s ezzel közvetve bár, de elismeri Mária elsőségét. Az a körülmény azonban, hogy könyvében „Első szerelem” címen szentelt alfejezetet Etelkának (s már egy korábbi Etelkáról szóló cikke is hasonló címet viselt), azt mutatja, hogy Palágyi mégiscsak Etelkát tartotta Madách első szerelmének. Az ellentmondást nem könnyű feloldani; magyarázat hiányában kénytelenek vagyunk a szerző figyelmének lankadására gyanakodni.

Ettől az apróságtól eltekintve azonban Palágyi pontosan következtetett és fogalmazott, jóval pontosabban, mint a későbbiekben őrá támaszkodó szerzők. „Én azt gyanítom, hogy Mária Madáchék házában élt és némileg a házhoz tartozónak tekintetett. Az 1841–1843 közötti családi levelekben ugyanis több ízben valami Cserny Mariról történik igen rokonszenves említés.”¹² A későbbiekben elterjedt az a vélemény, hogy Mária nem is lehetett 1841 előtt Alsósztrégován, holott Palágyi csupán annyit állított, hogy ettől kezdve jelent meg a neve a család levelezésében. Mindazonáltal van még egy érdekes vonása Palágyi közlésének. Az iménti megállapítás előtt ugyanis ezt írja: „Hogy ki volt a szelid gyermeklányka, azt határozottsággal megállapítanom nem sikerült. Szontagh Pál és Frideczky Lajos, kik még leginkább szolgálhattak volna felvilágosítással, Máriáról és a hozzá intézett versekről semmi tudomással nem bírtak.”¹³

Ez a közlés is megdöbbentő, bár az az ellentmondás, ami a háttérben áll, jóval rejtettebb, mint az előbbi esetben. Arról van szó ugyanis,

73

hogy Palágyi könyvében több helyütt is Szontagh kiváló emlékezőképességét dicsérte. Márpedig Szontagnak valamilyen módon mégiscsak ismernie kellett Cserny Máriát! Hiszen egy hozzá intézett Madách-levélben minden magyarázat nélkül ez áll: „Cserny Mari nincs itt többé”.¹⁴

Míg Palágyi úgy vélte, hogy a lány a Madách-kastélyban élt, s idősb Madách Imrénének és Madách Annának lehetett a társalkodónője, addig Balogh Károly szerint „Sztregován tartózkodott és valószínűleg valamelyik ottani lelkész, vagy más községbeli honorátior rokona volt.”¹⁵ Mind Palágyi, mind Balogh tud róla, hogy Madách Anna házasságkötése után írt leveleiben is többször üdvözlését küldi Cserny Máriának, s Balogh Károly még azt is tudni véli, hogy egykorúak voltak. Eszerint Mária idősebb lett volna Madách Imrénél.

A családi levelezésben ma már csak szerény nyomait lehet felfedezni

Cserny Máriának. Tény azonban, hogy Madách Anna 1842. április 19-én Barátiban kelt s édesanyjának címzett levelében ezt olvashatjuk: „Kedves Emikén igen búsulok nem é van nagy baja? Kérlek irasd meg a'

Cserny Marival.”¹⁶ Majd néhány sorral alább: „Pá kedves mamám; a' jó Marinak az én nevembe is köszönd minden fáradságát, 's barátságát.” Végül egy 1843 júniusában írt levélben említi utoljára Cserny Marit Madách Anna: „Emikét és Cherny Marit csókolom, kezeidet csókolom”.¹⁷

Nemcsak Cserny Mária, maga a Cserny család is gyakorlatilag ismeretlen a genealogiai irodalomban. Nagy Iván Abaúj vármegyei családnak

vélte,¹⁸ de a megye nemes családjairól szóló monográfiában hiába keressük ezt a családnévet.¹⁹ Kempelen Béla inkább Pozsony vármegyéből származónak tartotta.²⁰ Ami a Nemesi Évkönyveket illeti, a kevés utalás között csupán egyet találunk, amely a helyszínt és az időpontot tekintve esetleg összefüggésbe hozható Madách első szerelmével: Cserny János a férje annak a Koronthály Franciskának, aki Szenicen született 1791. szeptember 27-én, és Nagyszombatban halt meg 1840. március 30-án.²¹

Ami Máriát és Madáchnak Máriához való viszonyát illeti, Harsányi *Zsolt az Ember küzdj'...* című életrajzi regényében vitatható módon szólt e korai szerelemről.²² És itt nem csupán arról van szó, hogy ő

74

sem tette Máriát az első helyre. Sokkal inkább a költő és a lány kapcsolatának bemutatása az, ami (úgy tűnik) nem felelhetett meg a valóságnak. A lányt a szerelmével üldöző Madách képe félreértés folytán vagy tévedésből születhetett. Erre különben jónéhány példát találunk Harsányi levelezésében: a rendelkezésére álló hatalmas mennyiségű anyagban gyakran eltévedt, s számos levélíró hívta fel figyelmét a pontatlanságokra, amelyek között rokonsági kapcsolatok összetévesztésétől koncepcionális hibáig szinte minden előfordult.²³ A Mária-versek egyértelműen tanúsítják, hogy a szerelem (legalábbis a korai időszakban) kölcsönös volt; az *Emlékezés...* kézírata szerint (a vers kinyomtatott változataiból az erre utaló versszak is kimaradt) a lány Madách „betűjét” (monogramját?) beleveste egy fába, más versek szerint örök hűséget esküdött Madáchnak, így tehát Harsányi elképzelése aligha felel meg a valóságnak. Mentségére szolgáljon, hogy a jelek szerint semmit sem sikerült megtudnia a lányról, így kénytelen volt intuícioira hagyatkozni.²⁴ Ugyanakkor Harsányi felfogásának az a része, amely az ifjú Madáchot forróvérű, szenvedélyes szerelmesként mutatja be, sok jel szerint nagyon is megfelel a valóságnak.

Amit a versekről tudunk

Hagyományosan Madách verskéziratainak első hét versét (amelyek közvetlenül a tartalomjegyzék után, a második lapon állnak) szokás Mária-verseknek tekinteni.²⁵ Címük (a kéziratbeli sorrendnek megfelelően): *Kis leány, Hódolat Máriának, A bokréta, Fehér rózsza, Első csók, Elváláskor, Emlékszel-é?* Mária-vers továbbá az *Emléklapokra* ciklus első verse, valamint – a fentebbi érvelés értelmében – az *Ige a múltból* és az *Emlékezés az első szerelemre*. Ám e tíz Máriához szóló versen kívül is van legalább még kettő, amelyet minden jel szerint hozzá írt Madách. Érdemes e verseket külön-külön is megvizsgálunk.

A *Harangszó* címűről már Balogh Károly megállapította, hogy Cserny Mária lehetett a címzettje, bár nem indokolta meg közelebbről, hogy miért.²⁶ Ismét a versben található motívumokat kell segítségül hívunk. Az a topográfiailag meghatározott helyzet, amelyben a költő

a hegyen, a templom pedig a völgyben helyezkedik el, Alsósztrégován kívül még sok más helyszínre is ráillik, Madách életterének ismert helyszínei közül azonban csak kevésre (Csesztvén pl. maga a templom is inkább magaslaton, mintsem völgyben helyezkedik el).

Ennél sokkal fontosabb a halál motívuma: „Később, hogy kedves halottat / Rejte tőlem is a sír”. Mivel Madách ismert szerelmei közül az *Emlékezés az első szerelemre* címzettjénél találunk utalást arra, hogy a lánynak valakije meghalt, ezért valóban nem ésszerűtlen az a fel-tételezés, hogy ez a vers is Máriához szól. E vers szerint „később” Madáchnak is meghal valakije, s ez a valaki alighanem Lujza. (Azt, hogy Madách kedves halottja valamelyik testvére lett volna, az egyes szám használata teszi valószínűtlenné. Madách Máriát és Madách Pált hasonló szövegekörnyezetben együtt, vagyis többes számot használva említi Madách.) Ha elfogadjuk azt a Balogh Károlytól származó adatot (s mivel öelötte vagy tőle függetlenül senki sem tudott pontos időpontot megjelölni, és komoly kifogás sem hozható fel ellene, ezért nehéz nem elfogadni), hogy Lujza 1843. tavaszán halt meg, akkor (a versben szereplő később szó értelmét pontosítva) azt kapjuk „eredményül”, hogy a Mária-szerelem már jóval a lány elutazása (vagyis 1843 nyara) előtt végetért.²⁷

Végül lássuk a tizenkettedik Mária-verset, amely *A csapodár átka* címet viseli! Vajon mi az, ami miatt a Máriához írott versek közé kell sorolnunk? A legfontosabb ok az „Isten rendelé, hogy elfelejts” kifejezés, hiszen az *Emlékezés az első szerelemre* c. versből kitűnik, hogy a lány valakihez férjhez megy, s ez a poétikus kifejezés utalás lehet a lány (közelgő vagy elmúlt) esküvőjére. Ámbár meglehet, hogy egészen másként kell értelmeznünk az „isten rendelé” kifejezést, hiszen a vers szerint ismét Madáchhoz közeledik a lány. Lehet, hogy még csak az eljegyzés után vagyunk? Ha most abból indulunk ki, hogy ez a vers még a Fráter Erzsébethez írott versek előtti korból származik, akkor Madách ismert szerelmei közül, mint házasulandó, senki más nem jöhet szóba, egyedül Mária.

Lónyay Etelka csak később (1844. augusztus 6-án) fog férjhez menni Szirmay Ödönhöz,²⁸ Lujza meghal, Amália még később, 1846. november 9-én megy férjhez Ottlik Ákoshoz,²⁹ Matkovich Ida 1844.

nyarán még visszavárja Madáchozt.³⁰ A házasság előtti időszakból teljes nevén ismert öt lány közül egyedül Cserny Mária házasságáról lehet tehát szó a versben (bár azt a lehetőséget, hogy mondjuk a *Szőke Ipoly* P.-je vagy más, teljes nevén nem ismert lány a címzett, természetesen nem lehet kizárni).

Elvben persze azzal is számolhatunk, hogy a lány már jóval korábban férjhez ment, s a házasság utáni (esetleg sok évvel későbbi) újratalálkozás az, ami Madáchozt a vers megírására készíti. Félrevezető lenne pusztán a szenvedélyes hangból az esemény időbeli közelségére következtetnünk. De még ebben az esetben is Gyürky Amália lehetne csak a címzett, akivel Madách valóban találkozik is a lány házasságkötése után, ám éppen a hozzáírt *Viszontlátás* című vers (amely eredetileg a *Viszontlátás Amáliával* címet viselte³¹) mutatja, hogy merőben más érzésekkel viseltetik a lány (illetve akkor már asszony) iránt. Egyébként az a körülmény, hogy a vers a kéziratok mindkét tartalomjegyzékében, és ténylegesen is az *Ige a múltból* című vers után áll, jelzi a címzettek azonosságát.

Vannak azonban ennél fontosabb egyezések is. A vers tanúsága szerint a lány szerelmet esküszik a költőnek, s ez a motívum az *Ige a múltból* című versben fordul elő. S itt is feltűnik a sír; nem világos ugyan, hogy Lujza sírjáról vagy Mária testvérének sírjáról van-e szó, ám ez a motívum is csak két lánnyal kapcsolatban fordul elő: egyikük Cserny Mária, aki testvérét temette el, a másik Gyürky Amália, aki Lujza „leánytársa”.

A vers virágmotívuma is mutat némi rokonságot a *Kis leány* című verssel. Míg abban egy füzér kerül a lány keblére, addig itt koszorú virult egykor a lány homlokán.

Ennyi motívum egyezése aligha lehet véletlen. Érdemes azonban egy futó pillantást vetnünk a verseknek a kéziratban való elhelyezkedésére, s egyúttal azt is megnéznünk, hogy a két tartalomjegyzék eltér-e a Mária-versek csoportosítása tekintetében.

De szükség van egy rövid kitérőre is a versek kéziratbeli helyének vizsgálata előtt: a Madách-versekben fel-feltűnő pásztorlánykáról van szó.

Lenke, a pásztorlány

Madách Imre több versében is szól egy pásztorlánykáról, aki (feltéve, hogy egyáltalán életrajzi vonatkozásai is vannak ezeknek a verseknek) szintén korai (Etelka előtti) szerelme lehetett. Sajnos az eddigi vizsgálatok nem adnak kellő támpontot még annak eldöntésére sem, hogy jogos-e egyáltalán elő személyt feltételeznünk e versek ihletőjeként (vagy helyénvalóbb olvasmányélményekre, utánérzésekre gondolnunk). Ilyenformán arról sincs sok értelme beszélnünk, hogy ha létező személy volt a versek ihletője, vajon azonos volt-e Cserny Máriával. Éppen ezért itt csak röviden utalnék azokra a versekre, amelyeknek közös vonásuk, hogy egy pásztorlányka áll a középpontjukban.

Ilyen vers *A pásztorlányka* és az *Emlék-áldozat*, de az egészen más jellegű és hangvételű *Az aggastyán* is. Igaz, ez utóbbiban nincs szó pásztorlánykáról, ám az emlékező ifjúkori szerelmeként feltűnő lánynak átellenben volt az ablaka a költő ablakával, csakúgy mint a két másik versben.

Vajon a faluban bolyongó, korai szerelmét felidéző aggastyán ugyanarra a személyre emlékezik, akire az *Emlékezés...* „főhőse”? Olyan kérdés ez, amelyre nem tudunk határozott választ adni. Tény, hogy az *Emlékezés*ben nincs szó pásztorlányról, mint ahogy az is feltűnő, hogy a pásztorlánykás versekben éppen fordítva, a lány az, aki tavasszal elhagyja a szerelmes költő faluját. De két további vers is figyelmet érdemel, főképp azért, mert tanúsítja, hogy korai motívumról (vagy ha szerelem állt a háttérben, úgy korai szerelemről) van szó. A pásztorlányka már Madách ifjúkori kötetében, a *Lant-virágokban* is helyet kapott.

*Füstölögve kis falunknak
Állnak zsupos fedeli,*

írja Madách a *Változásban*, vagyis itt is szülőfaluja a helyszín. S végül ugyancsak pásztorlányka motívumot tartalmaz (bár jellegéből következően a legkevésbé hozható összefüggésbe életrajzi adatokkal) a két *Csere* című vers. Az egyik még a *Lant-virágokban* jelent meg, a másik

a kései kéziratok között található, s a gyűjteményes kiadások tartalmazzák. E jellegükben nagyon eltérő versek közös vonása, hogy a lány a költő falujában élt, s ablaka átellenben volt az ő ablakával. Neve csak egy helyen van a pásztorlánynak: a *Csere* korai (a *Lant-virágok*ban szereplő) változatában, mint Lenke szerepel.

Tartalomjegyzékek

Ha a kézirat első lapján álló tartalomjegyzéket nézzük, amely csekély eltéréstől eltekintve egyezik a verskéziratok tényleges sorrendjével (s ez arra vall, hogy a könyvtár részéről 10-es sorszámmal ellátott, a szerelmi verseket felsoroló jegyzék inkább akkor születhetett, amikor a kötet már készen állt), akkor abban az első hét vers szól Máriához, majd az *Ige a múltból* és *A csapodár átka* (feltételezhetően) Matkovich Idához és Fráter Erzsébethez írott versek közé ékelődik. A sorrend ugyanis ez: *Idához (I. Templomban, II. Társaságban)*, *Szerelmem*, *Isten veled*, *Ige a múltból*, *A csapodár átka*, *Vadrózsák Erzséhez I–VII*.

Mivel nem tudjuk, mi lehet az oka ennek a sajátos tagolásnak, célszerű a legegyszerűbbnek látszó feltételezésnél maradnunk, amit a versek tematikája is alátámaszt: az első hét vers a szerelem korai szakaszáról szól, vagyis a pesti tanulóévek előtti korszakról, míg a két utóbbi vers a kapcsolat jóval későbbi, konfliktusokkal súlyosan terhelt korszakáról tudósít, jóllehet e két vers közül legalábbis az egyik 1840 nyarán vagy még korábban született. Az időbeli elrendezés mellett szól, hogy a *Kis leány* még fél gyermekként jellemzi Máriát, a hatodik vers az elválásról, a hetedik a szerelem korai szakaszának a felidézéséről szól, tehát az első verscsoportban helyel-közzel nyomon követhető az időbeli sorrend. Mivel az első hét verset Etelkához írottak követik, talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy az első hét vers még 1839, vagyis az Etelkával való ismeretség előtt keletkezett, míg az *Ige a múltból* és *A csapodár átka* az Etelka-szerelmem után. Az *Emléklapokra* ciklus az *Epigrammák* között kapott volna helyet, így az abban szereplő Mária-vers a tervezett könyv második kötetébe került volna. Ezzel szemben a *Harangszó a Benső küzdés* alcím alá ke-

rült volna. Végül az *Emlékezés az első szerelemre* a *Szerelmem* ciklusban, a Fráter Erzsébethez írott versek után szerepelt volna olyan más versek társaságában, amelyeknek címzettjeiről az esetek nagy részében még feltételezésünk sincsen.

A 10. lapon található tartalomjegyzékben egy-egy vonallal vannak elválasztva egymástól az egyes verscsoportok, így ez mutatja legjobb közelítéssel azt, hogy melyek azok a versek, amelyek ugyanahhoz a személyhez íródtak.

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. Maga Madách is bizonytalan, bár nem teljesen világos, hogy mi állhat e bizonytalanság hátterében. Tény pl., hogy több olyan vers címénél, ahol előbb Amália nevét szerepeltette, utóbb áthúzta a nevet, majd Karolina nevét írta a vers címe mellé. S ebben nem is az a legzavaróbb, hogy Karolináról szinte semmit sem tudunk; sokkal inkább az, hogy nem tudjuk, mi állt a módosítás hátterében. Madách sajátos, és részleteiben máig sem ismert javítási technikája is növeli a bizonytalanságot. Az imént említett esetben pl. a tintával áthúzott név mellé piros ceruzával írja Karolina nevét, míg más esetekben rendszerint tollal vagy fekete ceruzával végzi a javítást. Madách javítási technikáinak részletes feltérképezése írásszakértőkre és lélekbúvárokra váró feladat.

A 10. lapon szereplő tartalomjegyzékben az első versek sorrendje nem változik; az első hét Mária-verset az Etelkához írottak követik. A komoly változások a Lujzához írott verseknél kezdődnek, ahol (az események feltételezhető menetének megfelelően) az élő lányhoz írott verseket az élő lány emlékét idéző, majd a halotthoz szóló versek követik, s ezután áll a *Lujza leánytársához* és *A „Fagyvirágok” felolvasása után*. Ám *A csapodár átka* és az *Ige a múltból* itt is egymás mellé került, s nagyjából azonos helyen, mint az első tartalomjegyzékben. Mivel a további Mária-versek itt már nincsenek feltüntetve, ezt úgy értelmezhetjük, hogy azok Madách szándéka szerint másik ciklusba kerültek volna, ami azt jelenti, hogy időközben az *Emlékezés az első szerelemre* című vers besorolását is megváltoztatta.

Madách tehát, talán az időbeli távolság miatt, talán azért, mert a kapcsolat jelentős változáson ment át, a korai és a kései Mária-verse-

ket könyvének más-más helyén (bár mindkét csoportot a *Szerelem* ciklusban) kívánta megjelentetni.

A pásztorlánykás versek, amelyeket nem soroltunk a minden kétséget kizáróan Máriához szólóak közé, érdekes helyen találhatóak a tartalomjegyzékekben. A *pásztorlányka* és az *Emlék-áldozat* az első tartalomjegyzékben közvetlenül az *Emlékezés az első szerelemre* után állnak, s természetesen a versszövegeknél is ez a tényleges sorrend. De egymás mellé került a két vers a másik tartalomjegyzékben is. Ez ismét arra vall, hogy ugyanahhoz a személyhez íródhattak, s hogy az illető Madách első szerelme lehetett. A másik három (illetve a *Csere* két változatát figyelembe véve: négy) vers helye semmitmondó, mivel azok nem szerepelnek a *Szerelem* ciklusban.

Tizenhárom plusz öt vers látszólag nem sok, de Madách esetében nem is kevés; fennmaradt versei közül még ennyi sem szól Fráter Erzsébethez. Amikor élete utolsó évében a megjelentetés reményében lejegyezte Madách a verseit (s azok eredetijét minden jel szerint megsemmisítette), helyenként kisebb-nagyobb javításokat eszközölt. A Mária-versek többsége a javításokkal már-már olvashatatlanul teletűzdelt versek közé tartozik, ami nem csupán azt jelzi, hogy szerzőjük elégedetlen volt a korai változatokkal, de azt is, hogy képes volt az érzelmileg nem ritkán túlfűtött verseken évtizedek múltán változtatni, sőt, az eredmény alapján bizvást elmondhatjuk: javítani.

* * *

A fenti tanulmány függőben hagyta a kérdést, hogy ki is volt Cserny Mária. Az anyaggyűjtés azonban azóta is folyik. A múlt század első felének keresztelési anyakönyveit vizsgálva, jónéhány Cserny Máriát sikerült már találnom; kérdéses azonban, hogy köztük van-e az „igazi”? Ennek végérvényes megválaszolásához legalábbis Nógrád és Hont vármegyék valamennyi anyakönyvét át kellene nézni, s ez – a határokon túli anyakönyvekhez való nehézkes hozzáférés miatt – hosszadalmas feladatnak ígérkezik.

Az eddigi Cserny Máriák között azonban van egy, aki sok vonatkozásban „megfelelőnek” látszik. Az alább következő adatok a nézsai

katolikus anyakönyvből származnak, ahol a közeli Keszezen élők anyakönyvezése is történt. Cserny Mária tehát keszegi volt. Keszezen egyébként Madách Imre nővére, Madách Mária élt, első férjének, Huszár József alispánnak ugyanis ott volt birtoka. 1833 nyarán kötöttek házasságot, s azt is tudjuk, hogy Madách Imre sűrűn tartózkodott náluk. Nem kizárt tehát, hogy Keszezen ismerte meg a lányt az ifjú költő. A Szontagnak írt levélrészlet („Cserny Mari nincs itt többé”) értelmében azonban a későbbiekben egy ideig Sztregován élt. A magyarázat egyszerű: számos esetben előfordult, hogy a családtagok egymás segítségére siettek, ha cselédet, dajkát, szakácsot kellett találni. A családi levelezésből kitűnik, hogy pl. István szolgát is a Huszár házaspár küldte Majthényi Annának, amikor kiderült, hogy rövidesen kezdődik az egyetem Pesten, és még nincs szolga. De lássuk a keszegi Cserny Mária életrajzi adatait! (Az anyakönyvi bejegyzéseknek megfelelően a továbbiakban a *Cserni* alakot használom.)

Édesapja Cserni Mátyás (1785. febr. 25.–1851. febr. 25.), akinek első felesége Kákay Erzsébet volt (esküvő: 1805. febr. 10.), az anyakönyvben szereplő négy gyermeke azonban, így Cserni Mária is, második feleségétől, Ruzsa Erzsébettől (meghalt 1851. nov. 22-én, 64 éves korában) született. Cserni Máriát 1822. jan. 25-én keresztelték, és 1877. jún. 6-án hunyt el. Férje Drábik Pál (?–1850. ápr. 8.), akivel 1842. jan. 10-én kötött házasságot. Öt gyermekük született: Mihály (1843. aug. 29.–1846. máj. 18.), Borbála (1846. jan. 19. – ?), ikertestvére, Mária (1846. jan. 19.–1846. febr. 4.), Mihály (1847. okt. 24.–1849. márc. 20.) és Anna (1850. aug. 3.–?).

Ha valóban az itt leírt hölgy volt Madách első szerelme, úgy a többször idézett levélrészlet értelmében még házasságkötése után is Sztregován tartózkodhatott, s csupán első gyermekének megszületése előtt költözött vissza a szülőfalujába. Az egyetlen érv, ami a hölgy ellen szól az, hogy egy évvel idősebb Madách Imrénél; a korai versek vagy az *Emlékezés az első szerelemre* alapján inkább fiatalabbnak kellene lennie. Másfelől, ha kistestvére talán nem is, egy unokaöccse meghalt, s az adatok a versbeli helyzetnek megfelelnek. Mária István nevű testvérenek a fiát, Cserni Imrét 1836. okt. 26-án keresztelték, s nov. 6-án halt meg. A költő elméletileg ott lehetett Keszezen a temetés

idején; ebből a korból nem rendelkezünk pontos adatokkal, így ez pillanatnyilag se nem bizonyítható, se nem cáfolható.

Mindent egybevetve van bizonyos (aligha számszerűsíthető) valószínűsége annak, hogy ez a Cserny Mária a keresett kedves; legalább annyi, hogy a későbbiekben mint lehetőséggel komolyan számot vessünk. Sőt, ha figyelembe vesszük, hogy Madách szülőfalujában ilyen nevű család nem élt, ugyanakkor mégiscsak a közvetlen környezetében kellett élnie Máriának, akkor voltaképpen „logikus” lehetőségnek látszik a keszegi Cserny Máriát feltételeznünk a költő első szerelmének.

Felvethető: helyesebb volna az ilyen feltevéseket mellőzni; az efféle utólagos függelékeknek csak akkor van létjogosultságuk, ha egyértelmű választ tudunk adni a feltett kérdésre. Nos, a tudományos kutatás nem így „működik”. Hiszen a „végső választ” a Madách-kutatásnak kell megadnia a kérdésre, s nem feltétlenül egyik vagy másik Madách-kutatónak. Nem kizárt, hogy mások egészen más természetű kutatásai az itt közöltek megerősítik vagy cáfolják. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha előbb a hipotézis közzétételére sor került.

Jegyzetek

1. PALÁGYI Menyhért: *Madách első szerelme*. Vasárnapi Újság 1898. 27. sz. 463–465. l., PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 65–75. l.
2. GYÖRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. Irodalomtörténet 1959. 93. l.
3. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 36–37. l.
4. KERÉNYI Ferenc: *Madách-versek a tanulószobából?* (Előszó MADÁCH: *Lant-virágok* c. kötetének hasonló kiadásához.) Salgótarján, é. n. 10–11. l.
5. GYÖRFFY Miklós: i. m. 86. l.
6. KERÉNYI Ferenc: i. m. 9. l.
7. GYÖRFFY Miklós: i. m. 73. l.
8. VIDA Imre: *Madách Imre életének vázlata új életrajzi adatok alapján*. Bp., 1925. 6. l.
9. VÁRKONYI Hildebrand – BALOGH Károly: *Madách-breviárium*. Pécs, é.n. [1926.] XXVII.
10. BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete*. Pesti Napló 1866. 29–30. sz., BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza*. Magyar Szemle 1899. 21–35. sz.
11. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 79. l.
12. PALÁGYI: i. m. 80. l.
13. PALÁGYI: i. m. 80. l.
14. HALÁSZ Gábor: i. m. II. 952. l.
15. BALOGH Károly: *Madách az ember és a költő*. Bp., 1934. 29. l.
16. OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrénéhez. 2. sz. levél.
17. OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrénéhez. 3. sz. levél.
18. NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. III.* Pest, 1858. 148. l.

19. CSOMA József: Abauj–Torna vármegye nemes családjai. Kassa, 1897. I.
20. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp., 1912. III. 110. I.
21. DARÓCZY Zoltán (szerk.): *Nemesi Évkönyv 1924*. 167. I.
22. HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj'...* Bp., 1942. (IV. kiadás). I. k. 114–130. I.
23. Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory–Madách család iratai. Érdekes módon ez a fond tartalmazza azt a 71 fennmaradt levelet, amelyet Harsányi Zsolt 1932-ben és 1933-ban kapott készülő, illetve már elkészült Madách-regényével kapcsolatban.
24. HARSÁNYI Zsolt: *Hogyan írtam a Madách-regényt*. Új Idők. 1932. II. félév 638–640. I. Harsányi ebben a cikkében sorolja fel, hogy ki, milyen adatokkal segítette regényének megírásában. Cserny Mária-val kapcsolatban nem említ adatközlőt.
25. MADÁCH Imre: *Költemények*. OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1397.
26. BALOGH Károly: i. m. 29. I.
27. BALOGH Károly: i. m. 29. I.
28. BARNA–SZ. Emil szíves közlése; az esküvőre Etelka születési helyén, Nagylónyán került sor.
29. A házaspár (Ottlik Ákos és Gyürky Amália) dédunokájának, dr. Ozory Aladárnak szíves közlése. A birtokában lévő anyakönyvi kivonat alapján sikerült az Országos Levéltár A 1301 jelű, a kisterenyei anyakönyveket tartalmazó mikrofilmen az adatot megtalálnom.
30. OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrénéhez. 5. sz. levél (Baráti, 1844. VII. 14.). „Huszár Lajos beszéli, hogy Matkovics Ida nagyon szerelmes Emibe, és várja ötet. –”
31. Így szerepel az 1. lapon olvasható tartalomjegyzékben, és az 5. lap rektóján található vers címében is (OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1397.). A név (sok más Madách-vers címéhez hasonlóan) mindkét helyen át lett húzva.

Madách Imre különös levélváltása Lónyay Menyhérttel*

Madách Imre levelezésének érdekes színfoltja az a Lónyay Menyhérttel történt levélváltás, amelyben Madách elpanaszolja, hogy barátja elhidegült tőle, mire Lónyay Menyhért ennek ellenkezőjéről igyekszik meggyőzni barátját, végül pedig Madách hagyja magát meggyőzni, s így barátságuk helyreáll.¹ Érdekességét eddig egy sajátos körülménynek köszönhetette: mivel Lónyay válaszlevelének hátoldalára írta Madách a viszontválaszát, így a feladó végeredményben visszakapta saját levelét is, s ennek köszönhető, hogy egy Lónyay Menyhért által Madáchnak írt levéllel is rendelkezünk. Madách ugyanis a Lónyay Menyhértől kapott leveleket – úgy tűnik – nem őrizte meg.

Ez a körülmény persze önmagában még nem tenné különösebben izgalmassá a levélváltást; annak tartalma is inkább csak arra világít rá, hogy mindketten kölcsönösen fontosnak tartották a barátság megőrzését, fenntartását, a kisebb-nagyobb veszekedések után az ellentétek elsimítását. Inkább a levélváltás módja az, ami elgondolkodtató: egyáltalán nem természetes, hogy Madách nem külön lapra írva, hanem barátja válaszlevelének végére biggyesztve küldi vissza viszontválaszát. Ez a sajátos eljárás látszólag újabb vita kiindulópontja lehetett volna, hiszen Madách eljárása, formai okok miatt, viszontválasza tartalmának elmentmondva felér egy elutasítással. Semmi jele azonban annak, hogy Lónyay Menyhért megsértődött volna Madách szokatlan eljárásán.

A gyűjtemény tulajdonosának, Lónyay Sándornak köszönhetően a jelen tanulmány írójának lehetősége nyílt arra, hogy a leveleket – Lukács József, Harsányi Zsolt és Györffy Miklós után alighanem negyedik kutatóként – közelebbről is megnézze. Ennek eredményeként az említett levélváltás is közvetlenül tanulmányozhatóvá vált.

A levélváltás két lapon található. Az első lap egyik oldalán Madách Imrének sem megszólítást, sem datálást nem tartalmazó, s már ennyiben is a levélírás különleges körülményeire utaló levele áll, másik oldala üres. (Szándékosan nem használom az elő- és hátoldal kifejezése-

*Megjelent az Irodalomtörténeti Közlemények 1991. 3. számban. 271–275. I.

ket,
mivel azok, mint rövidesen látni fogjuk, a jelen esetben félrevezetőek lennének.) A második lap egyik oldalán és a másik oldal háromnegyed részén Lónyay Menyhért válasza található legalsó negyedén pedig, Lónyay szövegéhez képest 180 fokkal elfordítva, Madách viszontválasza.

A két levelet egymás mellé helyezve érdekes megfigyeléseket tehetünk. Az rögtön szembetűnő, hogy azonos fajtájú és méretű a két lap, s hogy egy-egy hosszabb oldal mentén kézi (vágóeszköz nélküli) tépés nyomait mutatja. A megfelelő oldalak közvetlen egymás mellé helyezése

pedig azt is elárulja, hogy egy és ugyanazon félbehajtott lap két darabjával állunk szemben. Úgy tűnik tehát, hogy Madách egy két fölióssá

hajtogatott levelet küldött barátjának, aki a hajtás mentén félbetépte azt, s az üresen maradt féllapon küldte vissza a választát.

Van azonban egy apróság, ami ellentmondani látszik ennek a feltételezésnek. Madách levelének ugyanis a jobb oldalára esik az a vonal, amely mentén a lap kettétépe történt. Ez pedig azt jelenti, hogy a kezdetben üres kétfóliós lapnak eleve a hátoldalára írta a levelet. Igaz, a hajtogatás irányát ma már bajos lenne megállapítani, de mert az a lehetőség, hogy három oldal üresen hagyása után a második lap hátoldalán kezdte volna el írni Madách a levelet, több mint valószínűtlen, ezért nyugodtan feltehetjük, hogy az első levél az első lap hátoldalára került.

De még ez az eljárás is szokatlan. Madách minden ismert levelében, ahol félbehajtott papírt használt a levelezésre, az első lap előoldalán kezdte el írni a levelét, függetlenül annak terjedelmétől. Eljárása annyira rendhagyó, hogy komolyan fontolóra kell vennünk: vajon valóban az ő levele volt-e időrendben az első. Nos, a levelek tartalma, s az a körülmény, hogy a válasz után ott áll Madách viszontválasza, nem hagy kétséget afelől, hogy a Györffy Miklós által megállapított sorrend a helyes, s így Madách kezdeményezte a levélváltást. A szokatlan eljárás egyetlen lehetséges magyarázata az, hogy a levélíró illetéktelen szemek előtt el akarta rejteni a levelét, s ezért alkalmazott olyan eljárást, amelynek eredményeként a félbehajtott lap belsejébe került a levél (az első lap hátoldalára). A megfogalmazás nem véletlenül ilyen nehézkes: végképp eldönthetetlen kérdésnek látszik, hogy Madách

előbb megírta-e a levelet egy kezdetben üres, hajtogatást nem tartalmazó lap egyik felének bal oldalára, s aztán hajtotta úgy félbe a lapot, hogy a szöveg belülre kerüljön, vagy előbb történt a hajtogatás, s aztán a levélírás. De mi oka lehetett ilyen eljárásra? Miért nem zárta le (pecsétviasszal vagy más módon) a levelet? Pillanatnyilag elégedjünk meg annyival, hogy erre nyilván nem volt módja, a levélírás körülményei nem tették lehetővé olyan eszközök használatát, amelyekkel lezárható lett volna a levél. Egyébként más esetekben lezáratlan leveleit kétszer félbehajtván érte el Madách a kívánt eredményt, azt hogy levele „belülre” kerüljön.

Egy lépéssel tovább jutunk a talány megfejtésében, ha felfigyelünk a két lap sajátos hajtogatására. Ami a legszembetűnőbb: nem azonos a hajtogatásuk, így tehát az a lehetőség, hogy csak a levélváltás legvégén történt volna a két lap szétválasztása, gyakorlatilag kiesik. Nem valószínű, hogy a tulajdonos utólag többszörösen összehajtogatta volna az egyes lapokat, arra pedig végképp nem lehetett oka, hogy ezt különböző módokon tegye.

Mielőtt tovább haladnánk, egy dolgot le kell szögeznünk: egyetlen illeszkedő közös hajtásvonal sincs a két lapon, ami azt jelenti, hogy levele elküldésekor Madách csakis egy félbehajtatást végzett, ismételt félbehajtatást azonban nem. A hajtogatással tehát nem annyira a küldemény méretének csökkentése, hanem inkább az üzenet illetéktelenek előli elrejtése lehetett a célja. Igaz, mindkét lapon van középpüthető hajtás, de azok, ha a lapszéleket összeillesztjük, nem illeszkedőek, ráadásul a hajtogatás iránya is egyező.

Ami az első lapot illeti, az háromszor egymás után, mindig a hosszabbik él mentén lett félbehajtván, pontosan úgy, ahogyan egy ívet szokás 16 oldalassá hajtogatni. Itt tehát az lehetett a hajtogató célja, hogy minimális méretűvé tegye a levelet.

Érdekesebb a második lap hajtogatása. Lónyay Menyhért nyilván csak ezt a lapot küldte vissza barátjának, s a neki szóló levelet eltette. Úgy tűnik, ő is arra törekedett, hogy a hajtogatás révén a szöveget elfedje, de mert az ő levele egy és háromnegyed oldalas volt, neki ez már csak sokszoros hajtogatás révén sikerült. A második lap háromszorosan van, mindháromszor ugyanazon oldal mentén félbehajtván, s

így az elküldés pillanatában egy keskeny csík formájú lehetett, amelynek egyik oldalára a levél hátoldala legelső negyedének felső-, másik oldalára pedig az alsó nyolcada került. Ez is szokatlan hajtogatás, amely a levél továbbításának rendhagyó módjára enged következtetni. Végezetül Madách viszontválasza „fejfelé” helyezkedik el Lónyay válaszához képest. Bizonyos jelekből ítélve – amelyeket a sokszoros hajtogatás miatt már csak apró nyomokban lehet felfedezni – Madách két további hajtogatással hozta fedésbe viszontválaszát, a papír ilyenformán pálcikaformájúvá alakult.

De mire következtethetünk mindebből? Mi lehetett az a sajtósági helyzet, amely ilyen rendhagyó levélváltásra készítette a két jóbarátot? Nagyon valószínű, hogy az egyetemen, előadás közben történt a levelezés. E feltételezés legalábbis magyarázni látszik a lap kettétépését, azt, hogy Lónyay látszólag udvariatlanul ugyanannak a lapnak a másik felére írt, amelyet Madách küldött neki. Magyarázza azt is, hogy Madách, látszólag még udvariatlanabban, barátja levelének végére biggyesztette viszontválaszát. Magyarázza továbbá azt is, hogy a viszontválasz „fejfelé” áll Lónyay leveléhez képest. Végül pedig magyarázza a lapok sajátos hajtogatását. Az eddig leírt sajtósági nyomok alapján az események feltételezett menete az alábbi lehetett.

1. Madách előadás közben levelet ír Lónyaynak egy félbehajtott lap első lapjának hátoldalára, s levelét továbbítja. Mivel nem akarja, hogy levelét kívülállók (közvetítők?) is lássák, szokásától eltérően az első lap hátoldalára ír.

2. Lónyay középen kettétépi a lapot, s azt a felét, amelyen a neki szóló levél van, háromszorosan félbehajtogatja, hogy a lehető legkisebb helyet foglalja el, s így csúsztatja a zsebébe vagy a táskájába.

3. Az üresen maradt lapon megírja válaszáat. Mivel a válasz túl hosszú (a hátoldalt is háromnegyed részben megtölti), ezért a hosszanti oldal mentén háromszor egymás után félbehajtja a levelét, így annak szövegét a továbbító nem láthatja, a keskeny csík forma a tanórán történő diszkrét levéltovábbításnak is kedvez.

4. Madách elolvassa a választ, majd ismét összehajtogatja azt, de ezúttal már csak kétszeresen, az utolsó hajtogatást mellőzve. Ekkor az összehajtott lap egyik oldalára Lónyay válaszáának vége esik, másik oldala üres. Az így hajtogatott lapot leteszi Madách az asztalra, s az üres negyedre fog majd írni.

5. Azt, hogy a lap Lónyay szövegéhez mérten 180 fokkal elfordítva áll, nem láthatja, hiszen az összehajtogatott papírnak az az oldala, amelyre írni fog, még üres; nincs mihez viszonyítani. Madách az ilyenkor szokásos eljárást követve a lap fizikai szélén kezdi el írni viszontválaszát, tehát azt tekinti a rendelkezésre álló papír felső részének, s a hajtogatásban végződő részt az alsó résznek. Azt, hogy valóban az így hajtogatott papírra írt Madách, mutatja, hogy viszontválaszáának utolsó sorában a „mindnyájan” szó y és j betűjének alsó szárrésze rövidebbre sikeredett, s nem folytatódik a hajtás alatti laprészen.

6. Mivel az oldalnak már csak kb. egytizenhatodnyi része szabad (Madách viszontválasza fölött, vagyis a Lónyay-levél hátoldalának legalján hagyott egy kis helyet), Lónyay harmadik hajtogatását még egy negyedikkel, sőt ötödikkel kell megtoldania, hogy a kb. tizenhatodnyi csíkot két harminckettednyire osztva, az összehajtogatott levél minden szöveget tartalmazó része fedve legyen.

7. Madách elküldi viszontválaszát Lónyaynak, aki a hosszúkás pálcika formájú levél ismételt szét- és összehajtogatásával nem bajlódik (a viszontválasz elolvasásához nem kell teljesen széthajtogatnia a levelet), hanem olvasás után változatlan formában a zsebébe vagy táskájába teszi.

Azt, hogy az iskolai óra lehetett a levélváltás helyszíne, más körülmények is alátámasztani látszanak. Így mindenképp előtte az, hogy a levél, a válasz és a viszontválasz egyaránt ceruzairású. Madách általában tintával írta a leveleit. A kevés kivétel esetében joggal feltételezhetjük, hogy különleges okok miatt kellett a tollat nélkülöznie. A tanítási órán

történő észrevétlen levélírásnak praktikus, s az adott korban talán egyedül megfelelő, célravezető eszköze a ceruza volt.

De az is figyelemre méltó, hogy Madách viszontválasza fölött, azon a részen, amelynek az utolsó hajtogatások után teljesen üresen kellett volna maradnia, van egy nagyobb méretű ceruzairású pötty, amely kétségkívül a ceruza huzamosabb körkörös mozgásával keletkezett. Keletkezése kétféle módon is magyarázható. Az egyik: Madách, mielőtt a viszontválaszba kezdett volna, elgondolkodott, esetleg a tanórán történetek vonták el a figyelmét, s eközben kört körre róva besatírozott egy jókora részt, éspedig elég erőteljes kézmozgással, legalábbis a papír deformációja erre enged következtetni. A másik lehetőség: a viszontválasz megírása, s a hajtogatások után, mintegy jelzésként került a pötty a levélre.

A levelezésnek ez a módja a levelek tartalma alapján is valószínűnek látszik, hiszen azokból kiderül, hogy az iskolában napi négy-öt órát együtt van a két barát, az iskolán kívül azonban csak ritkán találkoznak; épp ez az, ami a levél megírására készíti Madáchnak.

Madách életrajzi krónikáját tehát, ha csak jelentéktelen mértékben is, de módosíthatjuk. Úgy tűnik, nem egy-két nap, hanem csak néhány perc telik el a levélváltás közben.² De talán nem is az a legfontosabb, hogy nagy körültekintéssel megírt monográfiákat pontosítani tudjunk. Inkább, ha szabad így fogalmazni, az „elv” az érdekes: számolnunk kell (s nyilván nemcsak Madáchnál) az írás (esetünkben levélírás) olyan körülményeivel is, amelyek irodalomtörténeti szempontból talán rendhagyónak látszanak, de valójában egyáltalán nem azok. Végtére is semmi rendkívüli nincs abban, hogy két kiemelkedő képességekkel megáldott fiatal, akik különböző (de azért sokkal inkább irigylésre méltóan jó, mintsem közepes vagy gyenge) képességű diákok között különböző (csak ismételni lehet: inkább jó, mint közepes vagy gyenge) képességű tanárok előadásait hallgatják, olykor előadás közben is levelezést folytatnak.

Nehéz elképzelni, hogy ez lett volna az egyetlen eset, amikor óra közbeni levelezésre sor került. Bár az a körülmény, hogy Madách barátjának hosszú távolmaradása miatt bocsátkozik levelezésbe, megnyugtató: valószínűnek látszik, hogy mindketten inkább az előadásra

figyeltek, s csak valóban fontos esetekben kezdtek óra közbeni levélváltásba.

Egy eset felfedése azonban joggal veti fel a kérdést: volt-e más eset is, illetve milyen ismérvek alapján élhetünk hasonló feltételezéssel? Ez utóbbi annál is inkább jogos kérdés, mivel ez az egyetlen eset, amikor a válaszlevelet is ismerjük, s így egy folyamatból rekonstruálhatjuk a történeteket. Nos, az eddigiek fényében a ceruzairást tartom a legfontosabb jelnek, ami az írás különleges körülményeire enged következtetni. Azt persze nem merném állítani, hogy minden ceruzairású levélnél hasonlóképpen történt a levelezés, de mint megfontolásra érdemes esetek, megvizsgálandók. Annál is inkább, mivel Madách ritkán használt ceruzát. Édesanyjának vagy Szontagh Pálnak írt leveleit egytől egyig tintával írta, mint ahogy műveit is. De más esetekben is kimondottan ritkán élt az írás eme lehetőségével. Furcsa módon éppen a Lónyay Menyhérttel folytatott levelezésében lehet több ceruzairású levelet is találni, s ez bizonyára nem véltelen.

Ilyen ceruzairású „levél” az *Adorianok és Jenők* című vázlatos műbírálóat.³ Maga az a körülmény, hogy itt látszólag nem is levéllel állunk szemben (nincs címzés, és egyáltalán: semmi megkülönböztető jelzés; ha nem Lónyay Menyhért hagyatékában lenne a lap, akkor fel sem tetelezhetnénk, hogy itt valamiféle levélről van szó) a továbbítás különleges körülményeire enged következtetni. Valóban: egy igazi műbírálóat inkább tintával íródik. Egy saját célra készített jegyzet íródhat ugyan ceruzával, de akkor nem valószínű, hogy Lónyay Menyhért birtokába került volna. Ámbár meglehet, hogy a *Mixtura*⁴ egy cikkének szánta Madách. Akárhogy is történt, tény, hogy ceruzával íródott, s valószínűleg szintén valamelyik órán.

Nemcsak a lap szabálytalan formájából következtethetünk erre, bár talán nem érdektelen dolog megjegyezni, hogy a lapnak mind a négy oldala kézi tépés nyomait mutatja, s ilyenformán a rendhagyó körülmények feltevését támasztja alá. Az sem túl érdekes, hogy a lapot középpűt félbehajtották, de más hajtogatási nyomot nem tartalmaz. Érdekesebb a hátoldala, amely a hajtogatás egyik felén egy rajzot, másik felén, 90 fokkal elforgatva a rajzhoz képest, szöveget tartalmaz. A vázlatos rajzon egy nagyméretű kastély látható, középpűt és két oldal-

szárnyán kupolákkal. Ami pedig a szöveget illeti, annak első sorában a következő áthúzott szavak állnak: „Verset kívánsz verset írjak én”, második sorában pedig: „Verset írjak milyet én neked”, ahol a „milyet” szó át van húzva.

Nem valószínű, hogy ha a hagyományos értelemben vett levélről, műbírálatról vagy akár a *Mixturában* megjelentetendő írásról lett volna szó, akkor az írás hátoldalára ilyen rajz kerül. Legalábbis a többi levél nem tartalmaz hasonlót. Ismét csak ésszerűbb feltételeznünk, hogy óra közbeni rajzról volt szó. Talán a rajz már el is készült egy unalmas előadás közben, amikor a műbírálatba belekezdett Madách; a sorrendet képtelenség megállapítani, s az írás azonosítása is meghaladja e tanulmány szerzőjének kompetenciáját. Így tehát az sem kizárt, hogy a barátnak szóló vers írásán meditáló személy Lónyay Menyhért. Csak az látszik nagyon valószínűnek, hogy a műbírálat, a rajz és a kétsoros töprengés is tanóra közbeni alkotás.

Van egy harmadik ceruzairású levél is, amelynél azonban a ceruzairáson túl a jelen tanulmány írója nem talált semmi olyan különleges körülményt, amely az óra közbeni írást igazolná; a levélben egy könyv beszerzésével bízta meg Madách a barátját.⁵ Végül pedig a *Hős nő* című vers, valamint a *Vélemények egy népszerű lap lehető alapításáról* után álló pársoros üzenet szintén ceruzairású.⁶ Mindkettő Lónyay Menyhért hagyatékának része volt, s ez bizonyára nem véletlen. A *Hős nő* éppen az a vers volt, amelyet Ottmayer Antal „könyvvizsgáló” törölt a *Lant-virágokból*, s amely az egykor Kazinczy Gábor tulajdonában lévő kézirat (1923-ban Madách Emánuelnél lévő, majd Madách Alice által 1930-ban a Nagy Iván Múzeumnak ajándékozott, végül – talán a háború után – ismét eltűnt) füzetben is megtalálható volt. S bár bizonyítékunk nincs rá, a szabálytalan tépési nyomokból ítélve talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy képzeljük, hogy a két kéziratot füzet valamelyikéből másolta ki a verset Madách: ismét csak különleges körülmények között, meglehet, az egyetemi előadás közben. A *Vélemények egy népszerű lap lehető alapításáról* ezzel szemben merőben más körülmények között keletkezett (maga a tanulmány tintairású), s csupán a Lónyay Menyhértnek történő továbbításakor került rá a ceruzairású üzenet.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy képzeljük el, hogy sok más tanóra közbeni rövidebb-hosszabb üzenetváltás lehetett a „nyolcak” tagjai között, amelyek többségét azonban a címzetek nem tartották fontosnak megőrizni. Azon, hogy Madách semmit sem őrzött meg ezekből, nem csodálkozhatunk; a szorosabb értelemben vett levelek közül is csak keveset őrzött meg. A „nyolcak” tagjai sem bántak másként egymás írásaival; jellező, hogy a *Mixtura* c. kézírásos hetilapjuknak már száz évvel ezelőtt sem volt egyetlen fellelhető példánya sem. Inkább Lónyay Menyhért magatartása az, ami gondolkodóba ejtő. Bár barátja több panaszos hangú levelet ír neki, amelyek nyomán az olvasónak az a benyomása támadhat, hogy kettejük barátsága, legalább bizonyos időszakokban, Madáchnak lehetett fontosabb, úgy tűnik, hogy ez a levelek tartalma alapján egyértelműnek látszó viszony, inkább fordított lehetett. Lónyay Menyhért valamiért fontosnak tartotta – s itt utólagos „átértékelésről” szó sem lehet –, hogy megőrizzen olyan Madách-írásokat is, amelyeknek jellegük miatt, szokásos körülmények között már keletkezésük másnapján el kellett volna kallódnium. Bizonyára ez a megdöbbentő elővigyázat is közrejátszott abban, hogy a Madách által írt, napjainkig ismertté vált levelek „relatív többsége” Lónyay Menyhértnek szól.

Jegyzetek

1. GYÖRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. Irodalomtörténet 1959. 82–83. l. (16. és 17. levél.)
2. RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 55–56. l.
3. GYÖRFFY: i. m. 79–80. l. (9. levél.)
4. A „Mixture” kéziratot hetilap volt, amelyet a „nyolcak” (Madách Imre és diáktársai: Andrassy Gyula, Andrassy Manó, Balassa Antal, Beniczky Ödön, Boronkay Rudolf, Lónyay Albert és Lónyay Menyhért) írtak és szerkesztettek.
5. GYÖRFFY: i. m. 101. l. (36. levél.) A levél az OSZK Kézirattárban található. Levelestár. Madách Imre – Lónyay Menyhérthez (3 db). 576/127/1981.
6. OSZK Kézirattára. Analekta 11.586 valamint Analekta 3850.

Madách Imre dedikált könyvei*

Bármely alkotóról sokat mondó információ, ha tudjuk, pontosan kiknek dedikálta műveit. A dedikált művek lajstromba vétele ugyanis hű képet ad arról, hogy az alkotóhoz élete egyes időszakában kik álltak a legközelebb. Fokozottan érvényes ez olyan alkotókra, akiknek életrajza több ponton is hiányos vagy vitatott. A közeljövőben megjelenő Madách Imre kézirati katalógus munkálatai e sorok írójának figyelmét Madách Imre dedikációira irányították. Különös aktualitást ad a Madách-dedikációk kutatásának egy évforduló: 150 éve, 1840-ben jelent meg Madách első könyve, a *Lant-virágok*.

Madáchnak (mai ismereteink szerint) élete során négy ízben jelent meg önálló kiadványként valamely műve, egyszer pedig más szerzőkkel közösen. Az önálló kiadványok a *Lant-virágok* (Pest, 1840), a *Politikai hitvallomás* (röplap, Balassagyarmat, 1861. márc. 12.) és *Az ember tragédiája* első két kiadása [Pest, 1861. (valójában 1862) és Pest, 1863.]. Kiadták továbbá 1861-ben az országgyűlésen mondott beszédét, azt azonban már nem önálló kiadványként, hanem mások beszédeivel együtt.

A felsoroláshoz mérten azonban meglehetősen szerény a dedikált művek száma. Közel egyévi kutatás eredményeként mindössze *Az ember tragédiájának* két dedikált példányát sikerült fellelnem. Az egyik Matzon Frigyesné Balogh Anna tulajdonában van Budapesten (Madách nővérének, a Maroszlatina közelében tragikus körülmények között elhunyt Madách Máriának és Balogh Károlynak a dédunokája). A ceruzairású ajánlás Madách Imre unokahúgának, Károlyi Miksáné Huszár Annának szól, aki Madách Mária első házasságából született gyermeke volt. A másik dedikált példányra Szabó József püspök talált rá, s ma Győrben, a Xántus János Múzeumban található. Ez a dedikáció egy barátnak, a maga korában híres nógrádi könyvgyűjtőnek, Szentiványi Bogoméznak szólt.

*Megjelent a *Szabadság* c. napilapban. Kolozsvár, 1991. jan. 26. 3. l.

A szerény eredmény alapján azt hihetnénk, hogy talán nem is lehetett sokkal több dedikáció. Abban a korban amúgy sem volt olyan általánosan elterjedt ez a szokás, mint századunkban. De több körülmény is arra enged következtetni, hogy ez irányú ismereteink hiánya inkább annak tulajdonítható, hogy a dedikált példányok magánkézben vannak, de tulajdonosaik eddig nem tartották érdemesnek azok nyilvánosságra hozatalát. Talán a jelen cikk is közelebb vihet e ritka kéziratfajták pontosabb feltérképezéséhez.

De miből következtethetünk arra, hogy valóban voltak más dedikációk is? A *Lant-virágok* esetében azért tarthatjuk ezt valószínűnek, mert ismereteink szerint igen kis példányszámban jelent meg, s a szerző osztotta szét ismerősei között. De még a kis példányszámhoz mérten is eltörpül a ma ismert példányok száma. Mindössze három (!) példányt ismerjük, legalábbis közgyűjteményekben ennyi fordul elő. *Az ember tragédiájáról* azt is tudjuk, hogy az első és a második kiadásból 20–20 tiszteletpéldányt kapott Madách, s ha azokból egyet-egyet meg is őrzött, a többi bizonyára szétesztotta ismerősei között.

Emellett néhány konkrét esetről is tudunk. Így egészen biztosnak látszik, hogy létezett egy Veres Pálnénak dedikált példány. De tudunk arról is, hogy Kossuth titkára, Rákóczy János is kapott egy dedikált első kiadást, amelyet állítólag Erdélyben adott el a Rákóczy család, valamikor a két világháború között. Az is biztos, hogy pl. a második kiadás egy példányát Madách Imre megküldte annak a Szász Károlynak is, akinek szövegmódosítási javaslatait több helyen átvette.

Az ismert neveknél (Arany János, Nagy Iván stb.) is fontosabb lenne azonban olyan dedikációk megtalálása, amelyek neves kortársak helyett más közelálló személyekhez szólnak. Így pl. izgalmas kérdés: szerelmei közül kinek dedikálta főművét Madách? Létezett pl. Fráter Erzsébetnek dedikált példány? Furcsa módon erről nem szól semmiféle hagyomány.

Az ilyen dedikációk megtalálása annál is inkább fontos lenne, mert néhány (haláláig a szerző tulajdonában lévő) versen kívül semmilyen más, Fráter Erzsébethez szóló írása nem maradt fenn. Madách valamennyi szerelmes levele nyomtalanul elveszett, sőt, még annak a meghatalmazásnak is nyoma veszett, amelyet éppen száz éve Palágyi

Menyhért hasonlóképpen közölt A Hét című hetilapban (1890/42. szám). Nagyon is sokatmondó lenne tehát, ha több Madách-dedikációt ismernénk.

Érdekes, hogy az 1861-es választási kampány részeként kiadott *Politikai hitvallomás* c. röpirat minden ismert példányán Madách sajátkezűleg kijavított egy sajtóhibát (az „existenciák” szót „exigenciák”-ra). Ugyanakkor egyik sincs aláírva vagy dedikálva. Sőt, címmel sem találkozunk. Pedig a kétfóliós nyomtatvány, amelynek egyik fóliója üresen maradt, nagyon is alkalmas lett volna akár hosszabb levél írására is. Azt pedig végképp érthetetlennek kell tartanunk, miért nem került elő olyan példánya eddig, amely a hátoldalán meg lett volna címezve. Lehetséges persze, hogy az akkor még teljesen ismeretlen szerző röplapját csak kevesen őrizték meg. Ugyanez azonban *Az ember tragédiájáról* már nem mondható el!

Jelen cikk címe szándékoltan kétértelmű. Joggal hihetnénk, hogy a Madách Imre részére mások által dedikált műveknél talán jobb a helyzet. Sajnos, nem így van. A Madách letéti könyvtárban hiába keressük az ismert pályatársak műveit. Pedig nehezen hihető, hogy az a Lisznai Kálmán, aki halálos ágyához Madáchot hívta, ne adott volna egyik vagy másik művéből Madách Imrének. De ugyanilyen valószínűtlen, hogy Bérczy Károly vagy Nagy Iván könyveit, még ha esetleg nem is kapott azokból a szerzőktől példányt, ne szerezte volna be. E könyveket azonban hiába keressük. Egyetlenegy Madách Imrének dedikált könyv maradt mindmáig a Madách-könyvtárban: az íróként alig ismert rokonnak, Huszár Gyulának műve (Beszélyek, Pest, 1857).

* * *

A fenti írás s az abban említett *Madách Imre kéziratjai és levelezése* (Bp., 1992.) c. katalógus megjelenése óta egy újabb dedikált kötet került elő, éspedig a *Tragédia* második kiadásának éppen az a példánya, amelyet Szász Károlynak dedikált a szerző. A könyvre Szontagh Tamás hívta fel a figyelmemet; a dedikált kötet anyósának, Kotsis Imréné Szász Hedvignek a tulajdonában van. A tintairású ajánlás szövege: „Szász Károlynak / hálás tisztelettel / 63. mar. 15. / a szerző”. Érdekes,

s persze találgatásokra ad okot az a körülmény, hogy a levél, amelyhez a költő mellékelte a művét, 18-i keltezésű. Váratlan elfoglaltsága adódott Madáchnak, ami miatt csak három nappal később keríthetett sort a levélíráshoz? Vagy abban reménykedett, hogy személyesen adhatja át a könyvét? Netán előbb rendre dedikálta a tiszteletpéldányokat, aztán kezdett el az érintetteknek leveleket írni, s csak három nap múlva került sor Szász Károlyra? Ezt nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy hol vette át a tiszteletpéldányokat: személyesen Pesten, vagy elküldték azokat Alsósztrégovára.

Egy szerencsétlen nő gyónása*

(Fráter Erzsébet üzenete)

Régmúlt korok eseményeit olykor nem a levéltárak soha közzé nem tett dokumentumai világítják meg, hanem esetleg a sajtóban megjelent közlemények.

Az alábbi írás a sajtóban napvilágot látott közlemény, amely a Nógrád Megyei Levéltárban, mint lapkivágat is helyet kapott, mégis, mint ismeretlen, rég feledésbe merült közleményt kell újólaj megjelenítenünk.

Madách Imre feleségének, Fráter Erzsébetnek az életét sokan kutatták ugyan, mégis egyetlen hivatkozást sem találunk az alább közölt írásra. Erre részben magyarázatot adhat az a körülmény, hogy német nyelven, föltehetően a *Pester Lloyd* című napilapban jelent meg. A Nógrád Megyei Levéltárban őrzött lapkivágat alapján csak az állapítható meg, hogy február 26-a körül, mivel a hátoldalán szereplő hírügynökségi jelentések ezt a dátumot tartalmazzák. Az évszám azonban jelenleg még nem ismert.

A szöveg lélektanilag igen meggyőzően írja le Madách Imre és Fráter Erzsébet kapcsolatát, mindazonáltal, mivel a szerző, Lenkei Henrik nem az eredeti lejegyzés birtokába jutott, csupán annak másolata alapján tette közzé Fráter Erzsébet üzenetét, kérdéses, vajon megbízható-e a forrás? Ezt leginkább azzal lehetne igazolni, ha előkerülne Nagyváradon vagy másutt a szöveg eredetije. (Fráter Erzsébet nyilván magyarul diktálta le gyermekeinek szóló üzenetét, majd erről készített valaki másolatot, s a másolat kerülhetett fordításra.) Jó lenne tudni azt is, ki lehetett az a személy, akinek a halála előtt Fráter Erzsébet tollba mondta üzenetét, mivel a hagyomány nem tud erről az eseményről. A többszörös közvetítéssel most megjelentetett szöveg csak egy ponton tartalmaz ismereteinknek ellentmondó információt: bálokról beszél, jóllehet, csak egy bizonyos bálról tudunk, amely a házasság felbomlá-

*Megjelent a *Kelet-Nyugat* c. napilapban. Nagyvárad, 1991. okt. 19. 6. l.

sa szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult. Mindazonáltal lehetséges, hogy írói fantázia terméke az egész, bár ha így van, akkor lélektanilag alaposan átgondoltnak kell tartanunk a „hamisítvány”-t. Megjelentetésével részben az a célunk, hogy választ kapjunk arra a kérdésre: valóban elmondta-e mindezt Fráter Erzsébet a halálos ágyán, vagy sem.

A német nyelvű szöveget Radó György irodalmár és műfordító ültette át magyar nyelvre, aki Madách Imre életéről az eddigi legteljesebb monográfiát tette közzé *Madách Imre életrajzi krónika* címmel 1987-ben.

A. Cs.

Tárca

A magyar múltból

*Lenkei Henrik**

Egy szerencsétlen nő gyónása

Egy nagyváradi högynek birtokában van annak az öngazolásszerű iratnak a másolata, melyet állítólag a nagy filozófus-költő, Madách Imre özvegye diktált halála előtt egy bizalmasának. Közöljük ezt a gyónást.

Gyermekeimnek!

Még néhány nap, vagy tán csak néhány óra, és nem leszek többé az elők sorában. Testemet majd valahol elkaparják – hiszen nem vagyok rá méltó, hogy egy családi sírboltba helyezzenek! – lelke pedig égbe száll, vagy éppen az alvilágba. Ki tudhatná, hova?

Ez a legkevésbé okoz nekem gondot.

*Lenkei Henrik (1863–1943) reáliskolai tanár, szerkesztő, író, költő, Petőfi-kutató (Radó György jegyzete).

Beteg szívemre sokkal inkább nehezedik az a félelem, hogy ti is, kiket véremmel tápláltalak, elítéltek engem.

Ezért a szeretetem, melyet a megaláztatások sem ölhettek ki belőlem, arra ösztökél, hogy megszabadítsalak benneteket a miattam való szégyenkezés tövisétől.

Ezenkívül nem akarom az engem ért égbekiáltó igazságtalanság tudatát magammal vinni a sírba.

Röviden szólva: én nem tartom magam olyan elfajzott, elvetemült teremtsnek, mint amilyenek világgá kürtöltek.

Minden rosszindulatú ellenségeskedés és kárörvendő eltúlzás ellenére, én csupán egyvalamit ismerek el: hogy olyan mélységesen szerencsétlen lény voltam, aki a balszerencsés körülményekkel vívott küzdelemben alul maradtam. Ám a bűnbánó Magdolnára az vesse az első követ, aki az én helyemben szilárd tudott volna maradni.

Ezt akarom, forrón szeretett gyermekeim, most, erkölcsi és testi összeomlásom éjszakájából, erőim utolsó megfeszítésével nektek tudtul adni.

Csak egy negyedórát szánjatok rám. Hiszen én sok éven át elviseltem panaszaitokat, és nyugatatgattalak benneteket minden gyermekbetegségeitekben. Egy haldokló az, aki tőletek ezt a kegyet kéri!

Otthonról olyan voltam, mint a többi birtokos nemes családból származó leány. Csinos, életvidám, jó táncos, jó lovas, járatos az úgynevezett modern irodalomban, szeszélyre, duzzogásra hajlamos aszerint, hogy teljesítik-e kívánságait, kérőre vár, akiről elhatározta, hogy majd az ujjá köré csavarja. Ezeken kívül talán ösömtől, Martinuzzi Fráter Györgytől, a tragikus végű diplomata-hadvezértől örököltem kaméleonszerű természetemet, ami azt jelenti, hogy éppúgy készen álltam a lét komolyságát felfogni, mint bárkit jól megfricskázni.

Romantikus fellángolás és fékezhetetlen csökönyösség, hajlam a magányosságra és túlsorduló szórakozásvágy már korán váltották egymást keblemben – annál is szeszélyesebben, minthogy jó anyámat hamar elveszítettem, és sorscsapásokkal sújtott apámnak nem volt ideje leánykájának neveléséről gondoskodni.

Mint vadrózsa, úgy nőttem fel. Egy jóságos, tapasztalt kertész gyámolításával bizonyára jól fölnevelt, az egész háznak örömet szerző és a viharoknak ellenálló virággá fejlődtem volna.

Megismertem apátokat. Fiatal ember volt, másmilyen, mint azok, akiket addig ismertem. Mélyen álmodozó tekintet, szép vonású száj, lágy, behízelgő hang, csodásan kifaragott kéz. És mindezen tulajdonságait mintegy megkoronázta az a fölényes műveltsége, amellyel heves beszéde mindenkit meggyőzni akart.

S az alig huszonkét éves Madách Imre meglátott engem, jelentéktelen kisasszonykát, s én valószínűleg személyiségünk ellentéte folytán oly hatással voltam rá, hogy gyors elhatározással megkérte a kezemet.

Hogyan nyújtottam volna neki örömmel! Már csak azért is, hogy apám válláról levegyem a gondot, miként juttassa főkötő alá nincstelen leányát.

Engem lenyűgözött Madách méltóságteljes lénye, mely inkább egy prédikátorra, mint egy előkelő család szerelmes fiára emlékeztetett, és elhatároztam, hogy arcának gondokozta redőit el fogom simítani. Titokban reméltem, hogy oldalán én is különbbé leszek, segítségével megszabadulok a fiatalkorom óta belém rögződött hibáktól.

Eleinte valóban úgy látszott, hogy egymást kiegészítve, egymást boldoggá tesszük.

Úgy lestem tudós, bölcselkedő, hazafias fejtegetéseit, mint egy iskoláslány, aki belebolondult a tanítójába, ő pedig igen örült, hogy bennem figyelmes tanítványra lelt.

Cszertvei életünk első hét esztendeje valóságos felhőtlen idill volt, melyet csak még bensőségesebbé tett a ti eljöveteletek, szeretett gyermekeim.

Kettőnk oly különböző jelleme közt a hida a szerelem jelentette. Az pótolta nekem a külső szórakozásokat, Imrének pedig a költői munkáitól várt, elmaradt sikereket.

Még a felviharzó, majd elnémuló szabadságharc hullámai, melyek ugyan hangos visszhangot keltettek lelkünkben, még azok sem bonthatták meg kettőnk harmóniáját.

A tragikus fordulat csak 1852 augusztusában következett be.

Közvetlen oka Imrém bizalmatlansága volt, amivel engem halálosan megsértett.

Kossuth titkárának történetét, aki kertésznek öltözve, Madáchtól menedéket kapott, ismeritek. Hogy emiatt a nálunk beszállásolt osztrák tisztet be kellett csapnia, az is rendben volt.

De megbocsáthatatlan hibájául rovom fel neki, hogy engem nem avatott be ebbe az ügybe, attól tartva, hogy fecsegni fogok. Hogy én árulójavá legyek valaminek, ami az én férjemnek szent? Inkább haragtam volna le a nyelvemet!

Ám abban a szempillantásban, amikor megtudtam, hogy Imre engem méltatlannak tart vele megosztani gondjait, összeomlottam. Addig féken tartott csökönységem felágaskodott. És tátongó rés jelent meg előttem házasságunk szép építményében.

Este volt, amikor váratlanul fegyveres csendőrök léptek be hozzánk, és apátokat fogolyként elhurcolták.

Villámcsapás a derült égből, földrengés egyik percről a másikra, hirtelen ránk zúduló gyászos események – ezekkel csak egy hösnő dacolhatott volna.

Az én erőmet meghaladta ez a tűzpróba.

Hát tehettem én arról, hogy a vértanúk fanatizmusa hiányzott belőlem?

S főként akkor, amikor megtudtam, hogy nem tekintenek teljes értékű embernek!

Mégis erőt vettem magamon. Forró könnyeket ontottam férjemért, akinek ártatlanul szenvednie kell.

Majd megpróbáltam beletörődni szörnyű helyzetembe.

Házunk családfő, birtokunk gazda nélkül maradt, gyermekeinknek apjuk, nekem támaszom nem volt.

Bizonytalan idők jártak, romokban hevert mindaz, amihez engem hit és remény fűzhetett. A közhangulat izzó háborgással tele. A nemzet legjobbjai elmenekültek, vagy rejtett zugokban bujkálnak. A gazdasági helyzet pedig kétségbeejtő.

Egyetlen garasom sem volt, és senki sem állt mellettem, akitől segítséget vagy tanácsot kaphattam volna.

Legtermészetesebb az lett volna, ha az anyósom, Sztregova szigorú úrasszonya, magához vesz. Ő azonban gyűlölt engem házasságkötésünk óta, merthogy áthúztam magasra törő számításait.

És minthogy ő engem könnyelműnek tartott, olyan szűkmarkúan adott nekem pénzt, hogy kénytelen voltam adósságokba keveredni...

Ekkor egyre inkább beláttam, hogy férjem elnéző magatartása valójában méreg volt kifejlődésem szempontjából. Kábulatba ejtett, önálló cselekvésre képtelenné tett.

Minden előadás, melyet nekem tartott, minden irodalmi terve, amelybe beavatott, minden vers, amelyet felolvasott nekem, csak üres játék volt, görögtűz.

Tapsoló közönség: csak ennyi voltam számára.

S minél inkább megalázottnak, rászédettnek éreztem magam az ő viselkedése által, annál égetőbben támadt fel bennem a bűnre való hajlam. Ki kellett tombolnom magam, elégtételt találni mindama szenvedésért, amellyel végtelenül sújtott a sors.

Így történt, hogy nem tudtam ellenállni a kísértésnek, és nem is akartam. Annál kevésbé, minthogy egy olyan férfi alakjában került elélem, akiről azt képzeltem, hogy az enyémmé épp az ellentéte. Egy piperkőc, egy üres vidéki donzsuán – nekem épp ez kellett! Mámort kívántam, mert különben belefűlledtem volna az elkeseredésbe!

Amikor Imre végre kiszabadult és hazajött, még talán helyrehozhatam volna kapcsolatunkat.

Térdre borulva be akartam vallani neki ballépésemet.

Más emberré lettem volna, ha eltaszít magától, vagy akár megver.

Visszakunyeráltam volna magam, és megcsókoltam volna a kezét, amellyel erőt tanúsított.

Mindebből semmi sem történt meg. Továbbra is a korábbi keneteljes lovagiassággal viseltetett irántam. Egyetlen szemrehányó szó sem hangzott el az ajkáról, pedig bizonyára tudott arról, ami történt.

Így aztán megbánásomat, szégyenemet, haragomat mind magamba fojtottam.

Ami annál inkább nehezemre esett, minthogy átköltöztünk Sztrégovára, ahol nagyanyátok megközelíthetetlenül távol tartotta magát tőlem, mint egy királynő, aki méltóságán alulinak tartaná hozzáérni egy magamfajta féreghez.

Ekkor egyre vadabban forrt bennem az indulat, olyan voltam, mint egy túlfűtött kazán.

Képtelenül lélekben erőt venni magamon, nem maradt más hátra számomra, mint érzéki élvezeteket hajszolni.

És aztán újabb gavallér bukkant fel a látóhatáron, aki bálókba kísért, olyanokba, melyekből férjem tünnetőleg távol maradt. – –

Kellett, hogy szakításra kerüljön a sor. Most értettem meg, hogy mi ketten nem tartozhatunk egymáshoz. Én túlságosan is a benyomásaimtól vezettettem magam, ő pedig a maga makulátlan fölényében tetszelgett.

Egyvalamit még megtettem, szeretett gyermekeim, miattatok.

Levelet írtam fenn trónoló anyósomnak, amelyben töredelmesen a közbenjárásáért esedeztem.

Semmiféle válaszra sem méltatott. Így vesztettelek el benneteket, otthonomat, nevemet, egész jövőmet. Kikergettek az utcára, hogy nyomorultul elpusztuljak.

Az első éveket – anyagilag tisztességesen ellátva – valami megmevedett álomvilágban éltem le.

Semmihez sem volt kedvem, meggyötört agyamban öngyilkossági gondolatok cikáztak.

De nem hagytam magam erre csábulni. Nem! Ezt rátok való tekintettel nem akartam elkövetni.

Ekkor megjelent elvált férjem nagy műve: „Az ember tragédiája”.

Természetesen az elsők közt voltam, akik megszerezték.

Amikor első részét elolvastam, elfelejtettem mindazt a bánatot, melyet ő nekem, bizonyára a legjobb szándékkal, okozott. Büszkeség és öröm lobbant fel bennem, hogy egy ilyen lángésznek adhattam az ifjúságomat.

Hirtelen azonban megpillantottam a Kepler-jelenet következő sorait (mint tüzes vas perzselődtek emlékezetembe!):

*Óh, nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hívém,
Te büszke lennél bennem, s nem keresnéd
Kívül a boldogságot körömlőn...*

Majd később:

*Talán neked nagy már az áldozat
Az éj hűvös szelét kiállani,
Mig én egy jó, nemes férjet csalog meg,
Az ég átkát, világ itéletét
Vonom magamra...*

Ekkor határtalan düh vett rajtam erőt. Megaláztatástól és szégyentől félőrülten ziláltam össze a hajam.

Ő képes volt engem, virágkorának társát, gyermekeinek anyját pelengérré állítani! Engem örökre megsérteni és mint elrettentő undokságot állítani a világ elé.

Nem! Ezerszer is nem! Ezt a megbélyegzést én meg nem érdemeltem!

Az én férjemnek kellett volna annyi szeretetet és gyengédséget visszaidéznie, hogy ezeket a rikító színeket letörülje a palettájáról.

Hogyha nem énrám való tekintettel, akkor benneteket kímélni, mindkettőnk ivadékait.

Most aztán kiderült, hogy én sohasem voltam számára több, mint egy modell, amelyet felhasznált a freskóihoz, hogy használat után részvéttlenül kifizesse és elküldje.

Ez az eljárás mód teljesen kihozott a sodromból.

Minthogy engem amúgy is teljesen romlottnak tartottak, odadobtam utolsó erkölcsi fenntartásaimat, önbecsülésem maradékát, és mit se törődve azzal, hogy mi vár rám, rohanni kezdtem lefelé a lejtőn... míg csak ide, utolsó állomásomhoz nem érkeztem.

És mivelhogy én annyit szenvedtem, azért ti, kedves gyermekeim, őrizzétek meg emlékezetemet, és ne tőrjétek, hogy engem rosszabb színben mutassanak, mint ahogy az igazság megkívánja.

Reménykedjétek velem együtt, hogy a Legfőbb Bíró engem nem az elvetemültek közé fog besorolni. Ő a mi mindent megbocsátónk, és tudja, hogy én nem csak saját gyarlóságomnál fogva, hanem talán még inkább azoknak az értetlensége és gögje folytán pusztultam el, akiket földi útitársaimul adott a végzet.

Viszontlátásra egy jobb világban, ahol én veled, az előttem eltávozottal megtisztultan és büntetlenül fogok találkozni!

Nagyvárad, 1875.

Anyátok
Fráter-Madách Erzsé

Miért nem ment el Madách a losonci bálba?*

Azt, hogy Madách Imre házasságának válsága pontosan milyen eseménnyel kezdődött, nehéz lenne megmondani. De azt, hogy milyen eseménnyel végződött, pontosan tudni véli a róla szóló irodalom. Eszerint a válság végpontját az 1854-es losonci bál jelentette. Mint ismeretes, Madách nem akart elmenni a bálba, Fráter Erzsébet el akart menni, s a felek nem tudtak egyetértésre jutni. Végülis Madách Imre otthon maradt, Fráter Erzsébet pedig egy (esetleg több) férfi kíséretében elment a losonci bálba. A bálban állítólag tüntetően elfordultak Fráter Erzsébettől a résztvevők. Ha ez így volt (amit a korabeli elvárások és szokások alapján nagyon valószínűnek kell tartanunk), akkor függetlenül a felek érzéseitől vagy gondolkodásmódjától, a történetek után el kellett válniuk; magukat, sőt, gyermekeiket hozták volna lehetetlen helyzetbe, ha továbbra is az együttélés bármilyen (akár nyilvános, akár nem nyilvános) formája mellett döntenek. Mindennek bizonyára már előzetesen, döntésük meghozatala előtt tudatában voltak, épp ezért érdemes feltenni a kérdést: miért döntöttek így, miért nem hajlottak valamiféle ésszerű kompromisszumra?

Madách és a bálók

Hagyományosan lélektani megfontolásokat szokás fölemlíteni, amelyek azonban nem minden tekintetben meggyőzőek. Legfőképpen a jelen tanulmány címében feltett kérdésre nem kapunk választ. Valóban: miért is nem ment el Madách a losonci bálba? A kérdés annál is inkább indokolt, mivel kimondottan kedvelte a bálokat, mulatozásokat, s ritkán mulasztotta el, hogy ilyen alkalmakon résztvegyen. Már ifjú korában, 1840 farsangján lelkesedve ír terjedelmes levelet a nővérének, s levelében a báli mulatság eseményeit írja le nagyon is részletes módon.¹ De alig néhány hónappal később szintén nagy teret szentel

*Megjelent a Korunk 1992. 3. számában. 92–98. l.

levelében a báloknak, s úgy tetszik, nincs olyan alkalom, amikor a kínálkozó lehetőséget elszalasztaná.² Később leendő feleségére is egy losonci bálon figyel fel (bár valószínűleg nem ott látja őt először), és a versei sem hagynak kétséget afelől, hogy nagyon is szeretett mulatni.

Vagy lehetséges, hogy a börtön viselte meg őt, mint ahogy azt az életrajzírók időnként sejtetik, s azért nem volt kedve elmenni? Ez nagyon is érthető lenne. Mégis valószínűtlennek kell tartanunk a magyarázatot, mivel a börtönben töltött időszak végéről rendelkezésünkre álló információk egyöntetűen azt mutatják, hogy Madách egyáltalán nem volt depressziós vagy melankolikus. Egy levelét ismerjük ebből az időszakból, amelyet ügyvédjének, Jámbor Lászlónak írt, s abban többek között dohányra és pipára ad vételi megbízást. Ez persze önmagában még nem jelent semmit, az azonban talán már igen, hogy édesanyja 1853 február végén vagy március elsején meglátogatta őt, s úgy találta, hogy fia „egészséges és vig kedélyű”.³ Semmi okunk sincs feltételezni, hogy több mint fél évvel a hazatérése után még mindig a börtönben elszenvedett események hatása alatt állt volna, s ez tartotta volna vissza őt a losonci báltól. Arról sem tudunk, hogy éppen ekkor kiújult volna a betegsége, azt pedig, hogy beteges lett volna, vagyis a túlzott betegségtudat lett volna rá jellemző akár élete vége felé is, lánya, Madách Jolán kategorikusan cáfolta.⁴

A konfliktus kezdete

Ám ha így áll a dolog, úgy méginkább furcsának, érthetetlennek kell tartanunk Madách elhatározását. Valóban: itt nem húzódozásról beszélhetünk; az életrajzi források inkább arra engednek következtetni, hogy Madách már előzetesen döntött: semmiképpen sem megy el a bálba. De miért ez az elhatározás? A legésszerűbbnek persze változatlanul a tisztán lélektani magyarázatokat kell tartanunk, amelyek hagyományosan abból indulnak ki, hogy Madách dönthetett volna másképp is, de valamiért éppen ekkor kívánta kiélelni a házassági konfliktust. E felfogás szerint a losonci bál egyszerűen csak jó ürügy volt egy végső összeveszésre, s bizonyos értelemben talán csapda is: Madách

valószínűleg látta, hogy a döntés következményei miatt visszavonhatatlanná teszi elhatározásait, míg Fráter Erzsébet lehet, hogy ennek nem volt tudatában.

Kétségkívül nehéz azonban megértenünk egy konfliktus végét, ha nem látjuk tisztán annak kezdetét. Annyi bizonyos, hogy a baj Madách bebörtönzésével veszi kezdetét, vagy legalábbis az után válik majd valamikor nyilvánvalóvá. Fráter Erzsébet a korabeli megfigyelők szerint eltávolodik a férjétől. Hogy ez pontosan mikor s milyen formában következik be, azt most ne firtassuk, fordítsuk figyelmünket inkább arra, hogy a kortársak, de az utókor sem szentelt figyelmet annak a másik lehetőségnek, hogy talán Madách Imre távolodott el valamilyen értelemben a feleségétől, s ez esetleg megelőzhette a feleség eltávolodását. Ez a feltételezés abból a lehetőségből indul ki, hogy Madách talán a feleségét sem avatta be Rákóczy János rejtegetésének minden részletébe, s legfőképp várható következményébe, s ilyenformán Fráter Erzsébetet egészen más értelemben érte váratlanul férje letartóztatása, mint ahogy azt általában feltételezni szokás.

Sajnos nem tudjuk, hogy így volt-e, de ha figyelembe vesszük, hogy Madách politikai szerepéről sem fia, sem legjobb barátja, Szontagh Pál nem tudott érdemleges információt adni az életét kutatóknak, akkor nagyon is komolyan fontolóra kell vennünk ezt a lehetőséget. Valóban: ma sem tudjuk, hogy Madách Imrét pontosan mivel vádolták, még kevésbé, hogy pontosan mit tett; ha nem is kizárt, de legalábbis valószínűtlen, hogy a feleségének erről pontos tudomása lett volna. Erre a lehetőségre, vagyis hogy Fráter Erzsébet éppen férje letartóztatásakor akár úgy is érezhetett – sok egyéb érzés mellett –, hogy becsapták őt, már Harsányi Zsolt is utalt életrajzi regényében, a közelmúltban pedig Radó György hívta fel rá, mint komolyan veendő lehetőségre a figyelmemet.

Akárhogy is történt, az a lehetőség, hogy Fráter Erzsébet nem rendelkezett pontos értesülésekkel Rákóczy János rejtegetésével kapcsolatban (egyéb, Madách letartóztatásában esetleg szerepet játszó körülményekről nem is szólva), sokkal valószínűbb, mint az, hogy Madách Imre teljesen egyenrangú félként mindenbe a legapróbb részletekig beavatta volna a feleségét. Az utólagos mérlegelés bizonytalansága in-

kább csak abból adódik, hogy nem tudjuk: milyen mértékben avatta be feleségét a költő ill. milyen mértékben titkolt el lényeges, vagy a másik fél által lényegesnek ítélt információkat. A teljes beavatásnak nem csupán az mond ellent, hogy Szontagh Pál vagy Frideczky Lajos sem tudott olyan részletekkel szolgálni Palágyi Menyhértnek, ami jobban megvilágíthatta volna Madách hadbíróági perét (a második nemzedékről, Madách Aladáról vagy Rudnay Józsefné Veres Szilárdáról nem is beszélve), de bizonyos értelemben ellentmond ennek Madách Imrének a nőről vallott felfogása is; szerinte ugyanis (s ezt nem csupán főművében, de akadémiai székfoglalójában is kifejtette) a nőnek egészen másutt, a politikai szférán kívül, elsősorban a családban lehet meghatározó szerepe.

Ilyen előzmények után a történetek más megvilágításba kerülhetnek, bár az a feltételezés, amely szerint a házasság már a börtönben eltöltött időszak alatt vagy közvetlenül azután olyan válságossá vált volna, ami elkerülhetetlenül váláshoz vezetett, alighanem szintén hamis. E nézet képviselői megfelelnek arról, hogy nemcsak technikailag, de lélektanilag is egyszerűbb lett volna, ha a felek útjai már Csesztvén szétválnak, s nem költöznek közösen Alsósztrégovára. Átköltözésük azt bizonyítja, hogy ha voltak is köztük nézeteltérések, még nem tettek le arról, hogy a házasságot, akár jóval kedvezőtlenebb körülmények között is folytassák. Mert hiszen az mindkettőjük számára világos volt, hogy szülői/anyósi „felügyelet” mellett a folytatás esélyei rosszabbak, sőt, reálisan mérlegelve a helyzetet arra a következtetésre kellett volna jutniuk, hogy a házasság Sztregován történő folytatására egyáltalán semmi esélyük sincs, így a közös költözés végső soron értelmetlen dolog.

Egyébként érdekes, hogy az a feltételezés, amely szerint már Csesztvén elromlott volna a házasság, milyen makacsul tartotta magát, annak ellenére, hogy a tézis első megfogalmazása után kilenc évvel nagyon is illetékes személy utasította vissza a feltételezést. Bérczy Károly mondta 1866-os emlékbeszédében: „s ő haza Csesztvére sietett, repült, hogy ott a boldogságnak – már csak romjait találja.” Amikor a költő fia, Madách Aladár értesül róla, hogy Gyulai Pál a készülő Madách összkiadás bevezetőjeként Bérczy Károly emlékbeszédének változatlan megjelentetését tervezi, levelet intéz Gyulaihoz, amelyben a

mondat kihagyását kéri tőle: „az alá húzott sorokat kihagyni kérem, annál is inkább, mert azon kívül hogy a helyzetet nem is egészen correct illusztrálják, még mint ilyenek is t. i. csupán a helyzet illusztrálására valók egy kissé világosak, egyszerű életrajzi adatoknak pedig homályosak. Ha valaki talán Madach Imre életrajzát mint önálló művet feldolgozná egészen más tekintet alá esnék ezen dolog is és az illető tetszésétől fog függni minden adatot felhasználni.”⁵ Végülis Gyulai nem hagyta ki a kifogásolt sorokat. Kérdezhetnénk persze, hogy Aladár valóban illetékes-e? Hiszen mindössze négy és fél éves, amikor édesapját bebörtözzik, s nem sokkal van túl hatodik születésnapján a losonci bál idején. Ámde Bérczy illetékessége ugyancsak megkérdőjelezhető. S ha nem is tételezhető fel komolyan, hogy egy hatéves gyermek elfogulatlan szemlélője lehet mindannak, ami szülei között történik, azért azt is meg kell állapítanunk, hogy a Madách környezetében élő felnőttek objektivitása sem feltétlenül haladta meg a hatéves Aladárét.

Mindamellet egy apró, bár nem szigorúan a tárgyhoz tartozó megjegyzéssel kell élnünk. Amikor Aladár a fenti sorokat írja Gyulainak, édesanyja még él; csak néhány hónappal később fog meghalni.

A bál előzményei

Minden jel szerint Alsósztrégován romlott meg visszafordíthatatlanul a házaspár kapcsolata, s a hagyományos felfogás szerint ennek csupán esetleges betetőzése volt a losonci bál. Valóban: a megváltozott helyszínen a házasság már nem volt folytatható; mindazonáltal ez még nem magyarázza, miért ezt a szokatlan „megoldást” választotta Madách. A legautentikusabbnak látszó magyarázat, Palágyi Menyhérté, amely azt sugallja, hogy a feleség egyik udvarlójának, Meskó Miklósnak a megjelenése, majd ajánlkozása volt az, ami egyfajta féltékenységi dráma kibontakozásához vezetett. Azt várnánk, hogy Palágyi magyarázza: Meskó Miklós nem légből kapott alak, már előbb, Madách bebörtönzése idején ott kellett lennie a feleség körül. Voltaképpen a mítosz kialakulásának-kialakításának is logikus láncszeme lehetett volna ez a feltételezés.

Csakhogy Palágyi nem ezt állítja. Értesülései szerint Csesztvén még Hanzély Ferencnek hívják az udvarlót, sőt a későbbiekben, a Sztregovára való visszaköltözés után is. Meskó Miklós közvetlenül a bál előtt lép be a képbe. Éppen ezért az ő alakja egyáltalán nem valószínű, s Palágyi igyekezete, hogy magyarázatot találjon, a legkevésbé sem meggyőző. A „két udvarló”-hipotézist fenntartással kell fogadnunk, annak ellenére, hogy ebben az egy körülményben gyakorlatilag minden Madách-életrajz egyezik. Ez persze nem jelenti azt, hogy Meskó Miklós ne lett volna valóságos személy, aki feltehetően valóban elkísérte Fráter Erzsébetet a losonci bálba. Ezt a szívességet nyilván megtette. Az azonban nagyon is kétséges, hogy milyen viszonyban lehetett akár ő, akár Hanzély Ferenc Madách Imrével. Az utóbbi esetben különben sem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk abból a (valószínűleg tényeken alapuló) hagyományból, hogy Hanzély Ferenc talán többször is megfordult Csesztvén a család fő bebörtönzése idején; mivel legalább annyi (ha ugyan nem jóval több) rokona élt ott, mint Madách Imrének, épp ezért az ilyen látogatásokat nem feltétlenül kell gyanakvással szemlélünk.⁶

Palágyi szerint van valaki, aki negyedik személyként mindenütt jelen van: együtt kártyázik Madách Imrével és Hanzély Ferencsel, majd ő is ott van a losonci bálon: Henrici Ágostonról, az alsósztrégovai evangélikus lelkészről van szó.⁷ Ha valaki, akkor ő valóban pontos információval szolgálhatna, mégsem valószínű, hogy Palágyi az ő véleményét komolyan fontolóra vette volna. Ezt abból sejtethetjük, hogy épp az ő fia, Henriczy Béla lesz az első ember, aki szüleinek hivatkozva nyilvánosan védelmébe veszi Fráter Erzsébetet, s jórészt Majthényi Annát okolja a házasság felbomlásáért.⁸ Ha meggondoljuk, hogy egy evangélikus lelkész azért semmiképpen sem lehet annyira elfogult, mint mondjuk egy családtag, s ha számításba vesszük azt is, hogy azt sem tételezhetjük fel róla, hogy erkölcsileg elmarasztalható személyeket ok nélkül a védelmébe vett volna, akkor megállapíthatjuk, hogy a legilletékesebb személyek egyike merőben másképp ítélte meg a helyzetet, mint azok, akik Palágyit s a későbbi Madách-kutatókat tájékoztatták. Ezt annál is inkább különösnek kell tartanunk, mivel a 90-es években, a Madách-kutatások kezdetekor már ő az egyetlen élő és va-

lóban autentikus személy; a házaspár meghalt, Madách édesanyja és öccse sem él már, sőt, Divald Gusztáv plébános sincs az élők sorában. Madách Aladár vagy Balogh Károly túl fiatalok voltak még a bál idején, mások, mint pl. Szontagh Pál, Frideczky Lajos, Veres Gyula, Veres Pálné, Veres Szilárda és a többiek csak hallomásból értesülhettek arról, mi is történt Alsósztrégován: ki, kicsodát, miért és hányszor látogatott. Jószerivel az egyetlen személy, aki nem hallomásból értesült a történetekről, a sztrégovai lelkész volt. Az a körülmény tehát, hogy ő egészen más okát látta a házasság felbomlásának, mint a többiek, nagyon is elgondolkodtató. Mert hiába látta hasonlóan több tucat családtag és barát a helyzetet, ha egyszer értesüléseiket egymástól szerezték, s azok végső referenciája talán csak szóbeszéd, pletyka volt. Azt ugyanis furcsamód egyikük sem állította, hogy hiteles forrásból ismeri az esetet, mondjuk Madách Imrétől, Fráter Erzsébettől, esetleg Majthényi Annától.

Madách eljárását tehát mégiscsak rendhagyónak kell tekintenünk; nem valószínű, hogy Fráter Erzsébet már korábban – vagyis a bálon való részvétel, ill. a báltól való távolmaradás eldöntése előtt – a végsőkéig kiélezte volna a helyzetet, mint ahogy azt Meskó Miklós jelenléte miatt feltételezni szokás. Meskó részint új, részint talán esetleges résztvevője volt az eseményeknek; több mint kétséges, hogy jelenléte közrejátszott Madách elhatározásában. Különböző is: bár Palágyi nyitva hagyja ezt a kérdést, de ha Henrici valóban ott volt a losonci bálon (amivel kapcsolatban aligha lehet kétségünk, hiszen fia, Henriczy Béla is megerősíti ezt⁹), akkor nem valószínű, hogy részvétele teljesen független volt Fráter Erzsébet jelenlététől. Sőt, amennyire a forrásokból megállapítható, a fiatal (akkor még nőtlen) lelkész éppen egy nagyobb botrány megakadályozása érdekében, a Madách család kimondott kérésére ment el a bálba, amelyen Henriczy Béla szerint nemcsak édesapja, de Szontagh Pál is jelen volt.¹⁰

Az utolsó ítélet

Ám ha mindez együttesen sem ad elegendő magyarázatot arra, hogy Madách miért nem ment el a bálba, akkor – további lélektani megfon-

tolások helyett – igazán ideje arra gyanakodnunk, hogy erre nyomós oka lehetett. A losonci bált Madách életének két jelentős, bár eddig kevéssé figyelemre nem méltított eseménye fogja közre. Február 28-án megszületik az ítélet hadbíróági perében, majd március 30-án kihirdetik az ítéletet Pesten.¹¹

Az ítélet végeredményben felmenti Madáchot. A közelmúltig úgy tűnt, hogy az ítélethozatal merő formalitás volt; Madách Imrét már jóval korábban szabadon engedték, előző év augusztus 20-án pedig visszatérhetett a családjához. Az életrajzírók általában úgy állították be, hogy ezzel a hadbíróági per gyakorlatilag lezárult, s ami ezután történt, azt csupán a bürokratikus ügyintézés késlekedésének kell tekintenünk. Érdekes módon fel sem merült komoly formában az a feltételezés, hogy az ítélethirdetésen esetleg a vádlottaknak, Madách Imrének és Bory Istvánnak jelen kellett volna lenniük. Az az irat, amely az ítéletet közli, postai továbbításra utaló bélyegzőket nem tartalmaz.¹² Nehéz elképzelni, hogy Madách pere olyannyira „kafkai” lett volna, hogy az ítélethirdetésen maguk a vádlottak se lettek volna jelen.

Minden bizonnyal jelen voltak, erre következtethetünk abból, hogy mindkettőjüket beidézték március 30-ára Pestre. Hogy honnan tudjuk ezt? Gaal Ignáctól, a sztrégovai plébánostól, aki március 28-án levelet írt Madách Károly menyasszonyának, Csernyus Emmának Szalatnyára. „Madách Imre Úr és Bory Marc 30-ára be rendeltettek Pestre, mi okból? nem tudatik, gyanítani lehet 3at vagy elfogták a' dominust, és így szembesítettni fognak, vagy el záratnak Ő felsége lakadalmáig, hogy az általános amnestiában részt vegyenek, ha adatni fog; – vagy ha szorosan állanak a' dolgok, mint gyanus emberek biztos helyre el vitettnek, ezek közül mellyik látandja valósultát, a' jövődő megtanít”.¹³ A levél tehát arra enged következtetni, hogy az idéző levél már jóval korábban megérkezhetett. Az események feltételezett sorrendje a következő: Madách Imre és Bory István megkapják a hadbíróág idéző levelét. Ennek híre megy, s a hír eljut Szalatnyára. A vőlegényéért aggódó Csernyus Emma levelet ír vagy üzen Gaal Ignácnak. Végül pedig Gaal Ignác megírja a levelét, megnyugtatva Csernyus Emmát, hogy a vőlegénye nincs a beidézettek között.

A kérdések kérdése persze az, vajon az idézőlevelet a losonci bál előtt vagy után kapta meg Madách? Ezt sajnos nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy 1854-ben március 7-re esett Húshagyókedd, tehát az előtt lehetett a farsangi bál. Az is bizonyos, hogy maga az ítélet már február 28-án megszületett, tehát elvben akár már aznap elküldhették az idéző leveleket az érintetteknek (azt, hogy az ítélet meghozatala és kihirdetése között miért telik el egy hónap, nem tudjuk; bizonyára „felsőbb” helyen jóvá kellett hagyni az ítéletet, bár erről a ránk maradt szöveg nem szól). Vagyis nem bizonyítható ugyan, de nem is zárható ki az a lehetőség, hogy már a bál előtt megkapta Madách az idézést.

Változatlanul nem világos azonban, hogy ez önmagában kellő magyarázatul szolgál-e a báltól való távolmaradásra? A jelen tanulmány szerzőjének véleménye szerint: nem. Sokkal súlyosabb, nem pusztán érzelmi-hangulati ok az, ami Madáchot távolmaradásra készíti. A Gaal Ignác leveléből vett idézet ugyanis világosan mutatja, hogy a beidézettek többféle lehetőséggel számoltak, de éppen arra, hogy „csak” ítélethirdetésre kerülne sor, nem számítottak. Vagyis minden jel szerint az érintettek teljesen tanácstalanok voltak, s fogalmuk sem volt arról, miért is idézik be őket; a felmerülő lehetőségek borúlátásra engednek következtetni. Különös módon Veres Pálné az egyetlen, akinek naplójában egy olyan bejegyzés állt, amely ítélethirdetésre engedett következtetni. S itt egy rövid kitérőt kell tennünk.

Veres Pálné naplója

Tudomásunk szerint Veres Pálné naplója nem maradt fenn (rokonának, Csernovics Györgynek szíves szóbeli közlése), ezért jobb híján csak az abból idéző műveket vethetjük egybe.¹⁴ Ami a naplóbejegyzés szövegét illeti, az két műben is egyezik: „Képzeletem szüntelen egy jó barátunk sorsával foglalkozik, kire ma Pesten ítéletet fognak mondani s kinek végzete: szabadság vagy börtön, a hatalom szavától függ. Adja Isten, hogy szabaddá legyen.” A dátum azonban eltérő: Farkas Emődnél 1853. március 30-a, Rudnayné Veres Szilárdánál 1853. március 3-a.

Mivel Veres Szilárda műve ismertebb volt, a semmihez sem köthető s különben is nagyon korai dátum, s a valószínűtlen évszám miatt Radó György feltételezte, hogy egészen más barátjára gondolhatott Veres Pálné.¹⁵ Ám a másik idézet ismeretében azt mondhatjuk, hogy inkább csak az évszám nem stimmel, a hónap és a nap azonban furcsa módon egyezik. Sajnos ezzel együtt Veres Pálné naplóját rejtélyesnek kell mondanunk. Mert vagy azt kell feltételeznünk, hogy volt egy másik barátja is Madáchon kívül, akinek ügyében napra pontosan akkor mondtak ítéletet, mint Madách ügyében, csak éppen egy évvel korábban. Vagy azt kell feltételeznünk, hogy mindkét személy, aki a naplójából idéz, tévesen idézi az évszámot (esetleg maga a napló ad okot a félreértésre), de ha így van, akkor emellett még azt is fel kell tennünk, hogy Veres Pálné sejtette azt, amit a sztrigovai plébános még csak nem is gyanított: hogy ítélethirdetésre fog sor kerülni.

A jelen tanulmány első megjelenése óta egy harmadik, az előzőeknél autentikusabb forrás alapján végre tisztázódott a félreértés. Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné a teljes eredeti naplóbejegyzést közölték, amely 1854. márc. 30-i keltezésű. Itt csupán a Madáchra vonatkozó mondatokat idézzük: „Abends las ich wieder; übrigens war meine Phantasie viel beschäftigt wegen eines Freundes, der heute sein Urtheil zu Pesth hören soll, dessen Schicksal Freiheit oder Gefangenschaft, von diesem Machtspruche abhängt. Gebe Gott, er werde frei!!!”¹⁶

Mindennek ellenére, valamiféle „ítéletnek” (ponotsabban szólva határozatnak) már egy évvel korábban meg kellett születnie, végtére is mindennemű ítélet vagy határozat nélkül mégsem valószínű, hogy szabadlábra helyezték volna a költőt. Pedig május 2-án elhagyta a börtönt.¹⁷ De mi lehetett az „ítélet”? Az biztos, hogy Madáchot internálták, hiszen Pestet még jóideig nem hagyhatta el.

Az első „ítéletre” utaló egyéb jelek

Április 2-án gyermeke születik Madách Imrénének, akit azonban csak április 28-án keresztelnek meg. Már Radó felhívta a figyelmet arra,

hogy a keresztelés elhalasztásának alighanem az lehetett az oka, hogy az apa érkezését várták.¹⁸ Valóban: az adott korban rendszerint a születés utáni napon keresztelték az újszülötteket, s ha valami miatt esetleg eltértek ettől (pl. a keresztszülők akadályoztatása), rendszeren akkor sem késlekedtek tovább egy hétnél. A teljesen rendhagyó huszonhat nappal későbbi keresztelő arra enged következtetni, hogy a gyermek születésekor, sőt, még azután is jóideig reménykedtek az apa megérkezésében. Valószínű, hogy Fráter Pál többek között éppen azért utazott el április 19-én Pestre, hogy pontos információval szolgálhasson a családtagoknak. Mellesleg Fráter Erzsébet viselkedése is érthetőbbé válik: ő is úgy tudta, hogy rövidesen döntés születik, talán született is, ám a várakozással ellentétben Madách Imre mégsem érkezett meg Csesztvére; a korábbi bizonytalanság, ha lehet, még fokozódott.

Ideje azonban más kortársi visszaemlékezéseket is idéznünk, ha nem is a tisztázás mára már nyilván ideális szándékával, de legalább azért, hogy a legvalószínűbb „megoldást” megtaláljuk. A legilletéke-sebbitől, Madáchtól legjobb tudomásom szerint csak egy közvetett idézet áll rendelkezésünkre: „Tudod – beszélte el ő maga egyik meghitt barátjának –, hogy 1852-ben a bécsi kormány azon gyanúsításból, hogy én szabad csapatokat szervezek, elfogatót... A vád hazugság volt, s ennél fogva világos, hogy számtalan kikérésre semmit se feleltem. Azt gondolhatod, hogy nem rajtam múlt, ha sereget nem teremttem a földből annak az átkos rendszernek megbuktatására”.¹⁹ A Madách szájába adott idézetből azonban az első mondatot fenntartással kell kezelnünk; minden más forrás, így a közvetlenül Madáchra hivatkozók is egyetértenek abban, hogy a letartóztatás közvetlen indoka nem ez volt, hanem Rákóczy János bűjtatása. Ilyenformán hitelesebbnek kell tartanunk azt, amit közvetlenül az iménti idézet előtt olvashatunk: „A katonai auditor többször maga elé idézte, s Madách saját bevallása szerint, hogy fogságát hosszabbíthassák, azzal is vádolták, illetve gyanúsították, hogy szabad csapatokat akart szervezni.”²⁰ Ha ezt a szintén Madáchra hivatkozó okfejtést elfogadjuk, akkor mindent egybevetve mégiscsak az a legvalószínűbb, hogy a Rákóczy János bűjtatásával kapcsolatos ügyben először 1853 koratavaszán születik ítélet vagy határozat, amit azonban nem hajtanak végre (vagyis nem engedik

szabadon Madácht), mivel ellene időközben egy „másik” ügyben is eljárást indítottak, ami további fogvatartását indokolja. Így rögtön érthető az is, miért csak május 2-án engedik őt szabadon; az eltelt hónap alatt kihallgatták,²¹ de most már feltehetően nem Rákóczy János bűjtatásával, hanem a szabad csapatok szervezésével kapcsolatban. Egyébként érdekes, hogy az eddigiekben fel sem merült az a lehetőség, hogy a második ügyben esetleg Bory István lett volna a fontosabb szereplő. Elvégre az ő fia, Bory Miklós volt az, aki valóban szervezett gerillacsapatot a fegyverletétel után, meg is támadta az oroszokat, s mint ismeretes, éppen ennek az akciónak a megtorlása vezetett Losonc pusztulásához.²²

A távolmaradás igazi oka

Az 1854. márc. 30-ra berendelt Madách Imrének és Bory Istvánnak fogalma sincs róla, hogy pontosan miért is idézik be őket; úgy látszik, hogy Veres Pálné e tekintetben jólértesültebb volt, mint az érintettek.

Ilyen körülmények között nagyon is érthető lenne, ha Madáchnak semmi kedve nem volna elmenni a losonci bálba. Mégis, még ebben az esetben sem rá vallana az eljárás; valószínűleg a bizonytalan jövő miatti aggodásnál is súlyosabb az ok.

Egy bál, de főképp az egykori megyeszékhelyen megrendezett farsangi bál olyan alkalom, amit csak kevesen szalasztanak el ok nélkül. Minden bizonnyal részt vesznek rajta azok is, akik Madách Imrét megfigyelik – a beidőzés ténye azt látszik igazolni, hogy ügyét még nem tekintik befejezettnek –, sőt, azok is, akiket a gerillamozgalom szervezésével gyanúsítanak.

Nem is kell messzire menni: maga Hinkó János, aki talán a fő vádlottak egyike, s akinek nevét a leggyakrabban említik Madách nevével együtt, losonci illetőségű.²³ De itt van unokatestvére, Madách Sándor is (az apa fivérének, Madách Jánosnak a fia), akiről az egykorú iratokban az áll, hogy Madách Imrével közösen jártak Pesten, s ottlétük valamilyen módon Rákóczy Jánossal függött össze.²⁴ Történetesen ő is losonci. Nem mintha ez jelentene valamit, hiszen egy ilyen bálon gya-

korlatilag az egész megye képviselve van: megfigyelők és megfigyelték egyaránt. Nos, talán ez lehetett az igazi oka annak, hogy Madách eleve eldöntötte magában: semmiképpen sem megy el a bálba. De még ha habozott is egy ideig, eszébe kellett jutnia, hogy minden óvatosság ellenére egyszer már börtönbe került. Madách semmiképpen sem vállalhata, hogy másokat, akár akaratlanul is bajba sodorjon; épp ezért bármennyire is szeretett volna, nem mehetett el a losonci bálba. S ami a házasságának végkifejletében a letragikusabb mozzanat: akárcsak korábban, a konfliktus kezdetén, talán most sem mondott el mindent a feleségének; ha célzott is esetleg a távolmaradás igazi okára, nem valószínű, hogy megnevezte azokat, akikkel mindenképpen szeretne volna elkerülni a nyilvános találkozást.

Mikor volt a losonci bál?

Mindez persze csak feltételezés, de talán nem valószínűtlenebb az eddigi magyarázatoknál. Még akkor is érdemes komolyan fontolóra vennünk, ha esetleg kiderül, hogy már a bál után érkezett meg az idéző levél. Madách mindenképpen tudatában volt annak, hogy hadbírósi pere még nem zárult le, s ez nyilván nagyban meghatározta a viselkedését.

Egyetlen esetben kell csak teljesen elvetnünk a magyarázatot, ha Harsányi Zsolt regénybeli információja bizonyulna helyesnek. Szerinte ugyanis jóval az ítélethirdetés után, tehát valamikor április végén, május elején került volna sor a bálra.²⁵ Sajnos azt kell mondanunk, hogy Harsányi feltételezése egyáltalán nem abszurd. A források közül jószereivel Palágyi az egyetlen, aki kimondottan farsangi bálról beszél, s L. Kiss Ibolya utal közvetve erre, azzal, hogy télutóra teszi a bál időpontját.²⁶ De pl. Balogh Károly is egyszerűen tavaszra teszi a bál idejét.²⁷ Az ennél az életrajzi adathoz meg nyilvánuló hangulatok és indulatok teljesen háttérbe szorították a tényeket, olyannyira, hogy mára kideríthetetlennek látszik, mikor is volt valójában az a bizonyos losonci bál. Ha elfogadjuk azt a hagyományt, amely szerint nagypénteken vagy legalábbis nagyhéten Fráter Erzsébet nagymosást rendelt volna el (állí-

tólag kimondottan a másvallású anyós bosszantására),²⁸ akkor mégis csak húsvét utánra kell tennünk a losonci bált, nem valószínű ugyanis, hogy a botrány után tett volna ilyesmit, s az életrajzírók is azt sugallják, hogy a bálra csak később került sor. (E sugalmazás háttérében vélhetően annak a megfontolásnak a hiánya áll, hogy Fráter Erzsébet legfeljebb egy húsvétot tölthetett Sztregován; de ha pl. valóban farsangi bálra ment el, s utána rövid időn belül elhagyta Sztregovát, akkor egyet sem.) Az bizonyos, hogy olyan bálról volt szó, amelyen az egész megyéből sokan voltak jelen, s a különböző forrásokból a résztvevőknek egy szűk köre is meghatározható. Későbbi kutatásokra vár annak tisztázása, hogy 1854 telén és tavaszán hol, mikor, kiknek a részvételével tartottak bált Losoncon, s azok közül melyiken vehetett részt Fráter Erzsébet.

Jegyzetek

1. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách összes művei*. Bp., 1942. II. k. 921–926. l.
2. GYÖRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. Irodalomtörténet 1959. 91–93. l. (25. levél.)
3. OSZK Kézirattára. Levelestár: Gaal Ignác – Lehoczky Jánoshoz. A levél keltezésében ugyan 1852. már. 2. áll, az évszám azonban nyilván elírás.
4. WALLENTINYI Dezső: *Az élők a halottakról*. Prágai Magyar Hírlap. 1923. jan. 21. 2–3. l.
5. OSZK Kézirattára. Levelestár: Madách Aladár – Gyulai Pálhoz. (Alsósztrégova, 1875. jún. 4.)
6. Magyar Országos Levéltár A 289. A mikrofilm Csesztve katólikus anyakönyveit tartalmazza, amelyekből megállapítható, hogy a Hanzély család több tagja is (Hanzély János, Hanzély István, Hanzély Kata) Csesztvén élt a múlt század közepén.
7. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 198., 201. l.
8. WALLENTINYI Dezső: i. m., HRISOVENYI Béla: Szendrey Julia és keserűi Fráter Erzsébet. Prágai Magyar Hírlap 1923. jan. 28. 8. l. Henricy Béla több más írásában, és Harsányi Zsoltnak írt leveleiben is megismétli véleményét.
9. L. KISS Ibolya: *Az asszony tragédiája*. Bratislava, 1967. 45. l.
10. L. KISS Ibolya: i. m. 45. l.
11. RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 195–196. l.
12. OSZK. Kézirattára. Analekta 3844.
13. OSZK. Kézirattára. Levelestár: Gaal Ignác – Csernyus Emához.
14. FARKAS Emőd: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete*. Bp., é. n. 24. l., RUDNAY Józsefné VERES Szilárda: *Emlékeim 1847–1917*. Bp., 1922. 23. l.
15. RADÓ György: i. m. 195. l.

16. RUDNAY Józsefné – SZIGETHY Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Bp., 1902. 546. l.
17. KAMARÁS Béla: *Adat Madách Imre hadbírósi ügyéhez*. ItK 1965/1. 78. l.
18. RADÓ: i. m. 183. l.
19. BECKER Hugó: Madách Imre életrajza. X. Magyar Szemle, 1899. 30. sz. 351. l.
20. BECKER Hugó: i. m. 351. l.
21. KAMARÁS Béla: i. m. 77. l.
22. GREGORICH Mária: *A bori és borfői Bory család és levéltára*. Szeged, 1935. 48. l.
23. SPÁ CZAY Hedvig: *Madách Imre hadbírósi perének nyomában*. In. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1983. 94. l.
24. SPÁ CZAY Hedvig: i. m. 104. l. (17. jegyzet.)
25. HARSÁNYI Zsolt: *Ember, küzdj...* Bp. 1942., (IV. kiad.) III. k. 34–37. l.
26. PALÁGYI Menyhért: i. m. 201. l., L. KISS Ibolya: i. m. 42. l.
27. BALOGH Károly: *Madách, az ember és a költő*. Bp., 1934. 69. l.
28. MORVAY Győző: *Adalékok Madách Imre életéhez*. Bp., 1898. 7. l. Az esetet később mások (pl. Voinovich) is említik, nem tudni azonban, hogy Morvay nyomán vagy más források alapján.

Ki volt Madách utolsó gyermeke?*

A nyolcvanas évek elején két Madách-kutató, Kerényi Ferenc és Praznovszky Mihály felkereste a Hunyán élő Varjú Vincénét. Bár akkori kutatásuk a XIX. századi nemesi életmód tanulmányozásához, főképp tárgyi anyaggyűjtéshez kapcsolódott, s ilyenformán legfeljebb közvetve volt köze Madách Imréhez ill. a Madách családhoz, mégis feljegyezték Varjú Vincéné forrásértékű adatközlését, amelynek lényege az, hogy ő Madách Imre házasságon kívül született gyermekének, Schönbauer Annának az unokája.

Évekkel később, 1990 tavaszán Kerényi Ferenc említette egy beszélgetés során ezt az információt, megadva az esettel kapcsolatos feljegyzésük lelohelyét is (Nógrádi Történeti Múzeum). Ennek alapján lehetővé vált a kapcsolatfelvétel Varjú Vincénével, továbbá bizonyos adatok megkeresése, amelyek a további kutatáshoz nélkülözhetetlenek látszottak.

A címben feltett kérdés nem is egy szempontból kényesnek mondható. Először is a két ismert Madách-kutató nyilván nem véletlenül tartózkodott a birtokukba került információ közzétételétől. Mivel Varjú Vincéné (ellentétben nagynénjével, akitől az értesülést szerezte, s apai nagyjával, Schönbauer Annával) már nem tekinti szigorúan a család magánügyének a kérdést, így tehát az ok inkább szakmai lehetett. Valóban, a puszta néven, s a születési anyakönyvi kivonaton kívül nincsen igazán kézzelfogható információ, ezek pedig, mivel a Madách név nem fordul elő bennük (sőt, a helységnevek sem hozhatók összefüggésbe Madách Imre ismert tartózkodási helyeivel) nem bizonyítanak semmit. Ilyenformán a közzététel (a kutatói szándéktól függetlenül, eredményét tekintve) alig több puszta szenzációnál, s ezt érthető, hogy egyikük sem vállalta.

Sajnos a helyzet döntően máig sem változott, így tehát magyarázattal tartozom, miért látom mégis szükségesnek egy kellően alá nem támasztott információ közzétételét.

*Megjelent a Palócföld 1992. 5. számban. 433–440. l.

Egy ilyen kényes kérdésnél számot kell vetnünk azzal, hogy információink „a tudomány mai állása mellett” nem lehetnek elégségesek. Ha Madách Imre és feltételezett szerelme kortársaink volnának, akiket megszólaltathatnánk, akkor sem biztos, hogy megnyugtatóan tisztázhatnánk a kérdést (szigorúan természettudományosan véve: még ők maguk sem feltétlenül tisztázhatnák saját maguknak). Így tehát egy ponton túl, ha nem is kell (sőt, nem is szabad) lezárni a további vizsgálódást, de érdemes közzétenni mindazt, amit tudunk vagy sejtünk. Egyfelől azért, mert a további kutatásokat az éppen rendelkezésre álló információk teljeskörű közzététele sokkal inkább elősegítheti, mint a magánbeszélgetésekben, feljegyzésekben, levelekben előforduló részleges információk. Másrészt azért, mert a publikálás halogatása információk, akár döntő fontosságú információk végleges elvesztésével is járhat. Esetünkben a legfőbb „tárgyi bizonyíték”-ot Schönbauer Anna sírja jelentheti. Amíg a sír megvan, addig esélyünk van rá, hogy egy későbbi antropológiai vizsgálat legalább valószínű választ adhat kérdésfeltevésünkre, ha azonban az azonosítandó személy földi maradványainak nyoma vész, akkor ez a lehetőség egyszeriben megszűnik. A Petőfi-kutatás közelmúltbeli eseményei jól példázzák, hogy az elveszett információk rekonstruálására tett utólagos (s épp ezért szinte óhatatlanul erőltetett) erőfeszítések milyen eredményre vagy eredménytelenségre vezethetnek. S bár egy sír megőrzéséhez egy tanulmány írása csak szerény mértékben járulhat hozzá, azért ezt a lépést célszerű legalább „jobb híján” megtenni.

De más érvek is amellet szólnak, hogy a feltételezés forrásait, adatait érdemes közzétenni. Így pl. a világirodalomban is találunk rá példát, hogy valakinek a törvénytelen gyermekéről időről időre szó esik, jóllehet az információ nem megalapozottabb, mint esetünkben. Kafka életrajzírói általában megemlítik, hogy az író halála után sok évvel, egy fiatalkori szerelmének, Grete Blochnak a közlése nyomán elterjedt az a feltételezés, hogy a hölgynek született Kafkától egy gyermeke. S bár inkább fenntartással, kétkedéssel szokás utalni erre az informácóra, mindazonáltal a Kafkáról szóló ismereteinknek vagy hiedelmeinknek ez is része.¹ Ugyanígy része lehet Madáchcsal kapcsolatos ismerete-

inknek, esetleg hiedelmeinknek a házasságának felbomlása után született gyermekkel kapcsolatos információ is.

Végül megemlítek egy igen súlyos, bár ambivalens érvet, amely felhozható a publikálás mellett és ellen egyaránt. Az a feltételezés, hogy Madách Imrének házasságon kívül született egy gyermeke, legfőképpen a születés időpontja miatt, döntően befolyásolhatja *Az ember tragédiája* keletkezésének lélektani körülményeiről kialakult elképzeléseinket. Az érv: horderejénél fogva nem hagyhatunk teljesen figyelmen kívül egy olyan feltételezést, amely részben új megvilágításba helyezi a szerző főművét. S mivel a lélektani indítatások számbavétele így is, úgy is csak kellően nem bizonyítható feltételezéseken alapulhat, eggyel több hipotézis figyelembe vétele inkább növeli mintsem csökkenti annak az esélyét, hogy optimálisan mérlegeljük az alkotói indítatás és munka körülményeit. Az ellenérv: az ismertnek hitt körülményeket, amelyek elegendően magyarázni látszottak *Az ember tragédiája* keletkezését, nem volna helyes egy olyan új szemponttal kiegészíteni, amely nem kellően alátámasztott, s ugyanakkor felvételével a korábbi elképzelések jelentős korrekciójára kényszerülünk. Mert lehetséges ugyan, hogy eddig nem ismert okok éppen a főmű születésére nagyobb hatást gyakoroltak, mint ahogy azt hittük, de ezt csak szigorúan alátámasztott tényekkel ill. érveléssel lehet bizonyítani, nem pedig feltételezésekkel.

A fenntartások, az érvek és ellenérvék után következzenek a „tények”. A tények, amelyek jelenleg ugyan nem bizonyítanak és nem cáfolnak semmit (s így több tudományelmélet nézőpontjából szemlélve kívül esnek a tudományosság körén), de amelyek további információkkal kiegészülve, a későbbiekben esélyt adhatnak a bizonyításra vagy cáfolatra.

Életrajzi adatok

Madách feltételezett szerelmének neve: *Schönbauer Karolina*, születési helye és ideje: Nagyszombat, 1832 körül. Mindez a halotti anyakönyvből derül ki, mivel a nagyszombati rk. anyakönyvek közül az ez-

dőtájt kereszteltek adatai Magyarországon nem állnak rendelkezésünkre. A gyermeket 1859. júl. 10-én keresztelték Anna névre Kőbölküton (ma: Gbelce), ahol a 15-ös számú házban született az előző napon, júl. 9-én. Az anyakönyvi kivonat szerint törvénytelen volt (illegitima), s ennek megfelelően a Schönbauer Anna nevet kapta. Az anya, Schönbauer Karolina később férjhez ment Michna Pálhoz. Azt, hogy erre pontosan mikor és hol került sor, nem tudjuk (a családi hagyomány szerint 1863-ban, s ezt támasztja alá a halotti anyakönyv is, amely szerint két éve volt férjnél halálakor). Ami tény: 1864. júl. 7-én megszületik közös gyermekük, Michna István. A helyszín: Csesztve 2., szülőkként pedig Michna Pál és Schönbauer Karolina vannak feltüntetve. Figyelemre méltó, hogy erről az információról az érintett családtagok nem tudtak, jóllehet a helyszín miatt ez az első olyan adat, amely legalább azt valószínűsíti, hogy Madách Imre és Schönbauer Karolina ismerték egymást. Bár ezidőtájt már Madách Károly lakott Csesztvén (közelebről a hivatalos iratokban 1-es sorszámmal jelzett kúriában), Madách Imre különböző alkalmakkor időről időre ellátogatott öccséhez. A 2-es házban egyébként Mathényi Pál, majd annak Versegre költözése után Majthényi Péter és családja lakott.² Schönbauer Karolina tüdőbajban halt meg 1865. május 21-én Monoron, s ott is temették el május 22-én; utolsó lakhelye: Vasadpuszta 48.³ Ami a származását illeti, a család birtokában lévő információk szerint nagyapja Schönbauer József volt, akiről ugyan nincsenek adataink, de akinek két Széchényi Ferenchez írt levelét az OSzK Kézirattára őrzi.

Lánya, Schönbauer Anna 1876. júl. 29-én Csernelyen férjhez ment Baloghy Istvánhoz, akitől négy gyermeke született: Károly, László, Gizella és Sára. Balogi Baloghy István 1829. aug. 30-án született Ipolybalogban (Balog nad Ipl'om) és 1891. szept. 4-én halt meg Egerben.⁴ Madách Imréhez ősi rokonság is fűzte, amennyiben mindkét család ugyanattól a IV. Béla idejében élt Radon comestól vezette le származását. Ettől kezdve az özvegy egyedül (pontosabban: leánygyermekével) élt, és 1955. január 4-én halt meg Túrístvándiban. A halál oka: aggkori végkimerülés.⁵

A kulcsok egyike: Madách művei

Több, egymással csak részben összefüggő kérdés vár megválaszolásra, amelyekre jelenleg nagyon eltérő valószínűséggel lehet választ adni. Az első: ismerte-e Madách Imre Schönbauer Karolinát? A második: szerelmeinek egyike volt-e? A harmadik: Schönbauer Anna Madách Imrétől született-e? Ezek közül az elsőre elég határozottan igennel válaszolhatunk: azok a személyek, akik Madách életében Csesztvén Majthényi Páléknál megfordultak, nehezen kerülhették el a találkozást Madách Imrével, aki – különösen vendégek érkezésekor – gyakorta járt ott. De más adatok is emellett szólnak. A családi hagyomány szerint ugyanis Schönbauer Karolina eredetileg Baloghy István családjánál volt nevelőnő, akinek első felesége Majthényi Pál egyik leánya, Majthényi Matild volt. Az esküvőt 1852-ben tartották Csesztvén.⁶ Baloghy István tehát sűrűn megfordulhatott ott. Azt pedig, hogy 1852-ben azon kevesek egyike volt, akik Madách Imrével ill. a Madách családdal kapcsolatban álltak, a balassagyarmati járásnak a megyefőnökhöz felterjesztett jelentése bizonyítja.⁷ Baloghy István tehát kapcsolatban állt Madách Imrével; ha ez a kapcsolat néhány évvel később is fennállt, úgy a Majthényi Matildtól született gyermekek nevelőnőjét is föltehetően ismerte.

A két további kérdéssel kapcsolatban Madách életműve nyújt bizonyos információt. Azt, hogy éppen Schönbauer Karolinába szerelmes volt-e, természetesen nem tudjuk eldönteni, az azonban kétségtelen, hogy volt egy Karolina nevű szerelme, akinek kilétét eddig homály fedte. A nyomtatásban megjelent versek közül csak egyben fordul elő a keresztnév, a *Búcsú Karolinától* címűben,⁸ de a versek kézírataiban több verscím mellett is (*Mentség, Veszélyes játék, Visszaveszem leányka*) feltűnik piros ceruzával a cím mellé jegyezve a Karolina név, rendszeren a „Karolin, hátrább” utalás formájában.⁹ Arra már inkább választ adhatunk, hogy mennyire tarthatjuk valószínűnek a versekben szereplő Karolinának és Schönbauer Karolinának az azonosságát? Legálább annyira (de inkább nagyobb mértékben), mint az ugyancsak sok Madách-versben előforduló Lujzának és a keszihóci és dacsólami Dacsó Lujzának az azonosságát. Arra ugyanis, hogy Lujza valójában Da-

csó Lujza volna, 1932 előttről nincs semmi adatunk, s aki a nevet először leírta, közelebről meg nem határozott forrásra hivatkozott.¹⁰ Vagyis mindkét esetben egy-egy kései adatközlés az egyetlen támpont. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Madách Karolinájának és Schönbauer Karolinának az azonosítása ma mégis reálisabb alapon nyugszik, mint a Madách irodalomban elterjedt Lujza és Dacsó Lujza azonosítás. Amíg ugyanis Schönbauer Karolina létezését dokumentumok igazolják (anyakönyvek, azok kivonatai, mikrofilmmásolatai), addig Dacsó Lujza nevű személy létezéséről jelenleg sajnos semmilyen dokumentummal vagy akár 1932-nél korábbi információval nem rendelkezünk. A Lujza-szerelem helyszínéként feltételezett Keszihócon (Dacsókeszi, Kosihoce) nemcsak Lujza sírját nem találjuk; az alsópribolyi (Dolné Příbelce) evangélikus anyakönyv sem tartalmaz vele kapcsolatos információt, jöllehet a Dacsó család Keszihócon született vagy elhunyt tagjai megtalálhatók az anyakönyvben.¹¹

Az a feltételezés tehát, hogy Schönbauer Karolina Madách Imre szerelmeinek egyike volt, nem megalapozatlanabb, mint az, hogy Dacsó Lujza vagy Gyuros Borbála (esetleg Bagyinszky Borbála) szintén a szerelmei voltak; mi több, utóbbiak közül Lujza a dokumentumok teljes hiánya miatt, Borbála pedig azért, mert két különböző személyt sejt-hetünk a név mögött, még kisebb valószínűséggel azonosítható.

Végül arra a kérdésre, hogy volt-e Karolinának Madáchtól gyermeke, hiába keresünk az eddig ismert életműben választ. Van azonban Madách Imre levelezésében egy érdekes, eddig értelmezhetetlennek látszó részlet, amely, ha feltételezzük, hogy Madáchnak valóban született egy házasságon kívüli gyermeke, úgy logikus magyarázatot nyer. Sajnos a levélrészlet a fordított irányú következtetésre nem ad elegendő támpontot.

1863. február 17-én Madách Imre levelet írt Nagy Ivánnak, s abban megkérdezte, hogy milyen feltételekkel köthetne életbiztosítást egy hölgy illetve egy gyermek számára. Tekintsünk el egy pillanatra attól, hogy a levélben konkrétan huszonnégy éves nő és másfél éves gyermek szerepelt; a számok, meglehet, fiktív számok. Akkor sem világos, vajon kikre gondolhatott a levélíró. A Madách Imre életrajzi krónika szerzője azt írja, hogy a családtagok közül egyedül unokahúga, Káro-

lyi Miksáné Huszár Anna jöhetett szóba, bár nem tartja kizártnak azt a lehetőséget sem, hogy esetleg Madách egyik szerelme s annak gyermeke lett volna a kedvezményezett.¹² Csakhogy Huszár Annának egyáltalán nem volt gyermeke; legközelebbi rokonai legalábbis így tudják, s még egy esetleg korán elhunyt gyermek létezését is valószínűtlennek kell tartanunk, mivel sem nagyanyjának, Majthényi Annának, sem féltestvérének, Balogh Károlynak hozzá intézett leveleiben nincs ilyen utalás.¹³ Nem is egészen érthető, hogy az a Madách Imre, akinek néhány hónappal korábban még egy anyáról és gyermekéről, majd élete végéig az anyáról (Fráter Erzsébetről és Madách Jolánról van szó) kellett anyagilag gondoskodnia, s akinek ezért (is) súlyos likviditási gondjai voltak élete vége felé, miért kívánt még egy nőről s még egy gyermekről gondoskodni.

A Nagy Ivánhoz intézett kérdés mindazonáltal többféleképpen is magyarázható; elvben az sem kizárt, hogy valaki másnak a kérdését tolmácsolta, bár a megfogalmazás miatt (amelyben önmagáról mint 40 éves emberről szól) ez nem túl valószínű. Érdekes, hogy Madách két kérdést s két további alkérdést tesz fel a biztosítással kapcsolatban. Szigorúan különválasztva kérdezi, hogy a huszonnégy éves hölgy részére kötendő életbiztosítás mibe kerülne, s külön kérdezi a másfél éves gyermekét. Nincs okunk feltételezni, hogy anyáról s gyermekéről lenne szó, bár kétségtől ez látszik a legvalószínűbbnek. Az alkérdések mindkét esetben arra vonatkoznak, hogy mennyivel lenne kisebb a biztosítási összeg, ha abban az esetben, ha annak esedékes kifizetése előtt a kedvezményezett meghalna, úgy az összeg a biztosítóra szállna. Az alkérdések arra vallanak, hogy Madách mindenképpen szeretett volna „készpénzkímélő” eljárást találni. Másrészt a kedvezményezett halála esetén számára irreleváns volt a kérdés, hogy a befizetett összeggel mi lesz; szigorúan egy jól meghatározott nőt illetve egy gyermeket kívánt 1000–1000 forinthez juttatni, nem pedig azok esetleges örököseit.

Azt, hogy a gyermek Madách gyermeke-e, s hogy a nő a gyermek anyja-e, nem tudjuk; mindenesetre ez egy (pontosabban két egymással nem is feltétlenül összefüggő) lehetőség. Valamelyest egyszerűbb a válasz arra a kérdésre, hogy ha Schönbauer Annáról van szó, akkor az

életbiztosításra miért éppen ekkor gondolt Madách Imre, s miért nem a gyermek születése után? A legvalószínűbbnek látszó válasz az, hogy bár a közeli halál lehetőségével minden bizonnyal élete során többször is számot vetett, ám hat nappal a levél írása előtt egy vele egykorú barát és pályatárs halála, akinek halálos ágyánál talán ő maga is jelen volt, erős hatással lehetett rá.

Február elején egy Beniczky Erzszi nevű hölgy arra kérte levelében Madách Imrét, hogy keresse fel a haldokló Lisznyai Kálmánt. Lisznyai halála (különösen, ha a kérsnek eleget tudott tenni Madách, amiről azonban nincsenek adataink) nyilván megrázta s el is gondolkodtatta őt. Így juthatott arra a belátásra (függetlenül attól, hogy ki lett volna a kedvezményezett), hogy az életbiztosítás megkötését nem halogathatja tovább.

Nem tudjuk, végülis kötött-e életbiztosítást, s ha igen, kinek a javára. Lehetséges, hogy pénzügyi helyzete, illetve a biztosító kedvezőtlen ajánlata miatt másként döntött.

Érdemes azonban belegondolnunk abba a lehetőségbe is, hogy a levélben előforduló számok valódi számok és pontosak. Hiszen a levélíró épp azért kéri Nagy Iván segítségét, mert nem kíván bonyolult táblázatok alapján kalkulálni. Pontos választ csak akkor remélhet, ha pontos adatokat közöl. Károlyi Miksáné Huszár Annát ebben az esetben komolyan fontolóra vehetjük, mivel néhány hét híján 24 éves (a nézsai katolikus anyakönyv szerint 1839. márc. 31-én keresztelték¹⁴). Viszont Schönbauer Karolina vagy Schönbauer Anna nem jöhet számításba; nem világos tehát, hogy ki lehet a másfél éves gyermek. Mellesleg szóba jöhet még Makovnyik Jánosné Gyuros Borbála is, akinek születésére nézve két különböző dátummal rendelkezünk: 1840. nov. 13. és 1838. júl. 26.;¹⁵ ezek közül az utóbbi (meglehet, véletlenül) éppen megfelelő. Arról, hogy Gyuros Borbálának volt-e gyermeke, s ha igen, mikor született, jelenleg nincsenek adataink.

A családi hagyomány

A ma élő leszármazott, Varjú Vincéné Baloghy Ida elbeszélésének valamennyi részlete nagynénjétől, Baloghy Gizellától származik, aki a

halála előtt mesélte el a származásukról szóló családi hagyományt. Azt, hogy a család még az ötvenes években is a legszigorúbban titokban tartotta a Madách Imrétől való származását, jól mutatja, hogy Túrístvándiban senki nem tudott erről, jóllehet a családtagokra, köztük Schönbauer Annára is többen emlékeznek még.

1852-ben Baloghy István feleségül vette Csesztvén Majthényi Matildot, akitől négy gyermeke született. A gyermekek nevelőnője Schönbauer Karolina lett. Azt, hogy a család ekkor még Ipolybalogban élt-e, nem tudjuk, így arról sem szól hagyomány, hogy Madách Imre hol találkozott vagy találkozhatott a nevelőnővel. Ami biztos: Baloghy István édesapja, Baloghy Imre Versegen halt meg 1855. nov. 14-én; Verseg egyúttal a különben rendkívül kiterjedt kesseleőkeői Majthényi család (egyik) lakhelye is, s érdekes módon Schönbauer Annát is versegi származásúnak írja a házasulandók anyakönyve, jóllehet Köbölkúton született. Így tehát Csesztve mellett a másik lehetséges helyszín Verseg, ahol Madách Imre és Schönbauer Karolina találkozhatott. A családi hagyomány szerint Baloghy István apja, Baloghy Imre volt a gyermek gyámja. Ez a hagyomány azonban nyilván tévedésen vagy félreértésen alapul, hiszen Baloghy Imre már korábban meghalt.¹⁶ De az sem valószínű, hogy maga Baloghy István lett volna a gyám, legalábbis látszatra erősen ez ellen szól, hogy a későbbiekben feleségül veszi majd a gyermeket. Ez elméletileg kizáró oknak látszik, bár a házasságkötés körülményei elég rendhagyóak ahhoz, hogy ezt a lehetőséget se vessük el.

1864-ben Schönbauer Karolina Csesztvén élt, s ekkor már Michna Pál uradalmi intéző felesége, majd egy évvel később tüdőbajban meghal Monoron. Azt, hogy ezek után mikor s milyen okból kerül kapcsolatba a gyermek Baloghy Istvánnal, nem tudjuk. Tény azonban, hogy Majthényi Matild, Baloghy István első felesége meghalt. A családtagok szerint öngyilkos lett; a Túrístvándiban élő öz. Nyiri Sándorné Makay Margit az öngyilkosság okát is tudni véli: eszerint Schönbauer Anna gyermeket várt Baloghy Istvántól, s amikor ezt a felesége megtudta, akkor követett el öngyilkosságot.

A rendelkezásunkra álló adatok megerősítik, hogy valóban ez történhetett. Ami az öngyilkosság okát illeti, azt az események sorrendje

valószínűsíti. Először ugyanis megszületik Schönbauer Anna elsőszülött gyermeke, Baloghy Károly, 1876. júl. 3-án Mogyorósdon. Csak ezután hal meg Majthényi Matild, júl. 20-án Budapesten, végül pedig júl. 29-én kerül sor Schönbauer Anna és Baloghy István házasságkötésére.¹⁷

Tény, hogy a család emlékezetében semmi jó nem kapcsolódik Baloghy István személyéhez, aki 47 éves korában feleségül vette a 17 éves Schönbauer Annát.

A családi hagyománynak még két érdekes részlete van. Az egyik szerint Schönbauer Anna örökölt az édesanyjától száz hold földet. Az adat elgondolkodtató, mivel nehéz megmagyarázni, hogy száz hold föld birtokában miért megy el valaki nevelőnőnek. A legésszerűbb feltételezés az, hogy nyilván később jutott csak a földhöz, s az öröklés mint legvalószínűbb lehetőség mellett második helyen azzal számolhatunk, hogy talán első gyermekének apjától kapta a földet. Sajnos a családnak még csak feltételezése sincs arra vonatkozóan, hogy a régesrég elárverezett anyai örökség hol lehetett, így annak eredete is homályos.

A másik részlet Madách Imre halálára vonatkozik. Eszerint amikor a haldokló költő Annát hívta, gyermekére gondolt, s nem a halálos ágyánál jelenlévő unokahúgára, Károlyi Miksáné Huszár Annára.

Utolsó látogatás

Kálnay Nándor szerint Madách Imre 1864. júniusának végén járt utoljára Csesztvén, ahol három napot töltött. Érdekes, amit a második nap délutánjáról írt a szerző: „kiválasztotta magának azt a helyet, ahonnét kilátás nyílik a parasztok földeire az átellenben levő dombon. Ide ült le Madách; egy pontra irányozta szemeit és a gondolatokba oly annyira bele volt mélyedve, hogy midőn a fiuk mellette elmentek, nem vette észre őket. Ilyen helyzetben ült ott, úgy szólván mozdulatlanul az egész délután, míg csak vacsorálni nem híttuk őt.”¹⁸ Kálnay azt feltételezi, hogy talán a *Tündéralom* c. művén gondolkodott a szerző. Nem kizárt ugyan, hogy az is megfordult a fejében, mivel azonban a leírás nem tesz róla említést, hogy Madách jegyzetelt volna, így legfeljebb

általánosságban merenghetett el egyik vagy másik művén. Nem valószínű azonban, hogy ez kitöltötte volna az ebédtől vacsoráig tartó időszakot, ami a nyári napforduló közelsége miatt viszonylag hosszú lehetett. Ráadásul a feltételezés nem ad magyarázatot Kálnaynak arra a megfigyelésére, hogy Madách egy bizonyos helyet választott ki magának, s egy bizonyos pontra (vagy inkább egy bizonyos irányba, hiszen a külső megfigyelő csak a tekintet hozzávetőleges irányát láthatja!) nézett. Ha feltételezzük a Schönbauer Karolinával való kapcsolatot, úgy azt kell legvalószínűbbnek tartanunk, hogy az ezidőtájt Csesztvén élő Karolinára gondolt, s tekintete ennek meg felelően a Majthényi kúriára esett. Ha Kálnay visszaemlékezése abszolút pontos, úgy néhány nappal ezután születik meg Karolina második gyermeke, Michna Páltól. Nem kizárt azonban, hogy már meg is született. Bár nem tudjuk, hogy Kálnay közelebbről minek alapján teszi június végére Madách utolsó csesztve-i látogatását, leírása arra enged következtetni, hogy az ebédnél feltálat cseresznye (amelyre Madách egy megjegyzést tett) adta az utólagos kulcsot az esemény datálásához. Csakhogy július 7-én, Michna István keresztelésekor is feltálatlathatták még azt a bizonyos cseresznyét. De akár a gyermek születése előtt, akár utána járt ott Madách, a legvalószínűbb magyarázat mégiscsak az, hogy kései szerelmére, Schönbauer Karolinára gondol a kertben ülve, tekintete arra esik, ahol Karolina lakik ezidőtájt, az a Karolina, akinek éppen ezekben a napokban születik (vagy született) gyermeke, ezúttal nem Madách Imrétől, hanem a férjétől, Michna Páltól. Arról, hogy Schönbauer Anna is Csesztvén tartózkodik-e, sajnos nincsenek adataink. Mindenesetre Madách viselkedése arra vall, hogy ekkor már nincs semmilyen kapcsolata Karolinával: a Csesztvén tett utolsó látogatás során már nem keresi fel egykori kedvesét.

További kutatások

A Karolinával kapcsolatos kérdések módszeres kutatására kevés járható út kínálkozik.

Az antropológiai-genetikai vizsgálatokat ma még nem célszerű elvégezni, mivel azok segítségével jelenleg inkább kizárni lehet az apaságot, mintsem bizonyítani. Madách Imre földi maradványai egyébként sem hozzáférhetőek; az összehasonlító vizsgálatokat elméleti és gyakorlati okok egyaránt korlátozzák. Mindazonáltal, mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy apának és feltételezett lányának a csontváza egyaránt egy-egy jól körülhatárolható területen található (Madách Imréné Alsósztrégován, a kastély kertjében, az emlékmű alatt, Schönbauer Annáé Túrístvándiban, három szomszédos sír egyikében), ezért a távolabbi jövőben a természettudományos vizsgálatoktól várhatjuk a legpontosabb választ kérdésünkre.

De a „lány” kutatási módszer is időigényesnek, s nem is feltétlenül célravezetőnek látszik. Mindazonáltal elméletileg sorra megvizsgálhatók az egykori Madách-birtokok tulajdonváltozásai, s ha a későbbi birtokosok között valahol Schönbauer Anna neve felbukkan, az legalábbis komoly érvként jöhet szóba az apaság mellett.

Az ember tragédiája keletkezésének életrajzi hátterre

Ha Schönbauer Anna valóban Madách Imre lánya, akkor ez a körülmény új megvilágításba helyezi a szerző főművének keletkezését. A dátumokat figyelembe véve s a terhesség normális lefolyását feltételezve azt mondhatjuk, hogy Karolina öt és fél hónapja volt terhes, amikor Madách elkezdte írni a *Tragédiát*. Terhességéről tehát már föltehetően neki is és a gyermek apjának is tudomása volt.

Ebben az esetben az idillikus részeknél (pl. második és harmadik szín) legalább annyi okunk van Éva megformálásának hátterében Karolinát látnunk, mint Fráter Erzsébetet. Fokozottan érvényes ez az utolsó színre, ahol Ádám nem várt módon apa lesz. Lehetséges persze, hogy a jelenetnek egyáltalán nincs életrajzi vonatkozása. Ám ha mégis van, úgy a házasságával éppen ez a rész nehezen állítható párhuzamba. Hiszen Éva terhessége Ádám számára nem várt módon következik be, sőt, keresztelzi törekvéseit. E profánnak tűnő feltételezés természetesen nem mond ellent a mű keletkezésével kapcsolatos egyéb hagyomá-

nyoknak, legalábbis annak a három hagyománynak nem, amelyek a mű előzményéről szólnak (más kérdés, hogy e hagyományok viszont részben ellentmondanak egymásnak).¹⁹

Aminek ellentmond, az nem több, mint egy másik feltételezés. Valóban: az öt évvel korábban felbomlott házasság elvben éppúgy magyarázhatja a mű keletkezését, mint a megszületendő gyermek, ha azonban Madách a gyermek apja, úgy már csak az időbeli egybeesés miatt is ésszerűbb az utóbbit tartanunk a döntő indítéknak.

Van még egy lehetőség a felvetett kérdések megválaszolására, bár a módszer, jellegéből adódóan félreértésekre és vitákra adhat okot. Mindazonáltal célszerű volna, ha különböző szempontok alapján írásszakértő is megvizsgálná Madách Imre műveit, leveleit. E szempontok egyike lehetne éppen a címben feltett kérdés.

Madách rajzai

Madách Imre a hozzá közelálló személyeket olykor egy-egy rajzon vagy éppen olajfestményen örökítette meg. Van, ahol tudjuk, kit ábrázolnak a rajzok, de néhány esetben már fia, Madách Aladár is tanácstalan volt, nem is szólva a Madách életét kutatókról, akik csupán a képek egy jól körülhatárolható, értelmezhetőnek látszó részét tették közzé.

Egy hangsúlyozottan polgári öltözetű, kalapot viselő hölgy két példányban is föllelhető portréja érdekes színfoltja a Madách-rajzoknak.²⁰ Madách Aladár egyikhez sem fűzött kommentárt, így aztán a Madách életét kutatók sem tették ezt, s inkább tartózkodtak a rajzok publikálásától. A jelen tanulmány írója sem vállalkozhat a „kit ábrázolnak a rajzok?” kérdés megválaszolására. Csupán egy apró érdekességre hívhatja fel a képek későbbi elemzőinek figyelmét. A rajzok szemlátomást ugyanazt a fiatal hölgyet ábrázolják, s a legfőbb eltérés, ami a rajzok között mutatkozik: a másodikon a hölgy arca teltebb. A legkézenfekvőbb (bár kétségtelenül nem egyedül lehetséges) magyarázat: a hölgy terhessége.

Sem ebből, sem az előzőekben említett részinformációkból nem szabad azonban messzemenő következtetéseket levonnunk. De érdemes felfigyelnünk rájuk, s további adatok gyűjtésével megkísérelnünk a mainál megnyugtatóbb választást a címben feltett kérdésre.

Jegyzetek

1. GYÖFFY Miklós: *A monologizáló Kafka*. Utószó Franz Kafka: Naplók, levelek (Bp., 1981.) c. könyvéhez. 773. l., PÓK Lajos: *Kafka világa*. Bp., 1981. 151. l.
2. KÁLNAY Nándor: *Csesztve község története és leírása*. Bp., 1884. 32–33. l.
3. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) A 5177.
4. MOL A 1276. A halál oka: szívszélhűdés; az elhunyt utolsó lakhelye: Eger, Honvéd utca 4.
5. Bolla István polgármester úr szíves közlése.
6. OL Mikrofilmtár. A 289.
7. SPÁ CZAY Hedvig: *Madách Imre hadbíró sági perének nyomában*. In: A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve 1983. Salgótarján 1983. 87–88. l.
8. HALÁ SZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. 56–57. l.
9. OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1397.
10. HARSÁ NYI Zsolt: *Hogyan írtam a Madách-regényt?* Új Idők. 1932. II. 638–640. l.
11. Ezúton mondok köszönetet RAAB Vilmos lelkész úrnak (Pöstyén) szíves közléséért, aki a Besztercebányai Levéltárban található alsópribolyi evangélikus anyakönyvet ebből a szempontból végignézte.
12. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 289–290. l.
13. OSzK Kézirattára. Levelestár: id. Madách Imréné – Károlyiné Huszár Annához, Balogh Károly – Huszár Annához.
14. OL A 5347.
15. Az első dátumot Harsányi Zsolt kapta az alsósztrégovai evangélikus lelkésztől 1932-ben (Nógrád megyei Levéltár XIII. 1. A Bory-Madá ch család iratai. A Harsányi Zsolthoz intézett 40. levél), a második dátum Raab Vilmos lelkész úr szíves közlése, ugyancsak az anyakönyv alapján.
16. NAGY Iván: *Magyarország családai*. Bp., 1857. I. 151. Az OSzK Kisnyomtatványtárában a gyászjelentése is megtalálható.

17. OL Mikrofilmtár. A 1250. Bár az első gyermek a házasságkötés előtt született, az anyakönyvi bejegyzés szerint mégis törvényes. A házassági anyakönyv felsorolja ugyan a házasulandók szüleit, de csak három személyt; a menyasszony apját nem említi. Majthényi Matild halálának helye és időpontja a gyászjelentéséből állapítható meg (OSzK Kisnyomtatványtára, XIX. századi gyászjelentések, 5. doboz).
18. KÁLNAY Nándor: i. m. 25.
19. A három hagyomány: Jeszenszky Danó visszaemlékezése (PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 338–339. l.), PLICHTA Soma visszaemlékezése (OSzK Levelestár: Plichta Soma – Jeszenszky Istvánhoz) és PÉTERY Károly emlékiratai (TURI MÉSZÁROS István: *Hogy született meg az „Ember tragédiája?”* Ország-Világ 1888. dec. 1.).
20. OSzK Kézirattára. Analekta 3847. 14. és 15. rajz.

Madách Imre levele Frenyó Nándornak*

1859. március 27-én báró Balassa Antal levelet ír Madáchnak, amelyben meghívja őt a gazdasági egyesület előmunkálatait tárgyaló tanácskozásra.¹ Nem tudjuk, részt vett-e Madách a levélíró kékkői várában április 12-én tartott tanácskozáson. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a tanácskozás nem maradt el, s hogy később, augusztus 11-én a Szécsényben tartott alakuló ülésen már ott volt Madách.² Az alakuló ülés után csaknem egy évvel később megjelent újabb tudósításból kitérünk, hogy Madách már az egyesület megalakulása óta az ideiglenes választmány tagja.³ Más forrásokból azt is tudjuk, hogy Madách 1860–61-ben az egyesület második alelnöke, 1862-ben pedig első alelnöke.⁴ 1862-ben, az alább következő Madách-levél keletkezésekor, az egyesületnek már hét szakosztálya is van; a hetedik a „közgazdasági, statisztikai szakosztály”, valószínűleg ennek a szakosztálynak az ülésére invitálja a címzettet a levélíró.⁵

De lássuk magát a levelet!⁶

A. Sztregova
862 Jun. 19^{én}

Nagytiszteletű lelkész Úr!

A gazdasági egyesület statistikai 's nemzetgazdasági szakosztályának ülését kívánnám ma megtartatni, ha az illető érdemes tagokat a' kedvetlen idő megérkeztökben nem akadályozza. Nagy tisztelőtű Uraságot tehát mint e bizottság érdemes tagját szintén ezennel becses részvételére felhívni bátorkodom. – Fogadja őszinte tiszteletem nyilvánítását

alázatos szolgálója
Madách Imre

*Megjelent a Palócföld 1993. 3. számban. 242–245. l.

A szakosztályok működéséről annyit tudunk: egy 1862-es jegyzőkönyv úgy foglal állást, hogy a szakosztályok megfelelő működése nélkül az egyesület működése sem lehet eredményes. Ugyanez az 1862. március 30-án Losoncon kelt jegyzőkönyv megállapítja, hogy a szakosztályok még nem készítették el a jelentésüket.⁷ Lehetséges, hogy a jelentések elkészítését sürgető jegyzőkönyv készítette Madáchot a szakosztályi ülés összehívására. Az a körülmény, hogy Madách hívja egybe a szakosztály ülését, arra enged következtetni, hogy a szóbanforgó szakosztály elnöke vagy helyettes elnöke lehetett. Nem tisztázott, sor került-e a tervezett ülésre vagy sem.

Több mint egy éven át a jelen tanulmány írója, minden kétség ellenére csaknem bizonyosnak tekintette, hogy a levél címzettje Henrici Ágoston alsósztrégovai lelkész volt. Ezt látszott alátámasztani a megszólítás, amely az eddig közzétett Madách-levelekben csak egy helyen fordul elő, és pedig egy olyan levélben, amely minden kétséget kizáróan Henrici Ágostonnak szól.⁸ Így tehát rendhagyó módon köszönetet kell mondanom e tanulmány késedelmes megjelenéséért, mivel egy súlyos félreértés korrekcióját tette lehetővé.

A levél tartalma nem hagy kétséget afelől, hogy a címzettet Madách lakóhelyének néhány kilométeres körzetében kell keresnünk, más különben nehezen képzelhető el, hogy időben odaérjen a levélírás napjára összehívott (s ennél közelebbi időpontot nem is tartalmazó) ülésre. S mivel Madách közvetlen környezetében, a levélírás időpontjában eddigi ismereteink szerint Henrici volt az egyetlen evangélikus lelkész, ez adott okot a félreértésre.

Arra, hogy a feltételezés hibás, magának a feltételezett címzettnek az unokája, Henriczy Bendegúz hívta fel a figyelmemet 1989. decemberében.⁹ Ő ugyanis határozottan azt állította, hogy a gazdasági egyesülethez inkább anyai dédapjának, Frenyó Nándor nógrádszentpéteri evangélikus lelkésznek lehetett köze, mintsem apai nagyapjának, Henrici Ágostonnak. Mivel azonban Frenyó Nándor neve Harsányi Zsolt regényében tűnik fel először és utoljára a Madách-irodalomban (még a nemrég megjelent Életrajzi krónika névmutatója sem tartalmazza¹⁰), ezért a nógrádszentpéteri lelkész, mint lehetséges címzett, csak másodszorban jöhetett szóba. Tovább nehezítette a kutatást az a körülmény,

hogy az egyesület működéséről kevés levéltári anyag áll csak rendelkezésünkre, s azok között sincs az egyesület tagnévsorával kapcsolatos érdemi információ.¹¹

Egy eddig publikálatlan (bár 1913 óta a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött) Madách Imréhez intézett hivatalos levél tette egyértelművé, hogy a címzett valóban Frenyó Nándor lehetett.

Közbevetőleg talán nem árt megjegyezni, hogy Henriczy Bendegúz, noha a Henrici Ágostonhoz intézett levelet mindmáig gondosan őrzi, nem tudott erről a levélről, s már ez is arra vallott, hogy más lehetett a címzettje. Hasonlóképpen érthetetlennek tűnt, hogy édesapja, Henriczy Béla poltári lelkész miért nem tette közzé a másik levéllel egyidőben ezt a levelet is. Ezek a kételyek azonban sokáig nem látszottak elég megalapozottnak ahhoz, hogy Henrici Ágoston helyett más, valószínűbb címzettet feltételezzünk.

A címzett személyére a gazdasági egyesület által Madách Imrének írt hivatalos levél világít rá. Az egyik ilyen levelet, amelyben az 1863. nov. 24-én Balassagyarmaton tartandó választmányi ülésre hívja meg őt Szakall Elek, az egyesület titkára, már 1942-ben közzétette Halász Gábor.¹² A másik levél a választmányi ülés során (vagy közvetlenül utána) született, s abban arról értesíti Madách Imrét az egyesület titkára, hogy ismét választmányi tag lett, majd az ülés határozatainak 7., Madách Imrét is közvetlenül érintő pontját közli:

„7. A közigazgatási és statisztikai főszakosztály elnöke: Balogh Antal, tagjai: Madách Imre, Szontagh Pál, Kis Gábor, Sréter Horác, Hinko János, Frenyó Nándor, Desevffy Ottó, Pokorny Gusztáv, Dacsó Pál, Horner József urak.”¹³

Frenyó Nándorról dédunokája, Henriczy Bendegúz lényegében ugyanazokat az információkat tudta elmondani, amelyek Harsányi Zsolt regényében is megtalálhatók.¹⁴ Ez nem is meglepő, figyelembe véve, hogy Harsányi kapcsolatban állt Henriczy Bélával;¹⁵ tőle is, de esetleg közvetlenül Henriczy Béláné Frenyó Iréntől is értesülhetett Frenyó Nándornak Madách Imre életében játszott szerepéről.

A családi hagyomány szerint Frenyó Nándor Madách 1861-es korteshadjáratát szervezte, s annak sikere nyomán a költő-politikus egy Szent Pétert ábrázoló metszetet ajándékozott neki a következő ajánlással: „Szent Péter buzgó papjának, Frenyó Nándornak, emlékéül, aki engem a kakas kukorékolására sem tudott megtagadni, s akinek én is ezt kiáltom oda: Tu es Petrus! Madách Imre.” Henriczy Bendegúz gyermekkorában még látta a képet nagyapja (Frenyó Gyula) házában, majd a második világháború után egy ismerőse Losoncon, a múzeumban látta viszont, de már az ajánlást kivágták belőle.

Érdekes, hogy Madách „korteshadjáratáról” gyakorlatilag semmit sem tudunk, így annak kapcsán nevek sem merületek fel eddig a Madách-irodalomban, hacsak nem számítjuk ide Harsányi regényét, aki azonban csak feljegyezni tudta a családi hagyományt. De hasonlóképpen kevés a gazdasági egyesület működésével kapcsolatos levéltári anyag is, különösen kevésé ismert a szakosztályok működése. Többek között ezért is érdemel figyelmet ez a levél, mivel tanúsítja, hogy nemcsak léteztek, de bizonyos mértékig működtek is a szakosztályok.

A címzett, Frenyó Nándor a kövi Frenyó család tagja,¹⁶ önéletrajza szerint 1814. okt. 19-én született Nagysztracinban; édesapja: Frenyó András, édesanyja: Fábry Mária volt. Előbb Rozsnyón tanult, majd Pozsonyban (filozófiát és teológiát), Eperjesen (jogot), végül Jénában. Széch Sámuel mellett volt segédlelkész, mígnem Szeberényi püspök 1843. aug. 9-én pappá szentelte.¹⁷ Később fia, Frenyó Gyula is lelkész lett, s az ő lánya, Frenyó Irén révén, akit Henrici Ágoston fia, Henriczy Béla vett nőül, rokoni kapcsolatba került a két család.

Alsósztrégova és Nógrádszentpéter közelsége valószínűvé teszi, hogy Madách többször is megfordult ott, bár azt nem tudjuk, hogy Frenyó Nándorral való ismeretsége mikor kezdődhetett. A családi hagyomány közös vadászatokról is tud. Azokon azonban Madách csupán a verseit olvasta fel (ez egybevágt unokaöccsének, Balogh Károlynak a visszaemlékezésével, aki szerint a Madách fivérek egyike sem volt vadász).

Sajnálhatjuk, hogy Madách Imre utolsó éveiből inkább a közélet s a magánélet területén állnak rendelkezésünkre információk, s egy fontos köztes területről, a társasági életről jóformán csak anekdotákkal ren-

delkezünk. Pedig a jelek szerint voltak olyan „szereplők” Madách életében, akik nagyobb figyelmet érdemeltek volna: Frenyó Nándor, akivel a jelek szerint a kései Madách politikai tevékenysége legalább két ponton összekapcsolódott (választási küzdelem és gazdasági egyesület), mindenképpen közékjük tartozott.¹⁸

Jegyzetek

1. STAUD Géza (szerk.): *Madách Imre összes levelei*. Bp., 1942. II. k. 66. l.
2. Falusi Gazda 1859. IX. 6. 280–281. l.
3. Falusi Gazda 1860. VII. 31. 190. l.
4. MARUZS Mónika: *Adalékok a „Nógrád megyei gazdasági egyesület” történetéhez*. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII*. Salgótarján, 1982. 128. l.
5. MARUZS Mónika: i. m. 124. l.
6. Ezúton mondok köszönetet BORDA Lajosnak és feleségének: nekik köszönhető, hogy Madách Imre itt közzétett levele előkerült.
7. Gazdasági Lapok 1862. IV. 20. 267. l.
8. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. 884. l.
9. A sztrégovai lelkész Henrici Agostonnak írta a nevét; fia, Béla és unokája, Bendegúz már a Henriczy írásmódot használja.
10. RADÓ György: *Madách Imre*. Életrajzi krónika. Salgótarján, 1987.
11. A Nógrád Megyei Levéltár igazgatójának, dr. Á. Varga Lászlónak szíves közlése szerint a gazdasági egyesület iratait tartalmazó X. 101-es fond nem tartalmaz személyekre vonatkozó információt.
12. HALÁSZ Gábor: i. m. II. 1150.
13. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár, An. lit. 3843.
14. HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj!...* Bp., 1942. (IV. kiadás.) III. k. 161. l.
15. Nógrád megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. A Harsányi Zsolthoz írt levelek között négy levélnek is Henriczy Béla a feladója.
16. A család eredetével kapcsolatban lásd: FORGON Mihály: *Gömör–Kishont vármegye nemes családai*. Kolozsvár, 1909. 245–246. l.
17. Evangélikus Országos Levéltár. Bányai Evangélikus Egyházkerület ordinációs anyakönyve. 1843/LXIII. 338. l. Ezúton mondok köszönetet TERRAY Barnabásnak Frenyó Nándor és fia, Frenyó Gyula önélet-

rajzának megtalálásáért, valamint VETŐ Bélának, aki Henrici Ágoston önéletrajzának, s a Henrici családdal kapcsolatos levéltári anyagoknak a megkeresésében nyújtott segítséget.

18. Végül, de nem utolsó sorban KERÉNYI Ferencnek mondom köszönetet, aki tanácsaival, észrevételeivel segítette a Madách–levél közvételéhez kapcsolódó kutatást, s magát a publikálást is.

Madách Imre levele Horváth Eleknek

Az elmúlt évtizedek újonnan felfedezett Madách-kéziratainak vagy olyan hivatalos iratok voltak, amelyek jellegüknek megfelelően levéltárakban ill. közgyűjteményekben találhatóak, vagy olyan magánjellegű levelek kerültek publikálásra, amelyek eredetileg magántulajdonban voltak. Az alábbi hivatalos levél rendhagyó módon egy gyűjtő tulajdonában van: Kiss Ferenc a levél tulajdonosa. Őt illeti köszönet azért, hogy a közléshez hozzájárult.

A levél 1848. júl. 26-án kelt Csesztvén. Előző napon még Balassagyarmaton tartózkodott a levélíró,¹ ahol legalábbis két hivatalos levelet írt főbiztosi minőségében: az egyiket a katonatiszteknek kiszolgáltatandó tűzifa ügyében, a másikat egy újonc leszerelése ill. másik újonc állítása ügyében.²

Ami az időpontot illeti, ilyenkor „rendesen” Alsósztrégován tartózkodott Madách Imre csakúgy, mint a család többi tagja. Az Annanap ugyanis (Madách édesanyjának, Majthényi Annának a névnapja) több évtizeden át a legfontosabb családi ünnepnek számított, s illett minden családtagnak résztvenni azon.

1848 nyara azonban több szempontból is rendhagyó volt. Madách Károly (Imre öccse) Budán, a hadügyminisztériumban viselt hivatalt, Madách nővérének, Balogh Károlyné Madách Máriának július elején gyermeke született ugyanott (ifj. Balogh Károly), miközben első házasságából született gyermekei Majthényi Annánál voltak.³ Balogh Károly levele alapján csaknem bizonyosan állítható, hogy Majthényi Anna ezidőtájt Alsósztrégován tartózkodott, hiszen Madách Pálnak üdvözlétét küldte, Madách Imrének azonban nem.

Nem kizárt, hogy Madách is Sztregóvára (vagy esetleg öccséhez és nővéréhez Budára) készült, s mivel az elkövetkezendő napokban nem szándékozott Balassagyarmatra menni, ezért írta le levélben azt, amit egyébként személyesen is elmondhatott volna.

Ámbár meglehet, hogy hivatali teendői máshová szólították őt, s még csak nem is gondolhatott arra, hogy édesanyját vagy testvéreit meglátogassa. Egy július 13-i hadügyminiszteri rendelet értelmében

nemzetőr csapatokat (köztük hontiakat és nógrádiakat) kellett volna harcba vetni a délvidéki felkelés ellenében. A július 21-i választmányi ülésen ennek részleteit is kidolgozták, ám a közbejött események miatt a nagyszabású mozgósítás mégis elmaradt. A megye történetírója szerint ebben a honti mozgósítás kudarca is szerepet játszhatott: a báró Majthényi László vezérletével július 23-án Ipolyságról Vácra indított 6000 fős honti nemzetőr sereg minden szempontból alkalmatlannak bizonyult a bevetésre. (Vezérüket rövidesen az ellenség táborában találjuk.⁴) Madách Imre levelének írásakor azonban a nemzetőr sereg felállítására még nagyon is aktuális volt.

A levélíró Csesztvén tartózkodásának legvalószínűbb oka azonban mégiscsak az, hogy ekkoriban beteg; a júl. 21-i ülés jegyzőkönyve két helyen is utal erre: „Fő biztos beteges állapotánál fogva, az éléstári biztosok...”, majd pedig: „Fő biztos beteges állapota mellett is magát elmenetelre felajánlván; Nagy Ferencz helyettesítetett.”⁵

A címzett, Horváth Elek előbb főszolgabíró volt a kékkői járásban (a *Nógrádi képcsarnok* c. Szontagh Pállal és Pulszky Ferencsel közösen írt versgyűjteményben is szerepel), majd 1848. május 22-én, Károlyi János első alispán lemondásával lépett előbbre a ranglétrán (Károlyi helyébe az addigi másodalispán, Sréter László lépett, Sréter helyébe pedig Horváth Elek).⁶ Július 10-én a képviselővé választott Sréter helyébe lépett Horváth Elek, s ettől kezdve első alispán.⁷ 1849. január 27-én a katonákkal körülvett megyeházán Prónay József főszolgabíróval együtt elfogták és elhurcolták őt a császáriak.⁸

A levélíró két ügyben intéz levelet hivatali főnökéhez. Az egyik: a katonaságnak kiadandó kenyér. A folyók alacsony vízállása miatt az Ipoly mentén lévő malmok a levélből ítélve nem üzemelnek, s ezért Vácra kellett szállítani a gabonát. Nyilván a Váchoz közeli Szendehelyről és Berkenyéről történt a szállítás. A liszt azonban a levél szerint mégsem jutott el rendeltetési helyére, amely ezidőtájt Érsekvadkert volt.

A levélben szereplő másik ügy: a losonci katonai kórház felszerelése felének átszállítása Érsekvadkertre. Sajnos a megye történetírásából nem derül ki, mindenestre úgy látszik, hogy a nemzetőr sereg ideiglenes állomásoztatásának, vagy még inkább: utánpótlásának helyszíne-

ként Érsekvadkert lehetett kijelölve. (A nemzeti őrsereget a júl. 20-i határozat értelmében augusztus elsején kellett volna Balassagyarmatról [Vácra át Baja felé] útnak indítani.)⁹

A levélben szereplő orvosról sem tudjuk eldönteni, hogy ki lehet. Amennyiben a hadügyminiszter (Mészáros Lázár) által kirendelt toborzó biztos (Lányi István) mellé kirendelt megyei seborvosról van szó, úgy Arendorffer (Arndorfer) György a szóbanforgó személy, aki a kékkői járás seborvosa.¹⁰ Ha azonban a losonci seborvosra gondol Madách, akkor Lanczinger Lászlóról lehet szó (a megye első fizikusa Baintner Ferenc, másodfizikusa Pongrácz Mihály).¹¹

A levélíró elvételéből arra következtethetünk, hogy talán Érsekvadkertről Csesztvére hazatérve rögtön nekikezdhetett a levélírásnak, ezért írja azt, hogy „ide hozatom Vadkertre” a keltezés alapján helyesebbnek látszó „oda vitetem Vadkertre” fogalmazás helyett.

A kétfóliós, hátoldalán megcímezett és pecsétviasszal lezárt levél címzése:

Főbiztostól

Első Alispány
Horváth Elek Úrnak
tiszt[elellet]

H[ivatalból?]
B. Gyarmathra

Maga a levél az első fólió rektóján és verzóján olvasható. Szövege az alábbi:

Csesztvén
1848 Jul 26^{án}

Tisztelt törvényszéki elnök Úr!

A megye' újabb határozata folytán kész kenyerek lévén a' katonaság számára kiadandók, örlés végett a' gabonát váczra kelle szállítani du-

nai malomba, más malmok vízhiányból nem örölvén. A katonaságnak csak máig vagyon kenyere ki adva, már ez is csak a' rendes biztosnak előlegezéséből, Szende helysége pedig, melly a gabonát malomba is vitte, úgy szinte Berkenyei is, vonakodnak azt Vadkertre vissza szállítani. Kérem tehát Elnök urat, legyen szíves egy megyei huszárral ezen helységek egyikéhez rendeletet bocsájtani, hogy a lisztet két szekéren rögtön Vadkertre szállítsák. A megyének pedig ezen intézkedése jövőre is hasonló felakadásokat idézhetvén elé, a' kékkői járás fő szolgabírája által méltóztassék, csekély véleményem szerint az illető helységeket kitaníttatni, hogy ezen malomba 's onnan vissza való szállítást teljesítsék. – Végre hivatalosan jelentem, hogy az itt szállásoló katonaságnak losonczon lévén kórháza, miután most losonczon katona nincs, s így az orvos is Vadkerten lakik, de különben is csupán a kórházért losonczon néhány katonát tartani nem lehet, a betegeknek gyöngyösre való szállítása pedig nagyon alkalmatlan; tehát a' losonczy kórház ágynemüinek felét, lelettár mellet ideiglenesen ide hozatom Vadkertre, míg majd Losoncra is katona és orvos jövé, az egész vissza szállítatik. Pólgári tisztelője

Madách Imre
FBizt

Jegyzetek

1. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 142. l.
2. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 128. l.
3. OSzK Kt. Levelestár. Madách (?) Károly – id. Madách Imrénéhez. Buda, 1848. júl. 18. (A levél besorolása téves; a gyermeke születéséről beszámoló Károly keresztnevű családtag csakis Balogh Károly lehet.)
4. BELITZKY János: *Nógrád megye története 896 – 1849*. Salgótarján, 1973. 337. l.
5. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: i. m. 126. l.
6. BELITZKY János: i. m. 331. l.
7. BELITZKY János: i. m. 335. l.
8. BELITZKY János: i. m. 343. l.
9. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: i. m. 124. l.
10. BELITZKY János: i. m. 331. l.
11. HABONYI Zoltán: *A Palócföld egészségének történetéből (1826 – 1969)*. Salgótarján, é. n. 6. (Lanczinger László [? – Losonc, 1853] a családi levelezés tanúsága szerint az 1830-as évek végétől a Madách család egyik [kitüntetett bizalmat élvező] orvosa.)

Kiket bűjtatott Madách Imre?*

Madách Imre letartóztatásának okaként az életrajzírók általában Kosuth titkárának, Rákóczy Jánosnak a bűjtatását szokták megemlíteni. Bár előzményként a fegyverrejtegetés, s olykor más személyek bűjtatása is szóba kerül, feltételesen pedig a gerillamozgalomban való esetleges részvétel, az életrajzírók általában úgy vélik, hogy – jóllehet Madáchot már jóval a letartóztatása előtt megfigyelték – a letartóztatás közvetlen oka mégis Hoitsy Miksa feljelentése volt. Neki azonban csakis Rákóczy bűjtatásáról volt tudomása.

A letartóztatás előzményének és körülményeinek több részlete is tisztázatlan. Itt csak egyet említenék ezek közül: a letartóztatás napját. Bérczy Károly még csak annyit tudott megállapítani: 1852 augusztusában hurcolták el Csesztvéről Madách Imrét.¹ Sokáig az ő adatát idézte mindenki, s tény, hogy eddig nem vált ismertté olyan dokumentum, amelynek segítségével legalább szűkebb határokat adhatnánk meg. És mégis: Harsányi Zsolt 1932 decemberében megjelent könyvében határozottan állítja, hogy augusztus 18-án Balassagyarmaton járt Madách, ahol figyelmeztették őt a veszélyre, majd még ugyanaznap este, hazatérte után, letartóztatták.² Újabb munkákban az augusztus 20-i dátummal találkozunk.³ Új források, új dokumentumok híján azonban mindmáig bizonytalan a letartóztatás időpontja. Az alábbiakban mindazonáltal csak egy kérdéskörrel lesz szó: kiket bűjtatott a fegyverletétel után Madách?

A téma ilyen jellegű szűkítését részben terjedelmi, részben más megfontolások indokolják. Ami ugyanis a letartóztatás előtt vagy után a fennmaradt, pontosabban szólva: eddig közzétett levéltári dokumentumok fényében történt, csak lazán kapcsolódik a címben feltett kérdéshez. Rákóczyn kívül gyakorlatilag senkit nem említenek név szerint a hivatalos iratok, s úgy tűnik, a vádpontok között is másodlagos volt, vagy méginkább: a per folyamán egyre inkább másodlagossá vált más vádakkal szemben Rákóczy rejtegetése.⁴ Egészen másjellegű források

*Rövidítve megjelent a Palócföld 1993. 5. számában. 435–453. 1

tehát azok (főképp személyes visszaemlékezések, emlékiratok), amelyek következtetni engednek arra, hogy kiket és mikor bűjtatott Madách Imre, s ebben a vonatkozásban a levéltárak csak szerény mértékben egészítik ki a más helyekről ismert, sokszor zavaros, ellentmondásos „adatokat”.

Ugyanakkor a jelen tanulmány nem helyettesítheti a későbbi levéltári kutatásokat; éppen ellenkezőleg, az előforduló nevek és utalások alapján kezdődhet meg a későbbi érdemi vizsgálat. Míg eddig döntően azok a dokumentumok láttak napvilágot, amelyek közvetlenül összefüggtek Madách Imrével és tevékenységével, s csak ezek tükrében ismerhettük meg életének egyik-másik szereplőjét, addig a későbbiekben a fordított utat is végig kell járnunk: meg kell keresnünk a Madách környezetében élőkre vonatkozó dokumentumokat, remélve, hogy azokból közvetve Madách Imre életére is visszakövetkeztethetünk.

Gracza Antal és Záhony István

Az utóbbi évek két Madách nagymonográfiájának a névmutatójában megtaláljuk a honti gerillavezérek: Gracza Antal és Záhony István nevét. Előbb Leblancné Kelemen Mária hivatkozott arra a hagyományra, amely szerint Madách Imre, közvetlenül a fegyverletétel után menedéket adott volna nekik.⁵ Utóbb Radó György életrajzi krónikájába is bekerült az adat.⁶ Ha a hivatkozások nyomán elindulunk időben visszafelé, akkor első lépésben Belitzky Jánosig jutunk,⁷ aki azonban maga is elismeri, hogy e téren még nem kezdődött meg az érdemi kutatás, s egyedüli forrásként a Mikszáth kritikai kiadás utószavát jelöli meg.⁸ Az utószóíró (amennyire ez a kiadványból megállapítható, Király István) időben még nagyobbat ugorva, Brankovics György könyvére hivatkozik.⁹

Az eset megértéséhez nem árt tudnunk, hogy Mikszáth Kálmán *A mi hőseink* címmel elbeszélést írt Gracza Antaltól és Záhony Istvánról, s „természetesen” sikerült vérig sértenie az érintettek családtagjait. Azt, hogy Mikszáth beállítása mennyiben volt igaztalan, nem itt a helye eldöntenünk; elégedjünk meg annyival, hogy koncepciója, egy

ponton legalábbis, hamis. Amit biztosan tudunk: a Mikszáthnál öregegyként beállított Gracza Antal nem érte meg a huszonhetedik születésnapját; 1823-ban (Brankovics szerint még később) született, s 1849 végén Szeged környékén társával, Záhony Istvánnal együtt meggyilkolták.

Mikszáth Kálmán azonban valószínűleg nem tudott róla, hogy Graczaék Madách Imrénél kerestek volna menedéket; nemcsak az elbeszélés nem utal erre. Érdekes, hogy Harsányi Zsoltnak Madáchról írt regényében sem szerepel ez a regényes részlet, jóllehet, a Mikszáth család több tagjával jó viszonyban volt, s kapott is tőlük értékes információkat.¹⁰

Úgy tűnik tehát, hogy a huszadik században már senki nem foglalkozott érdemben sem Graczaékkel, sem Madáchcsal való esetleges kapcsolattal. Mindenesetre az a Gracza György, aki az ötkötetes nagymonográfiát írta a szabadságharcról, s akinek névmutatójában szerepel Gracza Antal neve, unokaöccse (fivérének, Gracza Lajosnak a fia) volt a vezérnek.¹¹

Azok a közlések, adatok tehát, amelyek Graczával kapcsolatban megjelentek, több mint száz évvel ezelőtt publikált munkákra vezethetők vissza, közelebről két, egymástól függetlennek látszó könyvre. Az egyik Brankovics György már említett munkája, a másik egy valamelyest korábban megjelent (de Brankovics által fel nem használt) honti adattár, Pongrácz Lajos könyve.¹²

Miután Mikszáth elbeszélése napvilágot lát, Gracza Antal húga, özv. Kultsárné Gracza Anna tollat ragad, s 1883. április 15-én Ipolyságon kelt levelében arra kéri Brankovics Györgyöt, hogy a birtokában lévő adatok alapján írja meg Graczaék hiteles történetét.

Brankovics a Hont megyei Sülyki pusztát jelölte meg Gracza Antal születési helyeként. A nevet nemcsak a huszadik századi földrajzi munkákban nem találjuk; sajnos már Pesty Frigyes gyűjteményéből is kimaradt. Pontosabban szólva a határos Lukanénye és Házasnénye falvakból Pesty nem kapott információt, így aztán csak a „sülyki határ” kifejezést találjuk meg munkájában, mint Keszihóctól keletre (vagyis Csáb és Lukanénye irányába) eső dűlőt.¹³ A helynév Fényes Eleknél természetesen megtalálható.¹⁴ Mivel azonban a kisebb településeket

alkalmas kézikönyvek híján nem könnyű azonosítani, az egyértelműség kedvéért nem árt a koordinátákat is megadnunk: az 1926. febr. 19-ig helyesbített, 1:75.000 léptékű 4762-es térképszelvényen „Sülki psz.” jelöléssel találjuk, Csábtól (d'ebovce) délre, az északi szélesség 48°10' és a keleti hosszúság 36°55' körüli térségben. (Ma az ott élők Sulyoknak nevezik a települést.)

Ami azonban a születési dátumot illeti, azt sajnos nem tudjuk meg; a könyv egy utalása szerint (17. oldal) a forradalom kezdetén még csak 21 éves lett volna Gracza. Ha így volt, akkor tévedett Gracza György, aki 1823-ra tette születési évét. Apjának, Gracza Jánosnak a harmadik gyermeke: két fiú, sorrendben: Lajos és Kálmán előzte meg őt, majd egy öccse, László, s végül egy húga, Anna született. Gracza Antal a selmechányai líceumban tanult, s ott ismerkedett meg Záhony Istvánnal, aki utóbb a közeli Dacsólámon lett kántortanító (valójában két települést takart a név: Alsó- és Felsődacsólámot). Gracza a bozóki járás szolgabírája lett, majd valamikor a szabadságharc vége felé elhatározta, hogy gerilla lesz. Elment Dacsólámra, hogy barátjától elbúcsúzzon. „Tervem vakmerő, eszeveszett! a bosszuló angyal szerepét veszem át. Réme akarok lenni nemzetem minden ellenségének. Egy lovas guerilla-csapatot szervezek a saját költségemen. A kormány engedelmében van.”¹⁵ A búcsúból azonban nem lett semmi: Záhony István követte barátját, s többé nem is váltak el. Az idézett részből érdemes kiragadnunk az utolsó mondatot: vajon miféle engedélyvel rendelkezhetett Gracza?

Erre nézve érdekes adalékkal szolgál Pongrácz Lajos. Az általa idézett jegyzőkönyv szerint (1848/1562. június 18.): „A katonaság részére ujonczokat toborzás útján szerezni Gyürky Antal és Gracza Antal megbizottak.”¹⁶ Ehhez nem árt tudnunk, hogy 1848-ban Gracza Antal Hont vármegye albiztosa (a főbiztos: Bory Károly), s az életrajzában említett szolgabírói hivatal (ez ugyancsak Pongrácz Lajos könyvéből derül ki) Pasiczky Károly esküdt, tb. szolgabíró „igazolatlan távolléte” következtében nyeri el. Gracza Antalt tehát valóban megbizta Hont vármegye újonczok toborzásával. Ez azonban még 1848-ban történt! Igaz, az 1849-es jegyzőkönyv szerint döntés születik (1849/162., az

időpont sajnos nem ismert): „Kétszáz főből álló Guerilla védcapatnak kiállítása iránt”,¹⁷ itt azonban nem említi nevét a jegyzőkönyv.

Pongrácz Lajos még két érdekes adalékot közöl könyvének első füzetében Graczával kapcsolatban: „Gracza Antal biztosí confrontatióra megjelenni büntetés alatt köteleztetik” (1849/72.), valamint: „Gracza Antal vagyona összeírását tárgyazó rendelet. – Személyes leírása mellett szoroson nyomoztasson és elfogattasson” (1849/475., 493.).¹⁸ A második füzetben Pongrácz Lajos részint kiegészíti az első füzetben közölt adatokat (1849/310.): „... Gracza Antal vagyonához tartozó 398 frt, három lószerszám s fegyverrel együtt az őt üldöző Hurbán-féle sereg egyik csapatja által Sülykén elkoboztatván, Zólyomba az itteni sereg parancsnoka báró Levatorszky őrnagy urhoz átszállított...”¹⁹, részint pontosítja azokat (1849/ 493.): „A. S. ker. főbiztos Gracza Antal megszökött guerilla főnököt és Bory Lajost személyleírásuk nyomán megyszerte kerestetni, esetleg rögtön elfogatni és B.-Gyarmatra biztos őrizet mellett kísértetni rendeli.”²⁰ Ez utóbbi rendelet mellett dátum is szerepel: 1849. dec. 3. (Graczat, mint látni fogjuk, dec. elsejéről másodikára virradó éjszaka meggyilkolták!) Természetesen Gyürky Antal is tud Gracza gerillatevékenységéről, de semmi érdemét nem közöl vele kapcsolatban.²¹

Brankovics könyvében több akciót is leír, amelyekben Gracza és Záhony résztvettek. Itt csak egy esetre térnek ki, amely következményeit tekintve (lehet, hogy más szempontból is: az állásfoglalás az olvasó feladata) igen súlyosnak bizonyult. Az időpont: 1849. augusztus 1. délelőtt 9–10 óra, a helyszín Losonc. A gerillák megtámadják az oroszokat; többen meghalnak. Az első halott egy orosz tiszt, aki gyanútlanul étkezik, miközben a halálos lövés éri őt. Ezt több különböző forrás is ugyanígy írja le, bár sehol sem szerepel a halott neve. Tettes azonban érdekes módon több is van. Az egyik (Brankovics könyve szerint): Gracza Antal. A másik (Balogh Károlynak, Madách Imre unokaöccsének emlékirata szerint): Bory Miklós, a Madách család sztegovai tisztartójának, Bory Istvánnak a fia.²² Ma már kideríthetetlen, végülis ki adta le az első lövést, és sajnos a halott személyéről sem rendelkezünk megbízható adatokkal. Így nem tudjuk eldönteni: vajon igaz-e Brankovicsnak, amikor azt állítja, hogy az orosz hadügy-

miniszter fiát lőtték le, s ez vezetett a város elpusztításához, vagy ez csupán a szerző romantikus fantáziájának (vagy az adatközlők mítikus elemeket vegyítő emlékezetének) terméke. Tény, hogy az eset következtében Losonc városa történelmének legsúlyosabb napjait élte át augusztus 8-án és 9-én.

A fegyverletétel után nem sok választási lehetőségük marad a gerilláknak. Gracza Antal menyasszonya, Plachy Vilma meghal Korponán, így hát a két jóbarát odautazik. Az utolsó alkalmat megragadva, Záhony István is felkeresi ott élő jegyesét, aki Brankovics könyvének írásakor talán még életben lehetett, mivel „P. Tini” néven szerepel.²³ Sajnos Brankovics figyelme itt is átsiklani látszik egy érdekes körülményen: nem tudjuk, tapintatból vagy tudatlanságból hallgat arról, hogy 1845 nyarán Petőfi Sándor írt Losoncon egy verset P...y Vilmának, aki szintén Plachy Vilma volt. [A versre vonatkozó adatok szerint Petőfi ihletője már 1845-ben menyasszony volt, s később férjhez is ment. Gracza menyasszonya tehát (föltéve, hogy nem elírásról van szó) egy másik Plachy Vilma lehetett.]

A gerillák még egyszer hazatérnek, s Komárom felé menekülnének, de vissza kell fordulniuk. Így jutnak el Balassagyarmatra. „Balassagyarmaton az ott lévő osztrák katonáknak fel sem tűnt volna a városon végig vágató vértés kapitány s inasa, ha egy kém fel nem ismeri Gracza sötét peji paripáját. A helység parancsnoka rögtön kétszáz lovast küldött a menekülők után, de azok gyors paripáikon s kerülő utakon szerencsésen elérték Csesztvét, ahol Madách Imrénél, »Az ember tragédiája« halhatatlan írójánál biztos menhelyet találtak.

Csesztvéről zsidóknak öltözve jutottak Pestre s innen Kecskemétre...”²⁴

Mindent egybevetve, ez az egyetlen közlés, amely arra utal, hogy Madách Imrénél is megfordult Gracza Antal és Záhony István. Mielőtt azonban még fontolóra vennénk, honnan ismerhették egymást, fejezzük be a gerillák történetét. Kecskemétről Szegedre indultak, azzal a szándékkal, hogy Törökországban keresnek menedéket. Ám Szeged határában szállásadjuk, más rablógyilkosok közreműködésével, megölte őket. Ha Brankovics adata pontos, s a menekülők 1849. nov. 30-án kértek szállást, és másnap este, álmukban érte őket a gyilkos támadás,

úgy 1849. december 1-én este vagy 2-án hajnalban haltak meg a mérgezi határban.

Ami Záhony Istvánt illeti, az ő rokonairól, s ennek megfelelően (!) szerepéről gyakorlatilag semmit sem tudunk. Fordítsuk tehát figyelmünket arra, vajon honnan ismerhette egymást Gracza Antal és Madách Imre? Életrajzi adataikból kitűnik, hogy több okból is valószínűnek mondható az ismeretség. Először is Csesztve és a Sülyki puszta között nem túl nagy a távolság. Az a Keszihóc (később Dacsókeszi, ma Kosihovce), ahol a sülyki határ található, a Dacsó család ősi lakhelye, föltehetően Madách nagy szerelme, Lujza is ott élt. Másrészt Madách, ha szabad így fogalmaznom, Graczának, pontosabban szólva, Gracza „főnökének” a kollégája: Gracza albiztos Hontban, Madách főbiztos Nógrádban. Ez egyúttal arra is magyarázatot ad, hogy Balassagyarmaton át dél felé haladva miért éppen Csesztvén kerestek menedéket a menekülők. Ha esetleg korábban nem is álltak személyes kapcsolatban, feltételezhetjük, hogy Hont albiztosa a testvérmegye főbiztosáról, annak politikai beállítottságáról értesült, s pusztán ennek alapján is feltehető, hogy Balassagyarmaton áthaladva (főképp, ha valóban üldözőbe vették őket) Csesztvére tértek be.

De csaknem bizonyos, hogy ismerték egymást. Legalábbis a környezetükben előforduló nevek „átfedése” olyan jelentős, hogy abból kiindulva azt mondhatjuk: nehezen kerülhették el egymást. Ennek taglalása azonban messzire vezetne. Elégedjünk meg tehát (Dacsó Lujza személyének főlemlítése mellett) egyetlen részlettel: gyürki Gyürky Antal, akit Graczával együtt az újoncok toborzásával bíz meg Hont vármegye, elsőfokú unokatestvére Madáchnak: id. Madách Imre nővérének, Madách Annának a fia.

Brankovics Györgynek tehát föltehetően igaza van, amikor a menekülés útvonalát leírja, s az érintett személyeket megnevezi. Nem ő tehet róla, hogy műve csakúgy, mint Mikszáthé, mára gyakorlatilag feledésbe merült.

Udvardi Péter

1908-ban K. G. monogram alatt tette közzé Kacziány Géza *Madách és Haynau* című írását az Alkotmányban.²⁵ Abban elbeszélte, hogy Udvardi Péter honvédőrnagyot 1850 első felében Csesztvén bűjtatta Madách Imre. Az írás több szempontból is érdekes és elgondolkodtató. Legfőképpen persze azért, mert Udvardinak a neve nem fordul elő máshelyütt a Madách-irodalomban. A cikkíró sem utal egyértelműen arra, honnan is származnak értesülései. Mivel azonban írása végén egy zárójeles megjegyzésben ezt írja: „Udvardi csak Csernus And[r]ás és Rudy Kálmán hadnagyokra emlékezett, midőn 50 év múlva az eseményt megírta”, ezért magát az érintettet, illetve Udvardi valamiféle írását kell forrásként feltételeznünk. S minthogy Udvardi neve nem szerepel Szinnyeinél, ezért azt kell gondolnunk, hogy az utalásban a „szerző” nem publikált írásáról (leveléről vagy visszaemlékezéséről) lehetett szó.

Fél évszázad sokféle nyomot hagyhat az emberi emlékezetben, s ráadásul azt sem tudjuk, hogy a Madách életével különösebben nem foglalkozó Kacziány hol értelmezhetette esetleg tévesen vagy önkényesen Udvardi visszaemlékezését. Az írást tehát legalábbis fele részben lélektani szempontból kell vizsgálnunk, máskülönben arra a (véltetően hamis) következtetésre jutunk: talán soha nem is találkozott Udvardi és Madách.

Kacziány Géza a Madách Mária, Balogh Károly és ifj. Huszár József meggyilkolásával kapcsolatos eseménnyel indítja írását; nem véletlenül. A Csesztvén bűjtatott Udvardi ugyanis (akiről nem tudunk meg többet, mint hogy már a forradalom előtti időkből ismerte őt Madách) épp azt a pillanatot látta elérkezettnek a bujdosás Pesten való folytatására, amikor állítólag Madách Károly és Madách Imre, nővérük hagyatékának ügyében Pesten át Szegedre utaztak.

Az eset leírásában a reális és irreális elemek sajátos keveredésére figyelhetünk fel, amelyeket csak részben írhatunk a legtriviálisabb hibaforrás számlájára, vagyis arra, hogy az emlékezetben az időbeliség erősen torzul.

A Madách fivérek állítólag év elején folyamodtak útlevelért, de csak július elején kapták meg azt, majd július 4-én veszi kezdetét az utazás. Úgy látszik, a nyári dátum valamihez kapcsolódhatott vagy Udvardi emlékezetében vagy Kacziány jegyzetei, információi között, mivel ez az egyetlen konkrét dátum, s ezt aligha tarthatjuk véletlennek.

Érdemes ezt szembesítenünk azzal, amit biztosan tudunk. Teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Madách Károly 1850. február 20-án útlevelet kapott, s hogy utazásának célállomása Szeged volt, magának az utazásnak a célja pedig valóban a hagyatéki ügy. Ezt fennmaradt útlevele tanúsítja,²⁶ amelyben egészen pontosan ez áll: „Az utazásnak célja: magán ügyekbe s különösen Szlatinán Arad megyébe meggyilkoltatott testvere butorának nyomozása tárgyába.” Az útlevelel azonban az utazás időszaka is megállapítható. Eszerint Madách Károly 1850. február 22-én érkezett Pestre, majd 26-án Szegedre, s március 1-én ismét Pestre. Útja tehát viszonylag hosszú volt, amit részben a magánügyek, részben talán a télvégi közlekedés magyarázhattak; ámbár ez utóbbi inkább csak másodsorban jöhet szóba, hiszen ha a február 20-án Balassagyarmaton kiállított útlevelel már 22-én Pestre tudott érkezni, akkor további útja Szeged felé aligha ütközhetett komoly akadályba.

Van egy másik forrásunk is: Czeglédi Imre írása, amely a Békés Megyei Levéltárban őrzött dokumentumokon alapul.²⁷ Eszerint valóban járt valaki Szegeden 1850. március 1. előtt a hagyatéki ügyben. Csakhogy az idézett levélrészlet szerint: „Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ezen oklevelet néhai Balogh született Madács Mária asszony testvére Madács úr hozta légyen hozzám olly reménynyel...”²⁸ A tanulmány szerzője tehát szándékolatlanul bár, de csúsztat, amikor a történeteket úgy értelmezi, hogy Madách Imre járt Szegeden; „Madács úr” lehet ugyanis Madách Károly csakúgy, mint Madách Imre. Ettől függetlenül, minden valószínűség szerint valóban járt ott február végén Madách Imre. Szeptember 16-i levelében ugyanis azt írja Csongrád megye kormánybiztosának: „...testvérem Mária és sógorom Balogh Károlynak megkerült ingóságait, Nagyságod közbenjárására a Csongrád–Csanádi Cs. Kir. kormánybiztoság útján Mult február hó végén

meg kaptam, akkoriban Szegeden létem alatt...”²⁹ Madách Imre tehát valóban járt Szegeden, bár a mondat túlságosan is körmönfont ahhoz, hogy megállapíthassuk: vajon úgy emlékezett rá (tévesen), hogy Szegeden vette át az ingóságokat, vagy csupán Szegeden jártak közben az ügyben, de az átvételre már egészen másutt (föltehetően Pesten) került sor.

Mindez Udvardi bújtatása szempontjából nem is volna különösebben fontos, ha tudnánk: pontosan mikor s milyen körülmények között hagyta el Csesztvét. De éppen ez az, amit nehéz megállapítani.

Kacziány írása végén megemlíti, hogy a hagyatéki ügyben sikertelenül jártak Szegeden a fivérek: „A Madáchok Szegedre megérkezvén, felismerték szerencsétlen nővérük ékszereit, de ezeket ekkor még nem kapták meg, csak a következő évben, midőn tavasszal ismét Pestre kellett utazniok ugyanez ügyben.” Ez a rövid közlés is a valós és irreális motívumok sajátos keveréke, amely azonban mindenképpen amellett szól, hogy autentikus, bár pontatlan, s némiképp zavaros forrás állt a cikkíró rendelkezésére. Tény ugyanis, hogy valóban nem lehetett Szegeden átvenni a hagyatékot, de megtekinteni, azonosítani sem, mivel azokat addigra már Pestre küldték. Úgy látszik, a két utazás is fölcserélődött az emlékező emlékezetében: a „tavaszi” (télvégi) utazás volt az első, s ha valóban sor került egy második útra, úgy az eshetett nyárra. Ráadásul Madách Imre idézett levele alapján azt kell gondolnunk, hogy a hagyatéki ügynek más, nem tárgyi, hanem pénzügyi vonatkozása maradt csak függőben, ha tehát valóban azért került sor egy nyári útra, úgy annak célja már csak az elárvezett hagyatékok után járó pénzügyösszeg átvétele lehetett; legalábbis a rendelkezésünkre álló dokumentumok fényében. De reális a közlésnek az a része, amely szerint a második út nem Szegedre, csupán Pestre vezetett; valóban: újabb szegedi útnak már nem volt értelme.

A reális és irreális elemek ilyen keveredése nyomán képtelenség megnyugtatóan tisztázni a történeteket. Mivel a cikk egy futólagos megállapítása szerint Udvardi már három hónapja tartózkodott Csesztvén, amikor a pesti útra sor került, ezért egy lehetséges feloldása az ellentmondásnak az, ha Udvardi Csesztvére érkezését a szegedi út időszakára tesszük, amikor azonban ő még nem hagyta el Csesztvét, csu-

pán ott tartózkodott. Nem kizárt azonban, hogy már ekkor úgy döntöttek a fivérek, hogy egy hasonló esetet használnak fel Udvardi menekülésének elősegítésére.

Azt, hogy Udvardi ekkor még nem hagyhatta el Csesztvét, jóllehet menekülése érdekében talán már történtek lépések, az bizonyítja, hogy az elbeszélés és a rendelkezésre álló dokumentumok ezen a ponton jelentősen eltérnek egymástól. Kacziány szerint ugyanis csak hárman: Madách Imre, Madách Károly és Udvardi utaztak, nem volt velük sem kocsis sem inas. Ezzel szemben Madách Károly útlevelében szerepel Gaal Imre, akinek „jellemé”-ként „kocsis” van feltüntetve, sőt a lap tetején ez áll: „Evvel utaz egy kocsis és egy inas” (alatta németül megismételve), de az „és egy inas” rész át van húzva. Úgy látszik, végül mégsem utazott inas, legalábbis a személyleírása már egyáltalán nem szerepel. Bár a kérdésben írásszakértői véleménnyel nem rendelkezünk, semmi jele a hamisításnak, vagyis annak, hogy a vonatkozó résznél az „és egy inas” más kéztől származna. E furcsaság láttán azonban nem tarthatjuk kizártnak, hogy már ekkor felmerült annak a lehetősége: az útlevél hamisítása nélkül, legkézenfekvőbb megoldásként inasként utazhat együtt a Madách fivérekkel Udvardi Péter. Ebben az esetben elegendő egy „hasonmást” találni, ami nem is olyan nehéz, figyelembe véve, hogy az útlevélben csak az életkor, foglalkozás, termet, száj, orr, haj rovatok szerepelnek, amelyek alapján még a hozzávetőleges azonosítás is reménytelennek látszik. (Gaal Imre kocsis pl. 24 éves, közepes termetű, orra, szája szabályos, haja és szeme barna; ez minden, amit megtudunk róla.) Az a legvalószínűbb tehát, hogy a Madách fivérek kedvezőbb alkalomra vártak. S ha néhány hónap múltán újfent utaztak hagyatéki ügyben Pestre, úgy emögött más megfontolás is állhatott. Mivel 1850-ben valóban nehéz volt útlevelet kapni, így a második utat talán már az első út előtt előkészítették a fivérek: esetleg szándékosan intézték úgy, hogy dolguk végezetlenül térjenek vissza ne csak Szegedről, de a közben ismét útbaejtett Pestről is (ahol pedig alkalmuk lett volna a hagyatékot megtekinteni, azonosítani), valamiképpen ürügyet teremtve egy második, Udvardi menekítésével összekapcsolt úthoz is. A legvalószínűbb, bár kétségkívül hipotetikus lehetőség: az idő rövidsége, s talán a közvetlen kommunikáció nehézségei miatt (hiszen levélben mégsem egyeztethették teendőiket egy ilyen kényes kérdésben) az utolsó pillanatban már képtelenek voltak a Madách fivérek összehangolni a szegedi utazást Udvardi menekítésével s az útlevélkérelemmel. Egyébként Madách szeptember 16-i levele inkább arra enged következtetni, hogy február vége óta nem történt semmi újabb fejlemény a hagyatéki ügyben; sehol nem említi, hogy a pénzügyi kérdésben újólaj eljárta volna, nem is szólva egy esetleges utazásról.

Kacziány cikkének az a megállapítása, hogy hosszú idő telik el a február végén igényelt útlevél megkapásáig, talán nem is ellentmondás: ha nem is február végén, de talán már március elején, röviddel Károly hazaérkezése után újabb útlevélkérelmet adhattak be a fivérek, s lehet, hogy arra már valóban hónapokig kellett várniuk. Mindenesetre új útlevél kiállítására mindenképpen szükség volt, hiszen Madách Károly útlevele csak két hónapig volt érvényes, s bár bátyja útlevelét nem ismerjük, nyilván az övé is hasonló érvényességi idejű lehetett.

Visszatérve a konkrét dátumra, július negyedike, alighanem jól meghatározott politikai események szolgálhattak az utólagos datálás alapjául. Ezen a napon léptek életbe az új törvényszékek,³⁰ majd másnap, július ötödikén valóban sor került amnesztiára, amelyre Kacziány is hivatkozik cikkében: harminc vádlott közül ugyanis 26-ot fölmentettek, jóllehet a tudósításban maga a szó nem szerepel, és a felsorolásban is csupán tizenhét, ill. három nevet találunk.³¹ Mindent egybevetve, a cikkben említett egyetlen dátum pontossága, ha nem is bizonyítja, de hihetővé teszi, hogy valóban július 4-én utazott Csesztvéről Pestre, Madách Imre és Károly kíséretében Udvardi Péter. Kacziány cikke szerint másnap, 5-én jelentkezett a hadbírószágon, ahol többekkel együtt még aznap amnesztiában részesült.

Udvardi menekülésének leírása azonban zavaros. „A pesti – úgynevezett váci – vámhoz közeledvén, Udvardi az utolsó megállónál hirtelen fölkapott a bakra, és a Madáchok minden intelme sem bírta rá, hogy akár elmaradjon, akár visszaüljön a kocsiba. Madách Imre előre látta már barátját a börtönben, amért oly vakmerő volt, hogy maga rohan bele a bresciai hiéna torkába, de Udvardi bizott szerencse-csillagában, mely öt száz csatán, ezer veszélyben nem hagyta cserben. Így

aztán, mikor a pesti vámnál meg kellett állniok – ez már késő este volt –, a házból kivilágító lámpás mellett kilépett a vámőr, átveendő a passzusokat s a bakon levő fiatal emberre ráívalt:

– No, hol a maga útlevele?

Udvardi nyugodtan így felelt:

– Én a tekintetes urak inasa vagyok.

– Be van írva az ök útlevelébe? – kérdezte a kétfejű sasos cerberus.

– Hát persze – szölt nyugodtan Udvardi, mire a vámós elkiáltá:

– Passiert! – s a kocsi áthaladt a vámon.

A Madáchok kövé meredten ültek benn a hintóban. Alig haladtak azonban annyira, hogy a vámőr nem hallhatta szavát, rátámadt Imre az ő vakmerő barátjára:

– Te szerencsétlen, örült, vakmerő bolond, most már mi lesz veled? Az útlevelébe nem vagy beírva, észreveszik a csalást, s még az éjjel elfognak.”

Az eset leírása több szempontból is mesészerű, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy a Madách fivérek 1850 nyarán valamiképpen együtt utaztak Udvardival Pestre, s hogy ilyenformán segítették menekülését. De kísértet mégsem vezethette a négylovas hintót Csesztvétől a váci úti vámig! Ha valóban csak hárman indultak útnak, mint ahogy az imént idézett rész előtt állítja Kacziány, úgy érthetetlen: ki ült a bakon, mielőtt Udvardi felugrott volna? Hiszen a Madách fivérek a vám előtt elhaladva már mindketten benn ültek a hintóban! Azt sem hihetjük komolyan, hogy közvetlenül ezután Madách Imre, majd (az imént idézett részt követő elbeszélés szerint) Madách Károly rátámadtak Udvardira, s vitába bonyolódtak vele. Egy négylovas hintó zaja mellett, a sötétedés után az utat is fokozottan figyelni kénytelen kocsis csak körülmenyesen, s meglehetősen hangerővel válthatott szót a hintóban ülőkkel, ezt azonban aligha kockáztathatták meg. Nyilván megálltak valahol, s úgy beszélhették meg az eset részleteit és lehetséges következményeit.

Ennél is zavarosabb azonban, hogy mi történt a vámnál, illetve mitől tarthattak az utasok az áthaladás után? Útlevelüket akár elvették, akár nem vették el, aligha távozhattak anélkül: baj tehát éppenséggel csak addig származhatott volna az esetből, amíg az okmány(ok) ellen-

őrzése tart. Vitás esetben nyilván nem engedték volna tovább a hintót, de semmi esetre sem folyamodnak ahhoz az eljáráshoz, hogy az útlevelet maguknál tartva az utasokat továbbengedik. A visszaút során persze, különösen ha ugyanott haladnak át Madáchék, s ugyanaz a vámós teljesít szolgálatot, már valóban szóba kerülhetett volna az eltűnt inas, de közvetlenül az eset utáni éjszakán semmi esetre sem voltak veszélynek kitéve a résztvevők. A csalásra utólag nem jöhettek volna rá a vámósok. Érdekes az elbeszélésnek az az eleme is, hogy csak egy útlevellel utaztak: nehéz megállapítani, hogy ez mennyire hihető állítás. Mivel azonban a kocsisok, inasok, cselédek nem kaptak külön útlevelet (ezt éppen Madách Károly útlevele tanúsítja), így nem zárható ki, hogy a Madách fivérek is „közös” útlevellel utaztak, pontosabban szólva egyikük részére állították ki az útlevelet, s másikuk az együtt utazók listáján szerepelt. Ez azonban mégsem túl valószínű, hiszen február végén még külön-külön útlevelük volt, s ráadásul lakhelyük sem egyezett. Az elbeszélésnek ezek az elemei annyira zavarosak, hogy csak annyi állapítható meg: valami gond talán valóban lehetett az útlevelek körül; elméletileg négy útlevelnek kellene lennie, de azok közül csak egyetlen egy maradt fenn. Ez éppúgy lehet véletlen, mint ahogy egyik vagy másik útlevél átruházását sem zárhatjuk ki. Egy kézenfekvő lehetőség: Udvardi inasként vagy kocsisként utazott a fivérekkel, Pesten egyikük átruházta az útlevelét, majd mint kocsis tért vissza fivérével Nógrádba. A fennmaradt útlevél éppen ilyen manipulációra nem adhatott lehetőséget, mivel az abban feltüntetett Gaal Imre hajszíne barna, míg Madách Imre és Károly szőkék voltak: valamennyi útlevelükben ez áll.

Udvardi Péter személyéről nem sokat árulnak el az eddig közzétett dokumentumok; mint Kacziány cikkéből megtudjuk: a későbbiekben elvégezte a mérnöki kart, s valóban: Borovszky vármegyei monográfiájában, de másutt is (pl. Leblancné Kelemen Mária Madách dokumentum-kötetében) szerepel a neve, rendszerint a „nógrád megye mérnöke” titulussal. Ezek az utalások azonban nem árulják el: miként kerülhetett kapcsolatba Madách Imrével. A megfejtéshez Nagy Iván ad egy meglehetősen rejtett, de azért talán használható kulcsot. Bár az Udvardi családról nem értekezik külön, s ennek megfelelően a névmutatóban

sem ad tájékoztatást, azért ha valaki végigolvassa a *Magyarország családai...* című munkát, vagy jó helyen üti fel azt (e sorok írója készséggel elismeri: nem a módszeresség, hanem a szerencse és a „véletlen” segítette ezirányú kutatását), az megtalálja benne Udvardi (Udvardy) Péter mérnök nevét, közelebről a Tersztyánszky családnál.³² Eszerint Udvardi Péter Tersztyánszky Albertinát vette nőül. A hölgy a testvére annak a Tersztyánszky Máriának [vigyázat: Nagy Iván két, nagyjából egyidőben élt hölgyet említ ezen a néven, s ami még zavaróbb, mindkét hölgy kapcsolatban áll(hatot)t Madách Imrével!], aki Gyürky Antalnak (mint erről a Gracza Antal és Záhony István bújtatásával kapcsolatos részről már volt szó: Madách elsőfokú unokatestvérének) a felesége volt. De nemcsak Udvardiné testvére, hanem unokatestvére (a hölgyeknél számozás híján nehéz pontosítani, kiről van szó) is közeli rokon volt: Huszár Károlyné Tersztyánszky Mária Tereskén élt, s férje révén Madách Máriának a sógornője volt. Ezek a rokoni kapcsolatok, ha bizonyítani nem is bizonyítják, mindenesetre valószínűsítik, hogy Udvardi Pétert ismerte, s talán életének egy bizonyos időszakában nagyon is közelről ismerte Madách.

Udvardi egyébként a 17. honvédszászlóalj kapitánya volt; a Hadtörténelmi Levéltárban az 1848/49-es névmutatóban legalábbis ez áll a neve mellett, bár csak egyetlen vele kapcsolatos iratot sikerült megtalálni: a rendőri nyilvántartási lapját.³³ Eszerint Csiffáron (Cifáre, Bars vármegye) élt. Neve azonban s főbb személyi adatai is szerepelnek Bona Gábornál: Udvardi (Imhoff) Péter honvédőrnagy 1827. márc. 4-én született Tapsonyban (Somogy megye), és 1903-ban halt meg Balasagyarmaton.³⁴

Végezetül érdemes idéznünk a szabadságharc résztvevőinek (sajnos mindmáig csak gépiratban létező) lexikonát, amelyben szintén Udvardy (Imhoff) Péter néven szerepel: „A szabadságharc kitörésekor hadapród-őrmester volt a cs. k. hadseregben, s helyét elhagyva beállt egy harcoló önkéntes alakulatba. 1848 október 23-án kinevezték hadnaggyá a 17-ik honvéd zászlóaljhoz. December 22-én előléptették főhadnaggyá. Vitészségével különösen kitűnt az 1849. január 22–23-i bodrogkeresztúri csatában. Március 31-én előléptették századossá”.³⁵ Koz-

ma György a *Közlönyt* valamint *Bátori Schulcz Bódog emlékiratait* jelelte meg forrásként.

Kubicza Pál

Mint már volt róla szó, egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a hagyatéki ügyekben 1850 nyarán újabb utazásra került volna sor, jóllehet ez alkalmat adhatott volna a szöktetésre. Lehet, hogy szeptember 16-i levelében azért hallgat Madách Imre erről, mert valóban február végén elintéződött a tárgyi hagyaték sorsa, s az elárverezett hagyatéki rész ellenértékének ügyében csak ekkor, ősz elején tett újabb lépéseket. Éppígy meglehet azonban, hogy Madách nyáron is járt Pesten hagyatéki ügyben, de erre valamiért nem kívánt utalni a levelében. Van azonban egy további lehetőség is: más ügyben járt Pesten Madách.

Erre Madách életrajzírói közül egyvalaki utal csak, ő azonban érdekes módon nem tud Udvardi bújtatásáról. Harsányi Zsolt regényében arról szól, hogy a szabadságharc után Kubicza Pált bújtatta Madách Imre, s hogy már ekkor, közelebről 1850 nyarán be is idézték őt Budára, a katonai törvényszék elé.³⁶ Harsányi szerint azonban semmit sem sikerült rábizonyítani, minek folytán nem is tartották őt fogva, hanem kihallgatása után szabadon engedték. Harsányi még megjegyzi, hogy a kihallgatáson nem került szóba Bory Miklós ügye. Bory Miklós ugyanis annak a Bory Istvánnak a fia, aki Alsósztrégován a Madách család tisztartójaként élt, s így legalábbis ismerte őt Madách. 1849. augusztus 1-én, mint már Graczával kapcsolatban volt róla szó, a gerillák Losoncon megtámadták az oroszokat; egyesek szerint maga Bory Miklós adta le azt a végzetes lövést, amely végülis a város felgyújtásához vezetett. Harsányi szerint azonban az osztrákok nem tudtak Bory szerepéről a Losonci tragédiában. Ezzel szemben Madáchot éppenséggel a losonci gerillaharcban való részvétellel vádolták volna.

Sajnos Kubicza Pálról sem tudunk meg többet sem Harsányi regényéből, sem Madách más életrajzi forrásaiból. Egyébként ismert személy volt ő is (Alsószernye, 1816. okt. 25.–Ivanóc, 1893. máj. 30.), akiről Szinnyei is megemlékezett.³⁷ Igaz, hogy ő nem utal arra, hogy

kinél bujdosott, csak a bujdosás tényét említi. Ugyanakkor Szinnyei adataiból kitűnik, hogy Kubicza már 1849. dec. 30-án jelentkezett Budán, így tehát Madách csakis azt megelőzően bújtathatta őt. Ez ellentmond Harsányi adatának, aki szerint Madách hazatérte után, tehát 1850 nyarán még bújtatja Kubiczát. A regényíró szerint a hazatérő Madách kiment a borházba, azzal a szándékkal, hogy Kubiczát birtokának elhagyására kérje, de aztán meggondolta magát, és kérését mégsem adta elő.

Harsányi szerint Kubicza a Nógrádszakálban élő Kheberich családdal állt rokonságban. Sajnos a családról rendelkezésre álló adatok igen szegényesek, az azonban kétségtelen, hogy a Nógrádszakálban élő Kheberich Pál és Szontagh Johanna leányát, Kheberich Etelkát az a Veres Gyula vette feleségül, aki Madách Imrével is szoros kapcsolatban állt.³⁸ (E szoros kapcsolat legfőbb bizonyítéka, hogy végrendeletében őt nevezi ki fia, Madách Aladár gyámjául.)

Kérdéses azonban az is, vajon Szinnyei adatai mennyire pontosak? Valóban Kubicza Pál volt az, aki 1849 végén önként jelentkezett? Nincs kizárva, bár érdekes, hogy Kubicza *Jánossal* kapcsolatban valóban biztosan tudjuk, hogy 1849 decemberében Pesten, közelebbről a Terézvárosban tartották fogva őt.³⁹ (Azt, hogy a 36 éves, Nyitrán élő Kubicza János rokona volt-e Pálnak, nem sikerült megállapítanom.) Kétségtelen azonban, hogy valóban eljárás indult ellene, bár az iratanyag elveszett.⁴⁰ Fennmaradt azonban az ő rendőri nyilvántartási lapja is; igaz, meglehetősen zavaró módon 58 évesként van benne feltüntetve (a nyilvántartási lapon szereplő egyetlen dátum, mint viszonyítási alap, 1857-es), de mert a „gegenwärtige Wohnort” (jelenlegi lakhelye) rovatban Ivanóc áll, így nem valószínű, hogy másik személyről lenne szó.⁴¹ Végezetül megtaláljuk nevét Kubitz Pál alakban, a „Jegyzék azokról a képviselőkről, felsőházi tagokról és kormánytisztviselőkről, akikkel szembeni vizsgálatot a császár kegyelme folytán beszüntették” c. iratban.⁴²

A névtelen üldözött

Mielőtt még a „főszereplőre”, a bujdosó Rákóczy Jánosra rátérnénk, szólnunk kell egy név szerint nem ismert hazafiról, aki azonban föltehetőleg csak pár órát bujdosott Csesztvén. Az esetről újfent csak Harsányi tesz említést a regényében.⁴³ A nyári idézés után vagyunk, éspedig nem sokkal, hiszen ugyanaznap este érkezik az ismeretlen a csesztvei kúriába, amikor előzőleg Madách kint járt a borházban Kubiczánál. Az ismeretlen: középkorú szakállas férfi; mást nem is tudunk meg róla a regényből. Madách a pincében bújtatta el őt, majd csakhamar megjelentek a zsandárok, akik azonban nem találták meg a bujdosót. A zsandárok távozása után az ismeretlen is távozik Csesztvéről.

Amint látható, az eddig említett esetekben nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, pontosan mikor is került sor az említett személyek bújtatására. Mindazonáltal Gracza Antalt és Záhony Istvánt még 1849 vége felé, de egészen biztosan november vége előtt, Kubiczát föltehetően 1849 végén, Udvardit 1850 telén-tavaszan bújtatta Madách, míg a névtelen üldözöttel kapcsolatban, a támpontok teljes hiánya miatt, nincs helye a találgatásnak.

Rákóczy János

Jóval több adatunk van Rákóczy Jánosról; de hogy mennyire szélsőségesen megbízhatatlanok, annak illusztrálására elég a születési helyét és dátumát említenünk: Szinnyei szerint Tápiószelén született 1821 körül,⁴⁴ unokája viszont úgy tudta, hogy Rákócon, 1814-ben.⁴⁵ A jelen tanulmány szerzőjét Rákóczy szépunokája, Enyvvári Péter úgy tájékoztatta, hogy az utóbbi adat a helyes. Rákóczy Aladár visszaemlékezése szerint nagyapja Világos után két lovat, kocsit, parasztruhát vett, így kezdte meg menekülését. Aradon felvette Jókai Mórt, majd Békéscsabán Laborfalvi Róza csatlakozott hozzájuk, s így utaztak a Bükkbe. Innen Rákóczy egyedül utazott haza Rákócra, ahová már édesapja halála után, a temetéskor érkezett (apja állítólag szívszélhűdésben halt meg, amikor fia – utóbb rémhírnek bizonyuló – halálhírét költötték).

Rákócról Pesten át Tápiószelére, a családjához (feleségéhez és két fiához) készült volna, hogy pénzt szerezzen, s külföldön folytassa bujdosását, s állítólag ekkor találkozott a szintén Pesten tartózkodó Madáchcsal.⁴⁶

Érdekes, hogy Jókai kicsit másként, s vélhetően pontosabban emlékezett vissza az esetre. Eszerint a kocsit és a két lovat valóban már találkozásuk előtt megvette Rákóczy, de a parasztruhát csak később. Jókai szerint együtt indultak (nem derül ki azonban, hogy pontosan honnan), de nem Békéscsabára, hanem Gyulára; Laborfalvi Róza ugyanis ott tartózkodott. A parasztruha vásárlására és Rákóczy maszkírozására is csak Gyulán került sor, a színésznők segédletével. Majd Gyuláról együtt utaztak a Bükkbe, Tardonára.⁴⁷ Vadnay Károly időben valamelyest megtoldja a történetet: Rákóczy rövidesen elhagyta Tardonát, és Putnokon át Runyára (Rumince, Gömör vármegye) utazott, állítólag ot-tani rokonokhoz.⁴⁸

Mindazonáltal Rákóczy bujdosásának van egy homályos része: hol tartózkodott az 1849 októbere és 1851 tavasza közötti jó másfél esztendőben (mint látni fogjuk, ez a másfél év valójában inkább ket-tő!)? Ha ugyanis már októberben a Bükkbe érkeztek Jókai-val (s ezt Jókai önéletírása megerősíti), akkor rövidesen haza kellett érkeznie Rákócra, ahol azonban, mint bujdosásra legkevésbé alkalmas helyen, alig-ha tölthetett el hosszabb időt.

Harsányi, aki döntően Rákóczy Aladár közlése alapján írta meg regényének ezt a részét, egy kicsit eltér a levélbeli változattól: eszerint Rákócról eljutott Tápiószelére a feleségéhez Rákóczy, majd ezt követően különböző helyeken szolgált, a többi között Felsőmagyarországon, valamelyik Csáky grófnál.⁴⁹ Valószínűleg a Rákóczy Aladárral vagy más családtaggal folytatott részletesebb eszmecsere segítette Harsányi-nak kitölteni azt az űrt, amelyet nyilván ő is észrevett, hiszen 1851 nyarára teszi a pesti találkozást.

Rákóczy és Madách pesti találkozása

Az emlékezet torzításának mértéke nem feltétlenül időarányos. Alig ti-zenöt évvel Rákóczy és Madách találkozása után, Bérczy Károly em-lékbeszédében ezt mondta: „Egy hózivataros este zörgettek a csarnok ajtaján. Földönfutó politikai üldözött kért menedéket. Meleg szoba, me-leg szív tárult fel előtte. Következő nap az éppen üresen álló erdész-lakba egy, a megelőző estén érkezett »cseh vadász« költözött...”⁵⁰

Bérczy (ha a későbbi leírásokat vesszük alapul) látszólag hibát hibá-ra halmoz: a találkozás nem télen volt és nem Csesztvén; előbb kertész-ként ténykedett Rákóczy János, s csak aztán lett „cseh vadász”, arról nem is szólva, hogy az az állítólagos üresen álló erdészlak jócskán odébb, Sztregovától is északra, Paróca környékén volt. Ám még az ilyen, minden más információnak ellentmondani látszó értesülések hát-terén is érdemes elgondolkodni; meglehet, a hózivatar nem pusztán a romantikus fantázia produktuma. A legésszerűbb magyarázatnak az látszik, hogy a Bérczyt informáló személy összetévesztette, illetve rész-ben összekeverte Rákóczy Jánost valaki mással. Ha valóban megtörtént, hogy egy hózivataros este menekült jelent meg Csesztvén, úgy az a legvalószínűbb, hogy Udvardi Péterről van szó, aki a korábbiak szerint is valószínűleg 1850 elején érkezett Csesztvére.

Ámbár meglehet: Bérczy leírása nem is annyira abszurd! Látni fog-juk, hogy Rákóczy János Csesztvére érkezésének, ha talán a körülmé-nyei merőben eltérőek is, a legvalószínűbb időpontja mégiscsak decem-ber vége, január eleje, amikor a hózivatar egyáltalán nem rendhagyó!

Ami mármost Rákóczy és Madách pesti találkozását illeti, azt Bér-czyn kívül gyakorlatilag minden más forrás az 1851 tavasza-nyara kö-rüli időszakra teszi. Kevesen tették fel azonban a kérdést, hogy miért s hogyan kerülhetett Madách ekkortájt Pestre? Mint ismeretes: ezidőtájt még mindig útlevelekre volt ehhez szükség, az útlevel megszerzéséhez pedig az utazás céljáról is számot kellett adni.

Harsányi azzal a feltételezéssel élt, hogy unokahúgát, Huszár Annát látogatta meg, aki ezidőtájt (ezt nagyanyjához írt levelei tanúsítják) va-lóban Pesten élt, egy leánynevelő intézetben (ne feledjük: Harsányi

nyárra teszi, nem tavaszra az utazást). Ez valóban jó ok lehetett az utazásra, még akkor is, ha esetleg (mint néhányan feltételezik) más, talán politikai okok is közrejátszottak abban.

Mindenesetre igaza volt Pál F. Jánosnak, a híres könyvgyűjtőnek, aki úgy vélte, hogy a birtokába került két Madách útlevélből megállapítható: éppen nyárra semmiképpen sem eshetett az utazás, mivel az útlevél 1851. ápr. 2-i bejegyzése után okt. 9. következik, a két időpont között tehát nem járt Pesten Madách.⁵¹

A két találgatást megtoldhatjuk egy harmadikkal: elvileg birtokügyek (pl. a Pesthez közeli pilisvörösvári birtokok) is magyarázhatták az utazást.

Mindazonáltal a Huszár Annával kapcsolatos feltevés bizonyos mértékig megerősíthető; a kérdés csak az, pontosan mikor is találkozott Rákóczy és Madách? Ha már az első útlevélbe bejegyzett utazás alkalmával, mint ahogy többen feltételezik,⁵² vagyis 1851. márc. 30. (az útlevél kiállításának dátuma) és ápr. 2. (a visszaút bejegyzésének dátuma) között, akkor mégiscsak kapcsolatba hozható egymással nagybácsi és unokahúg. Nagyon valószínű ugyanis, hogy Huszár Anna pontosan ekkor került Pestre, egy leánynevelő intézetbe. Nagyanyja hozzá intézett első levele 1851. május 10-i keltezésű ugyan, de a következő év tavaszán, 1852. márc. 19-én írt levélből kitűnik, hogy Huszár Anna nem egészen egy éve van Pesten.⁵³ Ennél is jobban behatárolhatjuk az utazást, ha abból indulunk ki, hogy Huszár Anna közvetlenül 12. születésnapja után kerül a pesti nevelőintézetbe. Mai ismereteink szerint 1839. márc. 30-án született. (A nézsai katolikus anyakönyv szerint 1839. márc. 31-én keresztelték; pontos születési dátumának bizonyítékát nem itt a helye közzétenni.) A születésnapját még nyilván otthon (Alsósztregován) töltötte, majd másnap vagy harmadnap utazhatott Pestre. De nem kíséret nélkül! Madách Imre tehát csaknem kizárt, hogy külön utazott volna; az már inkább elképzelhető, hogy más családtagok is velük utaztak. (Nem tudjuk, vajon mindketten lakhelyükről, vagyis Csesztvéről ill. Sztregováról indultak-e s útközben találkoztak, mondjuk Balassagyarmaton, vagy Madách visszautazott Sztregovára, vagy – s geográfiai és családtörténeti okokból ez látszik a legészszérűbbnek – Huszár Anna előzőleg Csesztvére utazott a nagy-

anyjával.) Ha tehát az 1851-es tavaszi út során találkozott Rákóczyval, akkor utazásának eredeti célja leginkább unokahúga elkísérése lehetett. Elég nehezen hihető azonban, hogy Madách közel másfél évig bújatta volna Rákóczyt. Ilyen hosszú időtartamról egyik életíró sem számol be, sőt, az érintett unokája is jóval rövidebb időszakról, „pár hónap”-ról értesült.⁵⁴ Egy lehetséges (bár nem túl meggyőző) megoldás, ha feltesszük, hogy már régesrég másutt tartózkodott Rákóczy, amikor Madách letartóztatására sor került. Mivel a pesti találkozás datálásához a sok évtizeddel későbbi visszaemlékezések nem nyújtanak igazán megbízható támpontot, valójában a két útlevélben található öt dátum bármelyike szóba jöhet, még az utolsó, az 1852. május 18-i is. A későbbiekben még részletesebben lesz szó a lehetséges dátumokról és időtartamokról.

Van azonban egy ennél is alapvetőbb kérdés, amelyet, úgy látszik, csak a részletekre, az adatok, leírások pontosságra feltűnő módon ügyelő regényíró tett fel magának, jóllehet annak idején ez lehetett az első kérdések egyike, amelyet letartóztatása után Madáchnak szegeztek: honnan ismerte Rákóczy Jánost?

Mielőtt rátérnénk Harsányi hipotézisére, közbevetőleg: ugyanez a kérdés megfogalmazható a többi bújtatott személlyel kapcsolatban is. Láttuk azonban, hogy Graczaékat politikai és családi kapcsolatok révén, Udvardit talán inkább a Tersztyánszky családon keresztül, míg Kubiczát Veres Gyula rokonsága által ismerhette. Emellett Udvardi a későbbiekben is Nógrádban tevékenykedett,⁵⁵ Kubicza Pál a nógrád-szakáli Kheberich családon keresztül kapcsolódott a megyéhez, s mindketten honvédtisztek voltak, vagyis Madách Imrével mint a megye hadbiztosával, hivatalosan is kapcsolatban állhattak. Ezzel szemben a Kossuth mellett ténykedő Rákóczy János „hivatalosan” nyilván nem állt kapcsolatban vele, s egyébként sem valószínű, hogy túl sűrűn találkoztak volna: életterük földrajzi szempontból is alig érintkezett egymással.

A kérdés méginkább jogosult, ha arra gondolunk, hogy az erősen elváltoztatott külsejű Rákóczyt „kellett” valamilyen módon felismernie Madáchnak; nem véletlen, hogy az ésszerűsége ügyelő Harsányi megfordítja a jelenetet: Rákóczy ismeri fel Madách Imrét, ő az, aki kö-

vetni kezdi a költőt. Valóban: bár ma már végképp kideríthetetlen, nyilván így történhetett a találkozás: a változatlan külsejű Madách Imrét ismerhette fel az erősen elváltoztatott külsejű, szakáll nélküli, talán vörösseszőke haját is festő, parasztnak öltözött Rákóczy János.

Harsányi az egyetlen ésszerűnek látszó magyarázathoz folyamodik: Madách pesti tanulóévei alatt ismerhették meg egymást, az akkoriban még diák poéta, s a nála jóval (9 évvel?) idősebb Rákóczy János. Az eset fölött azonban elég gyorsan átsiklik: nyilvánvalóan nem volt semmi támpontja a két „életrajz” egybevetésén kívül, amiből azonban csak annyi állapítható meg, hogy mindketten Pesten végezték tanulmányukat, majd Rákóczy, aki a közeli Tápiószelén telepedett le, mint Pest–Pilis–Solt vármegye másodaljegyzője tevékenykedett (1842-ben). A hozzá intézett levél ennél kicsit többre enged következtetni: „Ifjúkori jóbarátság, sőt, Dubraviczky, Pongrácz, Libercsey révén távoli rokoni kötelék fűzte össze őket.”⁵⁶ Mind a barátság, mind a rokonság háttere homályos, bár tagadhatatlan, hogy az utóbbira több helyen találunk utalást.

Az út Pesttől Csesztvéig

Ami az útvonalat illeti, a források általában megegyeznek abban, hogy Vácon, Rétságon, majd Tereskén át utaztak Madáchék. De abban pl. már eltérés mutatkozik, hogy a Pesttől Vácig terjedő utat vasúton vagy hajón tették-e meg. Érdemes megismerkednünk a pillanatnyilag legautentikusabbnak látszó, bár csak a közelmúltban publikált változattal. A leírás annak a Frideczky Lajosnak az emléirataiból származik, aki az ügyben közvetlenül is érintett volt, mivel Madách és Rákóczy Tereskétől Csesztvéig az ő közreműködésével folytatta útját.

Frideczky évtizedek múltán így emlékszik Madáchra: „Rákóczyt Pestről ő hozta ki gőzhajón, onnan egy bérkocsin Tereskén keresztül Csesztvére, birtokára, s ott egy ideig mint kertészt, később Sztregován mint cseh erdészt alkalmazta. Mikor Tereskére érkeztek, hozzám szálltak, de a bérkocsisnak etetni Rétságra rögtön vissza kellett menni. Madáchot a cseléd ismervén, felvezette a szobába, Rákóczy lent maradt a

cselédszobában. Madách a szolgát Huszár Károlyhoz küldötte, hol én Huszár Károllyal beszélgettem, azon üzenettel, hogy jöjjenek haza.

Haza is jöttem rögtön. Madáchot magát találtam, ki azzal fogadott, pedig már egész esti setét volt, fogass és vitess haza, s te is jöjj velem.

A kocsi előáll s mikor mi elhelyezkedünk a kocsiban, egy alak közelit a kocsihoz, és felül a kocsis mellé. Én kezemmel reá intve kérdőleg, ki az? ő intett a kezével, hogy hallgassak. Alig egy óra múlt, mert Csesztve közel van Tereskéhez, oda megérkeztünk. Madách tót nyelven szólt az ismeretlenhez, hogy menjen a Cselédszobába, minket pedig Madách neje, Fráter Erzsébet fogadott. Elhelyezkedtünk, s akkor beszélt el Madách:

Az idegen alak Rákóczy János, kit ő Pestről szöktetett meg. A le szállásnál gyertyavilág levén, egészen látható volt az alak, szakálla, bajusza leborotválva. Képzelnem se tudtam volna, hogy ő Rákóczy, ki egész életében nagy szakálla s bajuszáról volt felüő. Néhány napig mint fennebb is említém, Csesztvén mint kertész működött, később a sztre govai erdészlakban, mint cseh származású erdőfelügyelő; innen hova származott, s mi történt vele, máig sem tudom, vagy már nem emlékszem.”⁵⁷

Frideczkyt nem véletlenül idéztem ilyen hosszan. Neki voltak a legközvetlenebb élményei, információi, ha nem is Rákóczy rejtegetésének részleteiről, de legalábbis arról, hogyan került Pestről Csesztvére. A későbbiekben Palágyi Menyhért is döntően az ő emlékeire támaszkodott (utalásaiból kitűnik, hogy személyesen is beszélt Frideczkyvel). Az is világos azonban, hogy mások, legfőképpen Szontagh Pál is szolgáltak olyan információval neki, de talán más Madách-kutatóknak is, amelyek kiegészítették az itt leírtakat.

Az egészen apró eltérések nem érdemelnek különösebb figyelmet. Így pl. bár más források is megerősítik, hogy Madáchék Tereskére érkezésekor Frideczky Lajos Huszár Károlynál (Madách sógorainak, Huszár Józsefnek és Huszár Sándornak a testvére ill. unokatestvére) tartózkodott, ám a tartózkodás okaként a diplomatikus „beszélgetés” helyett egészen mást említenek: egy akkoriban népszerű kártyajáték, a pikét volt a távollét valódi oka. Palágyi szerint vonaton történt az utazás Vácig, majd onnan bérkocsin egyenesen Tereskére.⁵⁸ Az eset, ép-

pen azért, mert Tereske és Csesztve között már valóban kicsi a távolság, elgondolkodtató. Miért nem fogad Rétságon másik kocsit Madách, s miért nem megy azzal egyenesen Csesztvére? Vagy miért nem választ másik útvonalat, mondjuk Balassagyarmaton keresztül?

Madách és Rákóczy taktikai lépéseit nem könnyű megfejteni; érdekes azonban végiggondolnunk az esetet. Ha már Vácig eljutottak, ott a legfontosabb szempontok egyike az lehetett, hogy az út hátralévő részét biztonságban, s amennyire ez lehetséges, észrevétlen tegyék meg. Ez egyfelől meghatározta a útvonalat (Balassagyarmatot, s általában a forgalmasabb utakat, el kellett kerülniük), de meghatározta azt is, hogy egy idegen kocsis előtt nem tanácsos felfedniük a célállomást. Vagyis egy jóbarátot vagy közeli rokont, ismerőst kell útközben felkeresniük. Föltehetően nemcsak arról volt szó tehát, hogy a kocsisnak a lovak etetése miatt vissza kellett fordulnia; Madáchéknak nem lehetett céljuk, hogy fogadott kocsival egyenesen Csesztvére hajtsanak.

Mindazonáltal az lett volna az ésszerű, ha Madách legjobb barátjához, Szontagh Pálhoz fordul segítségért. Sajnos Szontagh Pál életrajzi adatait nem ismerjük kellő mélységben ahhoz, hogy egyértelmű választ adhassunk arra a kérdésre, miért nem a hellyel-közzel ugyancsak útbaeső Horpácsra indultak Madáchék? Az biztos, hogy Szontagh olmtüzi fogsága ekkor már végetért, hiszen a későbbiekben neki is lesz szerepe Rákóczy menekítésében. Lehetséges azonban, hogy ekkor még Szécsényben vagy másutt élt, nem költözött át Horpácsra; 1847 végén Szécsénybe címezi egy neki szóló levelét Madách. A forradalom, majd a fogság miatt nem valószínű, hogy már ekkor megtörtént volna a Horpácsra költözés. Ámbár ha hinni lehetne a lexikonoknak, akkor joggal gondolhatnánk, hogy Szontagh Pál már ekkor Horpácson élt; Kozma György szerint: „Fogságából 1850. július 27-én amnesztiával szabadult ki. Ekkor horpácsi birtokára vonult vissza”.⁵⁹ A lexikonok és kézikönyvek adatait azonban fenntartással kell kezelniük (Kozma György lenyűgöző művével kapcsolatban pl. a Gracza Antal halálánál írottak adhatnak okot a kételkedésre: a nem mindig autentikus forrásból származó s kritikailag nem vizsgált adatok félrevezetőek lehetnek! [Záhony Istvánról pl. nem is tud a lexikon.])^{59a}

Akárhogy is nézzük: egyáltalán nem természetes, hogy olyasvalakihez fordul egy ilyen kényes ügyben, aki semmi esetre sem tartozik szűkebb baráti köréhez. Magának Frideczkynek az emlékiratai sem adnak rá okot, hogy szorosabb kapcsolatot feltételezzünk közöttük. Ennél is érthetlenebb azonban, ami Tereskén történt. Huszár Károly mégiscsak a szűkebb rokoni körhöz tartozott, akiről tudjuk, hogy néhány évvel korábban még nagyonisz szíven viselte Madách politikai pályáját; egy levél, amely eredetileg Madách nővérehez (a levélíráskori családi állapot szerint) özv. Huszár Józsefnéhez szólt, de amelynek első fele Madách Imre lehetséges politikai karrierjével foglalkozott, s ezért, mint az érintettnek továbbküldött részlet, Madách levelei között fennmaradt, egyértelműen tanúskodik erről.⁶⁰ Ráadásul pl. Huszár Károly apjával, id. Huszár Józseffel Madách édesanyja mindvégig igen jó viszonyban van; több unokájuknak is ők ketten, mint nagyszülők, egyben a keresztzülei is. A józan ész azt diktálná tehát, hogy ha már Tereskén át tartanak Madáchék Csesztvére, Huszár Károlytól kérjenek segítséget.

Ha mégsem ez történt, annak leginkább az lehetett az oka, hogy Madách egy nála jóval idősebb rokont (Huszár Károly akkor nősült, amikor Madách született), aki nem is feltétlenül helyesli a lépését, nem szívesen vont volna be egy ilyen játszmába. Valóban: Huszár Károly már életkoránál fogva is inkább hátráltatta volna Rákóczy menekülését, és semmi esetre sem illett bele a „fiataloknak” abba az elképzelésébe, hogy a legrövidebb időn belül, még aznap éjszaka (ne feledjük: Frideczky leírása szerint sötétedés után érkeznek Tereskére!) el kell jutniuk Csesztvére. Egy ilyen „meggondolatlan”, gyors lépést egy olyan megfontolt politikus, mint Huszár Károly, aligha pártolt volna, de Madách is épp elég tapasztalt volt ahhoz, hogy ezt világosan lássa.

Mindazonáltal Tereske útbajtésében az is közrejátszhatott, hogy Frideczky esetleges huzamosabb távolléte esetén, „jobb híján” még mindig fordulhattak volna Huszár Károlyhoz, ha talán hathatós segítségért nem is, de legalább szállásért.

Madách pesti útjai

Mielőtt tovább haladnánk, kanyarodjunk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy közelebről mikor s milyen céllal járt Madách Pesten? Ehhez jelenleg az egyetlen támpontot az útlevelek adják; érdemes azokat alaposabban szemügyre vennünk.

Már Pál F. János felhívta rá a figyelmet, hogy a korabeli eljárás az volt, hogy a visszaút előtt pecsételték le s láttamozták az útlevelet. Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan hol, s milyen formában történt az eljárás. A legvalószínűbb lehetőség: a Madách Imre első útlevelén található, négy egyformának látszó „K. K. Polize-Direktion zu Ofen-Pesth” köriratú, ovális bélyegző ugyanott, föltehetően Budán került Madách útlevelebe, vagyis a bélyegzés nem útközben történt, hanem (érkezés után vagy visszautazás előtt) jelentkezni kellett, s ennek során láttamozták az útlevelet.⁶¹

Pontosabban szólva nem is kellett feltétlenül személyesen jelentkezni. Érdemes idézni a korabeli eljárással kapcsolatban Madách egyik ismerősét. „Prottmann rendőrfőnök gyűlölt seregének valamelyike minden fővárosba érkezőnek megvizsgálta az útlevelet. Másnap a rendőrségre kellett küldeni az útlevelet láttamoztatni. Ezt »viziroztatás«-nak nevezték. A házmester volt azzal rendszerint megbízva, aki ezzel a kifejezéssel adta vissza az útlevelet: »most voltam a passzust frizuroztatni«. Mintha bizony borbélynál járt volna.”⁶² Ha a visszaemlékezés pontos, akkor ez azt jelenti (szemben Pál F. János már említett koncepciójával), hogy az útlevelek láttamoztatása előtti napot kell Madách Pestre érkezésének napjaként tekintenünk, míg a visszautazással kapcsolatban nincs támpontunk.

Érdekes, hogy első alkalommal, vagyis az 1851. ápr. 2-i bejegyzésnél a „nach Waitzen” (Vácra) célállomást találjuk, míg a többi esetben hazautazik Madách. Ennek azonban lehetséges, hogy nincs különösebb jelentősége; egyfelől más alkalommal is gyakorlatilag csak Vácra keresztül juthatott Madách haza, másfelől nem valószínű, hogy hosszabb időre megszakította volna első alkalommal az utazását, hiszen ebben az esetben Vácra is láttamoztatni kellett volna az útleveletét, ennek azonban nincs semmi nyoma.

Ami az utazás célját illeti, a rovatban csak ennyi áll: „magány ügyeibe”, az „utazik” rovatban pedig: „Pest es a Szomszédos megyekbe”. Mivel a megyén belüli utazások ismereteink szerint nem voltak útlevelhez kötve, nem világos, hogy hova készülhetett még Madách, sőt, az sem, hogy a „szomszédos” szót hogyan kell értenünk: tisztán nyelvi az azt kell gondolnunk, hogy a Pest–(Pilis–Solt–Kiskun) megyével szomszédos megyékről van szó, de éppígy elképzelhető az az értelmezés, hogy a lakóhely a viszonyítási alap, tehát a Nógrád megyével szomszédos megyékbe érvényes az útlevel. Madách elsősorban talán a mindkét megyével szomszédos Hontra gondolhatott, amikor útlevelért folyamodott, hiszen pl. Baráti, nővérének, Huszár Sándorné Madách Annának és sógorának, Huszár Sándornak a lakhelye, Hont megyébe esett. Végülis azonban, a fennmaradt két útlevel tanúsága szerint csak Pesten fordult meg Madách 1851 tavasza és 1852 tavasza között.

Radó György feltételezi, hogy Madách talán politikai szervezkedésben vett részt, s ezért utazott többször is Pestre.⁶³ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az első útnál Huszár Anna Pestre kísérése sokkal logikusabb lehetőségnek látszik. Különben is: ezután jó fél évvel kerül csak sor a következő útra. Ha figyelembe vesszük, hogy Madách unokahúga Pesten tartózkodik (de más rokonok is; elhunyt nővérének apósa, id. Huszár József pl. egészen biztosan), s ha számításba vesszük, hogy a birtokügyek is indokolhatják a pesti utazást (tudomásunk szerint Pesten élt pl. Hamza Ágoston fiskális, akivel főképp a solymári és pilisvörösvári birtokok révén gyakorlatilag folyamatosan kapcsolatban állt a család), akkor azt kell mondanunk, hogy az utak sűrűsége nem haladta meg a „szokásos” mértéket; valószínűleg más években is legalább ilyen gyakorisággal járt Pesten Madách.

Mindazonáltal lehetnek egészen speciális, nehezen kideríthető okai is az utazásnak. Egy ilyen lehetőség: arra a bizonyos beidőzésre, amelyet Harsányi Zsolt a regényében 1850 nyarára tett, esetleg később, valamelyik bejegyzett út alkalmával került sor. Erre egy apró jel enged következtetni: az első útlevel négy bejegyzésénél három esetben ugyanazt az olvashatatlant aláírásunk találjuk, egy esetben azonban egy nagyon is jól olvasható nevet. Az 1851. dec. 30-i pecsét mellett a

„Hlavathy” aláírás áll. Ez azért érdekes, mert az 1854. március 31-i hadbírószági ítélet után Madách személyleírása szerepel. A személyleírás végén pedig ugyanaz a név: „Hlavathy”. (A nyomtatásban megjelent szövegváltozatokban, Palágyinál és Halász Gábornál is „Hlavath” szerepel; az eredeti okmányon azonban a „Hlavathy” név áll.⁶⁴)

Az egybeesés persze lehet, hogy véletlen. De ha mégsem, akkor egy logikus lehetőség, hogy éppen ekkor idézték Madáchot Pestre a K. k. Kriegsgerichtbe. Vajon ekkor már nála rejtőzik Rákóczy János? Vagy éppen ezen az úton találkozik vele? Netán még később, a letartóztatása előtti utolsó pesti út során, 1852. május 14. és 18. között?⁶⁵ Erre ma sem adhatunk határozott választ. Éppen ezért mérlegre kell tennünk a különböző elképzeléseket, s azok közül kiválasztanunk a legmeggyőzőbbnek tűnőt.

Harsányi, nem tudjuk, pontosan milyen információ alapján, nyárra teszi a találkozást. Pál F. János kritikája azonban jogos: ha egyszer egyik útlevelemben sincs nyári utazás, akkor más alkalommal kellett találkozniuk. Feltevése azonban, hogy tudniillik 1852. április 2. előtt találkoztak volna Pesten, önkényes: az útlevelek alapján az öt utazás mind-egyike szóba jöhet, s egyébként sem tudunk olyan tényről, amely valamelyik utazást eleve kizárná, amelyről bizonyítható lenne, hogy éppen akkor semmiképpen sem utazhattak Pestről Csesztvére.

Ha azonban mind az öt utazás egyaránt szóba jöhet, akkor döntő jelentőségűnek kell tartanunk Madách Imre állítólagos vallomását. „Madách Imre csesztvei földbirtokos és intézője, Bory István azzal vádoltatnak, hogy tudatosan rejtegették a távollétében elítélt felségárulót, Rákóczy Jánost. Madách ezt a vádat kétségbe vonja és hangoztatja: múlt év novemberében egy férfi érkezett hozzá, aki magát Reiter Ignácnak nevezte, és aki szabályszerű útlevelel és két bizonyítvánnyal rendelkezett, aminek következtében nem látta akadályát, hogy ezt az embert ez év január 1-től, mint erdőkerülőt szolgálatába fogadja.

Az állítólagos Reiter Ignác valójában ez év január 2-án tűnt fel Csesztvén, néhány napot ott töltött, aztán Sztregóvára küldték, onnan Bory intéző Paróczára kísérte és a helyi előljáróknak mint az új erdőkerülőt mutatta be. Folyó év januárjának végén Reiter az éppen Sztregován tartózkodó Madách úrtól 10 napi szabadságot kért, hogy az állí-

tólag Suhanban [=Szuhány] betegen fekvő feleségét meglátogassa; röviddel azután eltűnt, és többé nem került elő.”⁶⁶

Nehezen hihető, hogy Madách jelentősen eltért volna a tényektől, főképp nem Rákóczy tartózkodását illetően. Hiszen számolnia kellett azzal, hogy rajta s Boryn kívül másokat is kihallgatnak (mint ahogy erre minden jel szerint sor is került). Így tehát az a legvalószínűbb, hogy a december 30-i útlevelel láttamozást követően utaztak Tereskén át Csesztvére. Ez egyúttal arra is magyarázatot ad, hogy miért érkeztek sötétedés után Tereskére. Ami azonban a Frideczky által említett gőzhajót illeti, éppen az évszak miatt csaknem kizárt, hogy Madáchék azon utaztak volna Vácig.

Érdekes, hogy eszerint csak január végéig tartózkodott Rákóczy Parócán. Ez ellentmond azoknak a feltevéseknek, amelyek azt sugallják, hogy közvetlenül az augusztusi letartóztatás előtt menekült volna el. Mivel azonban bujdosásának részleteiről nem rendelkezünk elegendő információval, így azt sem tudjuk eldönteni: a későbbiekben mégis csak visszatért Parócára, vagy más Madách birtokon bujdosott, esetleg egészen másutt talált menedéket.

Érdemes azonban egy bekezdés erejéig visszatérnünk az állítólag 1850 nyarán tett pesti útra. Két forrást és két feltételezést láttunk: Kacziány szerint a hagyatéki ügyben utaztak a Madách fivérek Pestre, s eközben Udvardit menekítették, Harsányi szerint beidéztek őt, mert feltételezték, hogy a losonci incidenshez köze lehet. Lehetett azonban egy harmadik oka is az utazásnak: egykori főnöke, feleségének nagybátyja, Fráter Pál alispán 1850 júliusában több havi fogság után szabadult Pesten.⁶⁷ Érdekes módon erről az adatról senki nem tesz említést, sőt, Fráter Pált inkább mint ügyesen manőverező politikust mutatják be az életrajzírók; bár felmentették őt, az a tény, hogy több hónapig fogva tartották, ellentmondani látszik az elterjedt sztereotípiának. Sokféle oka lehetett tehát egy 1850 nyarán tett utazásnak, s ha a későbbiekben Fráter Pál lépéseket tesz Madách Imre fogsága idején, úgy nem ésszerűtlen föltenni, hogy Madách is tőle telhetően cselekedett, amikor Fráter Pált tartották fogva.

Rövid kitérő: Madách utolsó útlevele

Pál F. János Madách Imre két útlevelét találta meg. Láttuk, hogy minden jel szerint a korábbiakban (1850-ben) is rendelkezett, talán több útlevelemmel is (az egyikkel tél végén utazott Szegedre, a másikkal bizonyára nyáron, Udvardi menekítése során Pestre).

Útlevelekre azonban, úgy látszik, nem minden esetben volt szükség; olykor másfajta „levél” szolgált a személyazonosság igazolására ill. az utazás indoklására. Így pl. nem csodálkozhatunk azon, hogy amikor 1854. március 30-án beidézik Madách Imrét, akkor ez az út nem szerepel az útleveleiben. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy már az 1852-ben kiállított útlevele is érvényét veszítette; talán nem is volt útlevele ekkortájt, de ha volt, akkor sem azzal utazhatott. Az odaút során maga az idéző levél (amelynek hollétét nem ismerjük) szolgálhatott úti okmányul. Valóban: a pesti Kriegsgerichtbe szóló idézés birtokában illogikus lett volna útleveleért folyamodnia. De vajon milyen okmánnyal utazhatott haza Madách? Minden jel szerint a már említett bírósági ítélet, pontosabban szólva annak hátoldala szolgált úti okmányul a vizsgálatsorozat során.

Az eset megértéséhez a hadbírói ítélet tüzetes vizsgálata visz közelebb. Az egyfóliós lap rektóján maga a „Certificat” áll, Bilkom hadbíró aláírásával. A lap azonban hosszanti irányban félbe lett hajtva, s így került, szigorúan a verző bal oldalára Madách személyleírása Hlavathy (kétszer is előforduló) aláírásával. Vagyis a „zárt” (félbehajtott) okmány (egyik) hátoldala volt maga az „útlevelem”. Valóban: a személyleírás közlése sem funkcionálisan sem más szempontból nem kapcsolódik az ítélethez. S mivel adatai lényegében egyeznek a szokásos útlevelek adataival, így az egyetlen ésszerű magyarázat: ez maga az útlevelem. Ez részben a Hlavathy név előfordulását is magyarázza. (A személyleírás alatti „Nach Alsó-Stregova” is arra vall, hogy ez egyúttal Madách útlevele is.)

E feltevést végképp megerősítik az útleveleken és az ítéleten található bélyegzők. Míg a fóliónak az ítéletet tartalmazó oldalán (de egy Madách Imrének szóló korábbi, 1853. aug. 4-én elküldött, aug. 5-re szóló idéző levélen is) a „K. K. Kriegsgericht zu Pesth” köriratú pe-

csétviaszt találjuk, addig a két ismert útlevelel s e harmadikon is (az ítélet hátoldalán) a „K. K. Polizei-Direction zu Ofen-Pesth” köriratú bélyegző szerepel. Mindazonáltal a Hlavathy név előfordulása miatt nem szabadulhatunk attól a gyanútól, hogy a két hivatal között nem pusztán szoros volt a kapcsolat, de tartalmazási reláció is fennállhatott közöttük. Bár mérvadó írásszakértői véleménnyel nem rendelkezünk, a Hlavathy aláírások minden ismert helyen egy sajátos képet mutatnak: az *y* betű alsó szárrésze visszakanyarodik, s a név kezdőbetűjének, a *H*-nak a kezdővonalába csatlakozik. Ez az apró jellegzetesség nem is lenne olyan feltűnő, ha nem találnánk egy ehhez kísértetiesen hasonló szignót Madách Imre három levelén: azon, amelyet a börtönben írt (Jámbor László ügyvédnek), s azokon, amelyeket a börtönben kapott (Fráter Pálné Platthy Klárától és a feleségétől).⁶⁸ Mindhárom esetben egy kis *h* betűt formázó szignót találunk a levélen, sőt, a borítékon is, ami annak a jele, hogy Madách leveleit a börtönben cenzúrázták. Vajon a cenzor Hlavathy volt? A szignó arra utal, hogy igen; a betű szára itt fölhúzásban folytatódik, de ugyanúgy „bekeríti” a szignót, mint a név-aláírás a nevet.

Csesztve és Paróca: nevek és szerepek

A források általában megegyeznek abban, hogy Rákóczy nem sokat időzött Csesztvén. Frideczky „visszaemlékezése” (a szót azért kell idézőjelbe tenni, mert ez már olyan esemény, amelyet ő is csak hallomásból ismerhetett), aki szerint Csesztvén kertészként kezdi meg működését Rákóczy, majd Madách erdőkerülöként alkalmazza őt a parócai birtokon, reálisnak, s más forrásokkal, így mindenek előtt az idézett valomással, összeegyeztethetőnek látszik. Bár a Madách-életrajzok elterjedt kommentárja, amely szerint Rákóczy nem volt alkalmas kertésznek, s ezért következett be a szerep- és lakhelycsere, nem túl meggyőző: januárban nehéz eldönteni, ki mennyire alkalmas kertésznek.

Érdekes, hogy sem Rákóczy bűjtetésével kapcsolatban, sem más ügyben nem tudunk róla, hogy Madách Károlyal szemben eljárás indult volna. Igaz, Madách Imre nyilván ügyelt rá, hogy Sztregovát, ahol

édesanyja és öccse lakott, megóvja a zaklatástól. Ez azonban mégsem sikerült neki: tudomásunk szerint Bory István mindvégig a sztrégovai birtok intézője volt (a letartóztatással kapcsolatos dokumentumok is ezt igazolják), mégis Madách Imrével nagyjából egyidejűleg s nagyjából ugyanazért tartóztatták le őt is (a források nem elég pontosak ahhoz, hogy ennél többet állíthassunk). Annak, hogy a közvetlen családtagokat sikerült megóvni a hatóságok zaklatásától, leginkább az lehet a magyarázata, hogy gyakorlatilag semmit sem tudtak az ügyről. Valakinek azonban tudnia kellett: föltehetően Bory István volt az, aki a közeli Paróca s a távolabbi Csesztve között a kontaktust fenntartotta. Madách Imre, éppen a viszonylag jelentős távolság miatt, csak ritkán utazhatott el a parócai birtokra.

Mindazonáltal azt, hogy a családtagok Madách Károlyért is aggódtak, jól mutatja egy évvel későbbi levél. 1854. március 28-án Gaál Ignác (plébános) levelet írt Alsósztrégováról Szalatnyára, Madách Károly menyasszonyának, Csernyus Emmának. A levélben leírja, hogy Madách Imrét és Boryt március 30-ára berendelték Pestre (az idézés okáról semmit sem tudnak, utóbb kiderül majd, hogy a hadbírósg ítéletet hirdet ügyükben), majd megjegyzi, hogy Madách Károly miatt nem kell aggódnia a menyasszonynak.⁶⁹

Madách Imre segítőtársa tehát minden bizonnyal Bory István volt, bár egyes feltevések szerint „Madáchné” is közreműködött abban. Az utalások alapján képtelenség kideríteni, hogy a jelentésekben szereplő „Frau Madách” vajon Fráter Erzsébettel vagy Majthényi Annával azonos-e, bár az útlevélhamisítás említése miatt inkább az előbbiről lehet szó.⁷⁰ Nehezen hihető, hogy a 63 éves özvegyet Rákóczy menekítésével vagy az útlevélhamisítással komolyan gyanúsították volna.

Úgy látszik, több-kevesebb időt Sztregován is eltöltött Rákóczy, legalábbis akkor, amikor Bory Istvánnál jelentkezett. Nem véletlen, hogy a Pozsonyi Kerületi Katonai Parancsnokság által küldött kérdőpontok arra is kitérnek, hogy a sztrégovai személyzetet miről kell kikérdezni Rákóczyval kapcsolatban. De nemcsak azt érdemes szem előtt tartanunk: mire terjed ki a hatóság figyelme és érdeklődése; az sem mellékes, miről nem esik szó. Érdekes módon Bory Miklós neve s a gerillákkal való ilyen kapcsolat sehol sem merül fel az eddig

megismert hivatalos iratokban, holott ha másért nem, hát Bory István személye miatt logikus lett volna az ilyenirányú nyomozás. Lehetséges, hogy Bory Miklós gerillatevékenységére a későbbiekben sem derült fény, s csupán a családi hagyomány nyomán terjedt el? Ezt nem tudjuk; tény, hogy Borynak a losonci ügyben való közreműködéséről a már említett két forráson: Harsányi regényén és Balogh Károly emlékiratain kívül még egy forrásból értesülhetünk: a Bory család történetét taglaló munkából.⁷¹

Azt a személyt, aki a hatóságok feltételezése szerint azonos Rákóczyval, következetesen Reiter Ignác néven említik a hivatalos iratok. Ugyanakkor a visszaemlékezések nyomán elterjedt álnév: Rakovecz, akire „cseh vadász”-ként utalnak. Sőt, van olyan feltételezés, amely „lebukását” is ezzel hozza összefüggésbe.

Itt azonban egy kitérőt kell tennünk. Ez az elterjedt koncepció olyanira képtelenségnek tűnik, hogy cáfolatára érdemes néhány érvet felhozunk. Ha Rákóczy valóban Rakovecz néven tűnt volna fel, vagy legalább ezt a nevet is használja, úgy a már többször idézett, a katonai parancsnokság által kiküldött kérdőpontok feltétlenül kitértek volna másik álnévre is, hiszen ebben az esetben feltételezhető: a kikérdezők némelyike csakis ezen a néven (álnéven) tudja őt azonosítani. Már az is valószínűtlen tehát, hogy a Rakovecz álnevet használta volna Rákóczy a Madách-birtokokon való bujdosása során, miközben az álnév a nyomozás során sehol nem fordul elő. Még képtelenebb a dolog akkor, ha „cseh vadász”-ként bukik le hiányos nyelvtudása miatt. Ebben az esetben a kérdőpontoknak nemcsak a másik álnévre, de a nyelvtudására is ki kellett volna terjedniük. Ehelyett azonban egészen más részletekre kíváncsi a hatóság.

Ma már kideríthetetlen, miféle információk keveredése okozta a félreértést. Csak két triviális lehetőséget említenék ezek közül. Az egyik: a nevek hasonló hangzása ellenére egy Madách által bújtatott másik személlyel azonos „Rakovecz, a cseh vadász”, a másik: Rákóczy János korábban vagy a későbbiek során használt álnévről van szó (arról a harmadik lehetőségről, hogy nem Rákóczyról van szó s az ügynek Madáchhoz sincs köze, már nem is érdemes beszélnünk). Mindenesetre az utóbbi látszik valószínűbbnek, hiszen hosszú bujdosása

során nyilván sűrűn érezte szükségét Rákóczy a névváltoztatásnak. Jókai Mór pl. a Barna János álnevet említi bujdosásuk kezdetéről.⁷² Ez amellel szól, hogy Rákóczy óvatos, körültekintő volt, legalábbis ami az álnevek megválasztását, azok cseréjét illeti. Az események mindenképpen őt igazolták, hiszen végülis megmenekült. Másfelől éppen az események kérdésessé teszik a Madách-életrajzokban ugyancsak gyakori sztereotípiát.

Először is: Rákóczy Jánost csak 1851. szeptemberében, Kossuth Lajossal együtt ítélték el: Szinnyei szerint 22-én, más adatok szerint 23-án (az egynapos eltérést elvben magyarázhatja az ítélet kihirdetésének és jelképes végrehajtásának eltérő időpontja). Érdekes színfolt: a Hadtörténelmi Levéltárban szereplő lista szerint 32 éves volt, tehát 1819 körül született.⁷³ Vagyis ha konzisztensek a Madách kihallgatásának hátterében álló iratok (s a visszaemlékezések, amelyek alapján pl. Harsányi írta a regényét), tehát ha valóban előbb elítélték Rákóczy Jánost, s csak azután bűjtatta őt Madách, akkor gyakorlatilag csak az októberi és decemberi pesti út jöhet szóba találkozásukkal, majd Rákóczy rejtegetésével kapcsolatban. Más kérdés, hogy Rákóczyt már 1849-ben körözték (1849/438.): „Rákóczy János ingó és ingatlan javai összeírni és tartózkodási helye kitudatni parancsoltatik.”⁷⁴

A közkeletű felfogás szerint Rákóczy túlságosan is óvatlan volt, gyakran mulatozott, s ez „vezetett” Madách letartóztatásához. Ha valóban óvatlan lett volna, úgy őt magát fogják el, erre azonban sokéves bujdosása során sohasem került sor. Egyetlen apróságban azonban elvben igazuk lehetett a kortársaknak. Lélektanilag valóban elképzelhető, hogy két és fél éves bujdosás után olyan időszakos pszichés változások következnek be, amelyek óvatlanná, a külső veszélyekkel szemben kisebb-nagyobb mértékben érzéketlenné teszik a bujdosót. Mégis, az úgy-mond „felelőtlenül viselkedő” Rákóczyval szemben Madáchot védő álláspontot e sorok írója nem osztja. Sajnos a Madách-kutatás sem mentes a bűnbakkereséstől, amely az állítólagos feljelentőt (Hoitsy Miksát?) s a feltételezhető feljelentettet (Rákóczy Jánost) egyaránt pellengérré állítja, s nem vesz tudomást Madách intenciójáról: „Bántottak is, de szűmben nem maradt / Fulánk” (*Útravaló verseimmel*).

A letartóztatás háttere, Rákóczy útlevele

A legtöbb forrás megegyezik abban, hogy Hoitsy Miksa (ha ugyan valóban ő volt a feljelentő) nem Madách Imrét, hanem Rákóczy Jánost jelentette fel. Érdekes, s ennek homlokegyenest ellentmond az a koncepció, amely szerint régi ellentét volt a Madách és Hoitsy családok között, s ez motiválta volna a különben dinnyetermesztőként is számontartott szolgabíró az (enyhén szólva) inkorrekt lépés megtételére (T. Pataki László szóbeli közlése).

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár egyöntetűen minden életrajzíró Hoitsy Miksát nevezi meg feljelentőként, erre nézve igazán perdöntő dokumentummal nem rendelkezünk, s meglehet, elterjedtsége ellenére minden ilyen jellegű közlés végső soron Szontagh Páltól ered. Van azonban egy apró körülmény, amely ennek ellentmondani látszik. Hoitsy Miksa ismereteink szerint a nógrádi és a sziráki járásban élt; ott van Nagyoroszi, ahol jegyző volt, Felsőbodony, ahol bíró, s ott is halt meg (Szirákon, 1889-ben).⁷⁵ Ezek a járasok pedig még csak nem is határosak a losonci járással, ahová Sztregova és Paróca esik. Hoitsynak tehát a közeli Csesztvén történekről lehetek ugyan értesülései, de a távolabbi Sztregováról, Parócáról nem sokat tudhatott.

Érdemes azonban ismét Frideczky Lajost idéznünk. „Madách ezen cselekményének feljelentője Hoicsy Miksa Sziráki közigazgatási szolgabíró volt, ki gyanuját teljes értékű adatokkal beigazolni nem tudta.

Ily alakokból állott a Vármegyei tisztikar, még a titkos kémkedést is teljesítette, a haza szeretetét bűnnek tartva. Irataim között van elhelyezve Komáromy Imre főszolgabírónak egy sajátkezűleg Pongrácz megyei főnökhöz intézett hivatalos jelentése, melyben több család tagjainak, nevezetesen Huszár, Madách, Blaskovics és az én csekélységem magaviseletét szinezi, forradalmároknak nevez, s igéri a legelső tapasztalatokról részletes jelentését.”⁷⁶ Egyfelől tehát Frideczky is úgy tudja, hogy Hoitsy Miksa volt a feljelentő, másfelől egy érdekes jelentésre utal, amelynek az ügygel való összefüggését talán nem is ismerte.

Rákóczy János bűjtatásával kapcsolatban van még egy részlet, amelyet elég egyöntetűen ismertetnek az életrajzírók: meglehet itt is egyetlen forrásra (s ha valóban egy forrás volt, úgy ismét csak Szontagh Pál

jöhet szóba) vezethetők vissza az értesülések. Rákóczy útlevelének hamisításáról van szó. Az ügy részletei nem ismertek; amiben mindenki megegyezik: Madách Imre Komáromy Imrétől „szerzett” útlevélmintát, s a hamisításban résztvett Szontagh Pál is, aki a saját útleveléről fejtette le a pecsétet, majd átragasztották azt a hamisított útlevélre. Harsányi Zsolt a regényében úgy értelmezte az esetet, hogy ezek szerint a főszolgabírónak, ha talán nem is a beleegyezésével, de legalábbis a tudtával történt a hamisítás. Mások azonban (s talán nekik van igazuk) úgy írták le az esetet, hogy Madách „csellel” jutott az útlevélmintához, tehát valamilyen értelemben (a konkrét részletekről sajnos senki sem tudósít) Madách Imre félrevezette Komáromy Imrét. Ilyen előzmények után egészen másként kell értékelnünk az állítólag Frideczky birtokában lévő dokumentumot. A csellel megtévesztett, s egyébként is császárpárti beállítottságú Komáromy Imrének (legalábbis a kifejezés lélektani értelmében) „jó oka” lehetett arra, hogy Madách Imrét és/ vagy az általa bűjtött Rákóczy Jánost feljelentsen. Ezzel együtt: egyáltalán nem biztos, hogy ez meg is történt. Az összefüggés csupán azért érdemel figyelmet, hogy világosan lássuk: van valaki (Hoitsy Miksa), akit egyöntetűen Rákóczy János feljelentőjeként említ a Madách-irodalom, de senki nem tud róla, hogy ezen túl milyen kapcsolatban állt Madáchcsal, másrészt van valaki, akit soha senki nem gyanúsított ezzel (s ezt természetesen a jelen tanulmány szerzője sem teszi), mindazonáltal kimutatható, hogy a Rákóczy János ügyhöz köze van, s az is, hogy Madách Imrének lélektani és politikai okokból „ellenfele”, aki Frideczky Lajos szerint maga ajánlkozik gróf Pongrácz Arnoldnál, Nógrád megyefőnökénél arra, hogy kompromittáló információt nyújt több személyről, köztük (a keresztnév említése nélkül nem tudhatjuk, hogy pontosan melyik) Madáchról. Mindez persze nem bizonyít semmit; az említett információk csak a kételyekhez nyújtanak elegendő alapot. (Egyébként is: Madách már idézett, *ars poetica*nak is tekinthető versét komolyan véve, a kései elemző csak „felmentheti” Madách életének valamennyi szereplőjét; „elítélni” azonban, mégoly súlyosnak látszó okok vagy indokok alapján sincs joga.)

Mindazonáltal Madách letartóztatásának értelmezése, egy ponton legalábbis, elég egyöntetű. A közkeletű vélemény: a hatóságok előbb

Rákóczyt keresték ill. kísérelték meg elfogni, s csak miután ez a (közlebről ismét csak nem ismert) akciójuk sikertelen volt, akkor tartóztatták le Madách Imrét. Pontosabban szólva történt még valami, föltehetően a két esemény között: letartóztatták a sztrégovai birtok tisztartóját, Bory Istvánt.

Lényegében ezekkel az információkkal rendelkezünk. Vegyük észre, hogy ismereteink igen sok ponton hiányosak. Így például nem tudjuk, mi történt január vége és augusztus között. Ha Rákóczy valóban elhagyta Parócat, hol bujdosott a későbbiekben, s hol próbáltak rajtaütöni közvetlenül Bory és Madách letartóztatása előtt? Vannak apróbb elgondolkodtató részletek is. Ilyen például az útlevélhamisítás ügye: miért éppen Szontagh útleveléről fejtik le a pecsétet? Hiszen Madáchnak is van útlevele! Lehet, hogy rövid időn belül utazni szándékozik, míg Szontagh nem tervez utazást, s ezért döntenek így? Olyan kérdések ezek, amelyeket mindenképpen érdemes feltenni ugyan, de amelyek megválaszolásához nincs elegendő információnk.

Összefoglalás

Madách Imre a szabadságharc bukása után több személyt is rejtegetett birtokain; amennyire meg tudjuk ítélni, a Nógrád megyébe eső birtokokon. Politikai szerepvállalása (a megye főbiztosa volt) és orientációja szinte predesztinálta őt erre a szerepre. Akik Nógrádban bujdosni kényyszerültek, bizonyára nem sok lehetőség közül választhattak, s ismeretsege, szerepvállalása folytán Madách Imre az elsők között jöhetett szóba. Nem kizárt, hogy még jóval többen fordultak hozzá, mint ahány személyről töredékes információkkal rendelkezünk. Vagyis Csesztve meglehetősen „forgalmas” hely lehetett Világos után, ezt a jelentős forgalmat azonban, éppen az említett okok miatt, nem szükséges kétkezdéssel illetnünk. Elképzelhető persze, hogy egyik vagy másik esetben az emlékezetben vagy a többszörös információátadásban tévedések sorozata vezetett súlyos, ma már alig korrigálható félreértésekhez. Így a konkrét eseményeket s főképp az időpontokat, fenntartással kell kezelnünk. Ugyanakkor nem árt emlékeztetnünk egy itt nem részlete-

zett eseményre. Madách Imre igen sok fegyvert (száznál több puskát) rejtegetett birtokán, amelyeket a szabadságharc után helyeztek el ott. Ilyen nagymennyiségű fegyver elrejtése azonban, már csak technikai okok miatt, semmiképpen sem történhetett teljesen titokban: a „beavatottak” (s itt a bujdosásra kényszerülők, főképp a gerillák, ha szabad így fogalmaznom „szignifikánsan” többen lehettek, mint a kívülállók) pontosan tudhatták tehát, hogy a későbbiekben kihez fordulhatnak bizalommal. Mellesleg, bár ez paradoxonnak tűnhet, éppenséggel ez a tevékenysége arra utal, hogy politikai mozgalomban aligha vehetett részt ebben az időszakban. E sorok írójának véleménye szerint szervezkedésre, a gerillamozgalomban való aktív részvételre egész egyszerűen nem maradt ideje, mivel ennél gyakorlatiasabb tevékenységgel, a menekültek bújtatásával volt elfoglalva. Egyébként: a két tevékenység mélyebb megfontolásból is ellentétes: ha az egyik tevékenység a hatóság tudomására jut, az a másik csoportot is veszélybe sodorhatja; ilyen kockázatot nem valószínű, hogy vállalt Madách, s mivel a bújtatás „adva volt”, ezért a gerillamozgalomban való részvételre (föltehetően) már csak a bújtatott személyekre való tekintettel sem vállalkozott. Ugyanakkor Spáczay Hedvig kutatásai azt bizonyítják, hogy ha aktívan nem is vett rész a gerillamozgalomban, minden bizonnyal tudomása volt róla, s az abban résztvevőkkel kapcsolatban állt.

Madách Imre tehát a fegyverletétel után rövidebb-hosszabb időre menedéket nyújtott néhány személynek. Rákóczy János az utolsó, talán hosszabb időszakon át bújtatott személy volt, akinek bújtatását logikai összefüggésbe szokás hozni Madách és Bory letartóztatásával.

Madách Imre egész életén át titkolózott – titkolózni kényszerült – Rákóczy János és mások rejtegetésével, s egyáltalán a szabadságharcral összefüggő tevékenységével kapcsolatban. „Szerette a vitatkozászerű eszmecsere, melybe azonban a politikát és nejét soha nem keverte. Még fogságáról is csak érintőleg és tréfálkozva emlékezett meg.”⁷⁷ Mások: barátai, rokonai, ismerősei is erre kényszerültek. S mire az első visszaemlékezések elkészültek, az információk egy része elveszett, másik része sajátságosan torzult, módosult. Igazán pontos, minden részletet jól megvilágító választ a jelen tanulmány címében feltett kérdésre lehet, hogy sohasem kapunk. De pontosítani ismereteinket talán még nem késő; erre tett szerény kísérlet volt ez az írás.

Jegyzetek

1. BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete*. In. *A Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam III*. Pest, 1869. 213. l.
2. HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj!...* Bp., 1932. II. k. 210–212. l.
3. KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre: „...írtam egy költeményt...”* Bp., 1983. 61. l., HORVÁTH Károly–KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre válogatott művei*. Bp., 1989. 523. l.
4. SPÁCZAY Hedvig: *Madách Imre hadbírósi perének nyomában*. In. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1983*. Salgótarján, 1983. 73–110. l.
5. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 154., 201. l.
6. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 155. l.
7. BELITZKY János: *Adatok Madách Imre 1849. évi Nógrád megyei közigazgatási tevékenységéhez*. Palócföld 1971/4. 54–55. l.
8. *Mikszáth Kálmán összes művei 2.* (Kritikai kiadás) Bp., 1956. 398–399. l.
9. BRANKOVICS György: *A mi hőseink*. Bp., 1883.
10. Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése.
11. GRACZA György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története V*. Bp., é. n. 1405–1406. l. A rokonsági kapcsolatra nézve lásd: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái VII*. Bp., 1894. 1400. l.
12. PONGRÁCZ Lajos: *Kivonatok Hontvármegye jegyzőkönyveiből 1848–1849- és 1861-ről*. I. füzet. Selmechánya, 1890., II. füzet. Ipoly-ság, 1891.
13. PESTY Frigyes: *Hont vármegye és kiegészítések*. Szentendre, 1984. 184. l.
14. FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára IV*. Pest, 1851. 48. l.
15. BRANKOVICS György: i.m. 27. l.
16. PONGRÁCZ Lajos: i. m. I. 18. l.
17. PONGRÁCZ Lajos: i. m. I. 52. l.

18. PONGRÁCZ Lajos: i. m. I. 48., 49. l.
19. PONGRÁCZ Lajos: i. m. II. 12. l.
20. PONGRÁCZ Lajos: i. m. II. 16. l.
21. GYÜRKY Antal: *54 év Hontvármegye történetéből I.* Vác, 1874. 304. l.
22. BALOGH Károly: *Gyermekkorom emlékei.* Petőfi Irodalmi Múzeum. Kézirattár V–an. 4306/1.
23. BRANKOVICS György: i. m. 64–65. l.
24. BRANKOVICS: i. m. 77–78. l.
25. K. G.: *Madách és Haynau.* Alkotmány 1908. 297. sz. 1–3. l.
26. Ezúton mondok köszönetet ükunokájának, GROSSCHMID Péternek, aki az útlevelet megmutatta, s ezzel az eddig nem ismert dokumentummal a jelen tanulmány megírásához komoly ösztönzést adott.
27. CZEGLÉDI Imre: Adalékok a Madách család tragédiájához. Békési Élet 1977. 1. sz. 90–97. l.
28. CZEGLÉDI Imre: i. m. 97. l.
29. LEBLANC Zsoltné: *Újabb dokumentumok Madách élettörténetéhez.* In. *Nógrád megyei Múzeumi Közlemények.* 1973. 19. sz. 70. l.
30. Pesti Napló 1850. júl. 4.
31. Pesti Napló. 1850. júl. 6.
32. NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal XI.* Pest, 1865. 113. l.
33. Hadtörténelmi Levéltár. Abszolútizmuskori iratok. Rendőrségi nyilvántartási lapok (megbízhatatlanok). Ezúton mondok köszönetet LENKEFFY Ferencnek, aki a Hadtörténelmi Levéltárban való kutatást segítette.
34. BONA Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49.* Bp., 1987. 325. l.
35. KOZMA György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc szereplőinek lexikona V.* 201. l. OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 2092/5.
36. HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj!...* Bp., 1942. (IV. kiad.) II. k. 162–165. l.
37. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VII.* Bp., 1900. 364–365. l.

38. NAGY Iván: i. m. VI. Pest, 1860. 239. l.
39. Hadtörténelmi Levéltár. Az 1848/49. évi szabadságharc után haditörvényszéktől elítélt egyének névsora. Kubicza Pál nevét a jegyzék nem tartalmazza, Kubicza Jánosét azonban igen: 59. old. 1112. bejegyzés.
40. Hadtörténelmi Levéltár. Pesti Kriegsgericht 1850–1/392. 19. csomó. Kubicza Pál képviselő vizsgálati anyagának felterjesztése a pesti hadbírósnak. Pest, 1850. júl. 31.
41. Hadtörténelmi Levéltár. Abszolútizmuskori iratok. Rendőrségi nyilvántartási lapok (megbízhatatlanok).
42. Hadtörténelmi Levéltár. Pesti Kriegsgericht 1850–8/146. 33. csomó.
43. HARSÁNYI Zsolt: i. m. II. k. 165–169. l.
44. SZINNYEI József: i. m. XI. Bp., 1906. 490. l.
45. LEBLANC Zsoltné: i. m. 72. l.
46. Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése. 48. levél.
47. JÓKAI Mór: *Az én életem regénye.* Bp., 1912. 276–279. l.
48. VADNAY Károly: *Irodalmi emlékek.* Bp., 1905. 363–375. l. (*Jókai Tardonán*)
49. HARSÁNYI Zsolt: i. m. II. 190–194. l.
50. BÉRCZY Károly: i. m. 212. l.
51. PÁL F. János: *Madách hazai útlevelei.* Magyar Nemzet 1964. aug. 30. 10. l.
52. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika.* Salgótarján, 1987. 165–166. l.
53. OSzK Kézirattára. Levelestár: id. Madách Imréné – Károlyiné Huszár Annához. 1. és 4. levél.
54. Rákóczy Aladár már idézett levele Harsányi Zsolthoz (lásd: 46. jegyzet).
55. Udvardi Péter neve és funkciója (Nógrád almérnöke ill. mérnöke) több monográfiában is szerepel. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban.* Salgótarján, 1985. 358., 375., 382. l., BOROVSKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye.* Bp., é. n. 547. l.

56. Rákóczy Aladár már idézett levele Harsányi Zsolthoz (lásd: 46. jegyzet).
57. VARGA János (szerk.): *Frideczky Lajos memoárja*. Salgótarján, 1988. 56. l.
58. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 182. l.
59. KOZMA György: i. m. V. 104. l.
- 59a. Egy eddig publikálatlan, Szontagh Tamás (Budapest) tulajdonában lévő emlékirat szerint valóban csak 1853-ban költözött Szontagh Pál Horpácsra; szabadulása után Karancslapujtón élt. PAPP-SZÁSZ Lajosné SZONTAGH Mária: *Visszaemlékezés iglói Szontagh Pálra*. 6. l.
60. OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Károly (?) – Madách Marihoz. Pozsony 1844. febr. 11. A keltezés helye és időpontja elárulja, hogy nem Madách Károly hanem Huszár Károly írta a levelet.
61. Petőfi Irodalmi Múzeum. Kézirattár. V–an. V. 2626/1–2. (Az útleveleket Pál F. János ajándékozta a Kézirattárnak.)
62. RUDNAY Józsefné VERES Szilárda: *Emlékeim 1847–1917*. Bp., é. n. 25. l.
63. RADÓ György: i. m. 166. l.
64. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 428–429., HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp. 1942. II. k. 1140–1141. l., OSzK Kézirattára. Analekta 3844. *A pesti cs. k. hadi törvényszék idéző- és bizonyáglevele Madách Imre számára*.
65. Pál F. János írása szerint a második útlevel kiállításának dátuma 1852. május 15. Valójában az útlevelben május 14-i dátum áll.
66. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 197. l.
67. Hadtörténelmi Levéltár. Az 1848/49. évi szabadságharc után haditörvényszéktől elítélt egyének névsora. 30. l. 565. bejegyzés. Eszerint: Frater Pál 42 éves Nógrád megyei alispán, Pesten 1850 júliusában több havi fogság után felmentetett.
68. OSzK Kézirattára. Levelestár. Madách Imre – Jámbor Lászlóhoz, Fráter Klára – Madách Imréhez, Madách Imréné – Madách Imréhez 10. (Csesztve 1853. márc. 6.)

69. OSzK Kézirattára. Levelestár: Gaal Ignác – Csernyus Emmához.
70. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: i. m. 199., 200. l.
71. GREGORICH Mária: *A bori és borfői Bory család és levéltára*. Szeged, 1935. 48. l.
72. JÓKAI Mór: i. m. 277. l.
73. Hadtörténelmi Levéltár. Az 1848/49. évi szabadságharc után haditörvényszéktől elítélt egyének névsora. 93. old. 1740. bejegyzés. Eszerint: Rákóczy János 32 éves, lakóhelye Pest, főjegyző, őrnagy, a kormányzó titoknoka, kötél általi halálra ítélték, 1851. szept. 23-án.
74. PONGRÁCZ Lajos: i. m. I. 57., továbbá: II. 15.
75. Szinnyei József: i. m. IV. Bp., 1896. 985. l.
76. VARGA János (szerk.): i. m. 56. l.
77. BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza*. Magyar Szemle 1899/33. 387. l.

Ki írta *Az ember tragédiáját*?

(A Bory mítosz)

Jelentős műveknél gyakorta előfordul, hogy az alkotó személyét kétségbe vonják. Ennek több formáját ismerjük, s a változatos formák mögött vélhetően változatos okok húzódnak. A leggyakoribb formája és oka a kétkedésnek mégis az, hogy egy vagy több mű keletkezése megmagyarázhatatlannak látszik a feltételezett szerző életének vagy más műveinek tükrében. (Egy másik gyakori formával, amikor a szerző személyének, nevének kérdése fel sem merül, vagyis az „azonos személy írta-e az *x* és *y* műveket” típusú kétkedéssel itt nem foglalkozunk.) Így Shakespeare esetében a szakértelem (természettudományos ismeretek, az udvar belső életének ismerete stb.) látszik egyesek számára összeegyeztethetetlennek a feltételezett szerző marginális életterével, Solohovnál a jóval gyengébb alkotások sora táplálta a kételyt, hogy talán nem is ő írta a *Csendes Dont*.

Az ilyen hírek persze – természetüknek megfelelően – általában gyorsan és széles körben terjednek, s a rémhírek és népmesék terjedéséhez hasonlóan a szociológus vagy a szociálintropológus számos variánsukat jegyezheti le nem is feltétlenül hosszú idő elteltével.

Madách esetében alapvetően a gyenge és félig sikerült művek nem is csekély száma tette kétségessé, vajon ő írta-e a remekművet, amelynek színvonalához egyetlen más műve sem hasonlítható. Szociálpszichológiai szempontból mégis egészen különleges híresztelésről van szó Madách esetében. A hír ugyanis, amely szerint nem ő, hanem közeli ismerőse, Bory László ügyvéd írta volna *Az ember tragédiáját*, ismereteim szerint sohasem terjedt el igazán széles körben, jóllehet tartósan, évtizedeken át élt, s híresztelői olykor nem sajnálták a fáradságot, hogy befolyásosnak vélt személyeket is meggyőzzenek az áthagyományozott információ valóságáról.

*Megjelent: Irodalmi Szemle 1994. 11. sz. 46–60. l.

Mikszáth mint hírforrás

A (csoportlélektani értelemben) sztárhelyzetben lévő Mikszáth Kálmán egészen különleges helyzetet foglalt el Nógrád megye „hírközlésében”; írásaihoz nemcsak gyűjtötte az anekdotákat, de részint írásai, részint személyes kapcsolatai révén terjesztette is azokat, mégpedig – személyiségéből és sztárhelyzetéből adódóan – mindenki másnál hatékonyabban. Nem mintha egy másik, még különösebb szokásairól ismert írója e korszaknak nem lett volna ugyancsak a megye (és az ország) fontos hírforrása. De azért a gróf Vay Sándor álnéven publikáló Vay Sarolta – aki már akkor pipázott, amikor más hölgyek még egy cigarettát sem mertek volna nyilvánosan elszívni – inkább Mikszáthtól vett át történeteket, mintsem fordítva.

Mikszáth sokakat hozott kellemetlen helyzetbe híreszteléseivel s persze nyers stílusával is. Ma sem könnyű eldönteni, hogy a különböző vitákban kinek milyen mértékben lehetett igaza. Előljárban csak kettőt említenék ezek közül: a Gracza-polémiát és az *Egy magyar nábob* vitáját.

Mint ismeretes, 1883-ban Mikszáth egy elbeszélést jelentetett meg *A mi hőseink* címmel, s abban a Hont megyei gerillavezérről, Gracza Antalról és társáról, Záhony Istvánról írt a legkevésbé sem hízelgő hangnemben.¹ Mikszáth írása mélységesen felháborította Gracza Antal hűgát, Kultsárné Gracza Annát, aki levélben kérte Brankovics Györgyöt, hogy írja meg Graczaék hiteles történetét. Az ellenkönyv rövidesen elkészült, s Brankovics ugyancsak *A mi hőseink* címmel jelentette meg Gracza és Záhonyt bemutató munkáját.²

Ismertebb az *Egy magyar nábob* körül kialakult polémia, amelyben maga Nagy Iván ítélte el a Mikszáth által terjesztett legendát.³ Mikszáth ugyanis Jókai életrajzában azt írta, hogy a kékkői várúr, báró Balassa Sándor (1745–1832) harmadik házassága, s az abból született gyermek, báró Balassa Antal (1822–1877) adta volna az ötletet a regényhez.⁴ Nagy Iván, aki Balassa Antalt személyesen is ismerte (mellesleg Balassa Madách Imrének évfolyamtársa volt Pesten, majd 1859-ben az ő elnöklésével alakult meg Nógrád megyében a gazdasági egyesület⁵), a család életének számos részletét egybevetve Jókai regényé-

vel, elvetette Mikszáth elgondolását. Ebben az esetben nagyjából mégis Mikszáthnak lehetett igaza. Értésüléseinek felszínessége azonban már a Jókai életrajzban is tetten érhető. Báró Balassa Sándor harmadik felesége ugyanis nem Tary Ilona volt, mint ahogy a könyvében írja, hanem Kiss Ilona; bizonyoság rá a hölgy gyászjelentése.⁶ Mégis, a szörszálhasogató (s az irodalompszichológia iránt talán hajlott kora miatt kisebb a hitással rendelkező) Nagy Ivánnal szemben itt Mikszáthnak kell igazat adnunk, amennyiben az ötletet (és csakis az ötletet) mégiscsak ez a rendhagyó házasság és gyermekáldás adhatta Jókai regényéhez. A fennmaradt gyászjelentésekből ugyanis rövid számolás után kitűnik, hogy Balassa Antal születésekor az apa kb. 77, az anya kb. 17 (!) éves volt, az eset tehát elég rendhagyó volt ahhoz, hogy híre menjen, találgatásokra adjon okot, s a híresztelések nyomán Jókainak ötletet, kiindulást jelentsen készülő regényéhez.

Palágyi koncepciója

Ilyen előzmények után nem csodálkozhatunk azon, hogy Nógrád és Hont megyének az előbbieknél ismertebb alakjairól is különféle hírekhez jutott ill. különféle híreket terjesztett Mikszáth Kálmán. Inkább az a különös, hogy *Az ember tragédiája* szerzőségéről szóló történetének mindmáig nem ismerjük az autentikus forrását, jóllehet Palágyi úgy utal a híresztelésre, mintha az publikus formában történt volna.

De lássuk, hogyan is került Mikszáth Kálmán neve kapcsolatba a Madách szerzőségét kétségbe vonó híreszteléssel! Palágyi Menyhért monográfiájában olvashatjuk: „De ami talán súlyosabb beszámítás alá esik még, az Bory Lászlónak egyik hátrahagyott verses műve, melyet 1856-ban küldött Madách Imrének karácsonyi ajándékkul. A jeles alkotásnak címe: »A bolhák eredete, mythologiai hősköltemény.« Az Olympuson játszik, hol az istenek mind részegeskednek és duhajkodnak, míg végre Morpheus megharagszik és mákonyitallal elaltatja őket. Ezért azonban Amor bosszút forral, mert nem tűrheti, hogy az istenek és istennők csak hortyogjanak és paráználkodásaikat ne folytassák. Egy nyilat tehát porrá zúzza s szemcséiből teremti a bolhákat, me-

lyeket Olympus lakóira zúdít, hogy azok fölébredve, szerelmes játékaikhoz visszatérjenek. Iszákos, tisztátalan elmének szüleménye az egész, de különös figyelmébe ajánlom Mikszáth Kálmánnak, a jeles humoristának, ki azt a nógrádi pletykát, hogy Bory László lett volna tulajdonképpen szerzője *Az ember tragédiájának*, az irodalomban is forgalomba hozta. Maradtak még Bory Lászlónak számos más iratai is, melyeket Jeszenszky Danó őriz zsákba kötve; ezekre szintén fölhívom jeles humoristánk figyelmét. De siessen, mert különben a lappangó irodalmi kincset föllakmározhatják az egerek.”⁷

Az idézett résznek nem is a hangneme az érdekes (még véltelenül sem nevezi írónak Mikszáthot Palágyi, hanem következetesen humoristának, ami akkoriban az újságírónál is lekicsinylőbb minősítés lehetett). Sokkal inkább az, hogy a még élő szerzőt megnevezi. Biztosra vehetjük tehát, hogy szükség esetén Palágyi bizonyítani tudta volna az állítását, bármit is jelentsen „az irodalomban is forgalomba hozta” állítás. Megfigyelhető ugyanis az idézett Madách-monográfiában, hogy a még élő személyek esetében egészen ártalmatlan történeteknél, pletykáknál is csak kezdőbetűt vagy becenevet használ. Így pl. Madách fiatalkori szerelmével, Gyürky Amáliával kapcsolatban (aki csak évekkel később, 1907-ben halt meg Zagyvapálfalván) két történetet is leír; az egyikben Málikának nevezi az érintettet, a másikban Gy.-ék eladó lányáról szól, mivel azonban a helyszín K. T. (vagyis Kisterenye), így semmi kétség, hogy az utóbbi történetnek is Gyürky Amália a főhőse.⁸

Palágyi tehát óvatos, tapintatos volt, legalábbis a könyvében, írásai-ban. Ráadásul bizvást számíthatott rá, hogy könyvének híre megy, s ez a hír eljut Mikszáthhoz is. Ám Mikszáth ismereteink szerint nem reflektált Palágyi nem éppen hízelgő soraira.

Ki volt Bory László?

Az ügy kapcsán jogos a kérdés: ki is volt Bory László, s miért éppen őt tették meg egyesek a *Tragédia* szerzőjének?

Azt már Palágyi is tudta róla, hogy a sztrigovai tisztartónak, Bory Istvánnak a fia volt, balassagyarmati ügyvéd, aki – miután 1840 nyarán

a költő megszakította pesti egyetemi tanulmányait – Madách Imrét készítette fel az ügyvédi vizsgáira. Mint azt a karácsonyi ajándékköltevény is példázza, még tizenöt év múltán is jó viszonyban voltak. Ugyanakkor Palágyi így jellemzi őt: „eleven eszű, de könnyűvérű ember, ki költéssel vegyes korhely-hajlamokat árult el. Később Gyarmaton ügyvédkedett, s egy ízben valamelyes, nem egészen rendes pénzkezelés folytán az erkölcsi megsemmisülés örvényébe jutott, melyből Madách Imre mentette ki 3000 forintos, soha vissza nem térült kölcsönrel. Jeszenszky Danótól tudom ezt az esetet; egyébként azonban a 3000 frtról szóló s a Bory László, valamint két tanú aláírásával (Benkovics Pál és Bodnár István) jegyzett kötelezvény is megvan a Madách-levéltárban.” Majd a korábban már idézett rész után Palágyi így folytatja a jellemzését: „Bory László egyébként nem volt rosszindulatú ember, sőt inkább kedves, vidám cimbora, ki nagy könnyűséggel gyártotta a magyaros ízű rigmusokat és klapanciákat. Sztregován nem is volt még az a züllött ember, akivé gyarmati ügyvéd korában vált.”⁹

Mindaz, amit Palágyi vagy akár a későbbi Madách-kutatók elmeséltek Bory Lászlóval kapcsolatban, végső soron nem ad magyarázatot arra, miért éppen róla terjedt el az említett legenda. Madách környezetében, s egyáltalán: Nógrád megyében majd' minden nemes versfaragó is volt egyúttal (gondoljunk csak tehetségesebb barátaira: Lisznyai Kálmánra, Pulszky Ferencre, vagy a kevésbé tehetségesekre, Matolcsy Györgyre, Szontagh Pálra, Sréter Miklósrá), a rímfaragás tehát önmagában még nem ad magyarázatot az esetre. Annál kevésbé, mivel Bory László is a „költőknek” abba a népesebb csoportjába tartozott, akiknek valószínűleg soha egyetlen soruk sem jelent meg nyomtatásban; Szinyeyei legalábbis nem ismer ilyen nevű szerzőt, ami elgondolkodtató.

E sorok írója igyekezett kapcsolatot találni a különben roppant kiterjedt bori és borfői Bory családnak egy olyan tagjával, aki Bory István tiszttartó közeli rokona, s Böszörményi István (Losonc) segítségével 1991-ben sikerült is megtalálnia Bory István ükunokáját (Sándor nevű fiának a dédunokáját), a Pozsonyban élő Gracza Albinné Bory Ilonát.

A többszöri levélváltás során végre fény derült néhány érdekes körülményre. Ami talán a legfontosabb: az idős hölgy nem ismerte a Bory-mítoszt, ami annyit jelent: az a kézenfekvő lehetőség, hogy az érintett családja lett volna a terjesztője a mítosznak, gyakorlatilag kiesik.

Ugyanakkor a Bory családdal kapcsolatban néhány fontos adatra fény derült. Így arra, hogy a református család Diósjenőről származott. Valóban: a későbbi tiszttartó Bory István és Kemény Krisztina Diósjenőn kötöttek házasságot 1817. május 12-én, ahol a vőlegény az anyakönyvi bejegyzés szerint helybeli nótárius volt, s ott született két gyermekük is, Bory László (1818. május 31-én keresztelték) és Bory Lajos (1820. december 12-én keresztelték).¹⁰ [A későbbiekben még több fiuk születik, így Bory Miklós és Bory Sándor egészen bizonyosan az ő gyermekük, nem kizárt azonban, hogy a Nógrádban és Hontban élő több Bory Károly nevű személy közül az egyik (véltetően a Losoncon 1824-ben anyakönyvezett) ugyancsak az ő gyermekük.]

Azt, hogy pontosan miért s milyen körülmények között kerültek Sztregovára, nem tudjuk, azt azonban igen, hogy Bory Lászlóba Madách Imre néneje, Anna szerelmes volt egy időben, s a legidősebb testvér, Mária így fakadt ki egy édesanyjának írt levelében: „...én ugyan alig foghatom meg, ezt az egyéb erránt olly okos leánykát [Madách Annát – A. Cs.], hogy hogy nem tudja atál látni hogy Bory épen de épen nem neki való. [...] Minek is hozta az Isten Borit házunkhoz – !”¹¹ Évtizedek múltán, 1861. december 8-án Majthényi Anna tudósítja unokáját Bory László haláláról: „Mindennap áldom kedves jó Sogorod a ki oly rövid idő alatt anyi jót tett általatosok első hogy Borsoditól meg szabadított. – Másodsor Bori Laczinak ingyen helyet szerzet, a ki szegény jó történt meg is halt. –”¹² Az utalások megértéséhez nem árt tudnunk, hogy a címzett sógora Károlyi László, aki a részegeskedő sztregovai nevelőnek, Borsody Miklósnak szerzett állást a Lőcsei Gimnáziumban, s úgy látszik, Bory Lászlónak is.

Mindezen információk fényében már jóval világosabbak azok a motívumok, amelyek a Bory-mítosz kialakulásának kedveztek. Bory László személyében ugyanis adva volt valaki, aki nem csupán verselgető közeli ismerős volt (kis túlzással akár Madách barátjának is mondható), de aki

- a) egy időben „tanára” Madáchnak,
- b) bár történetesen másutt született, mégis falubélijének mondható, és
- c) közvetlenül a Tragédia megjelenése előtt meghalt.

A kortársak, különösen a Boryt közelebbről ismerők, méltán elgondolkodhattak az eseten. Meghalt egy fiatal, tehetséges költő; ne firtassuk, ki és miért tarthatta tehetségesnek őt, fogadjuk el az elemi (nem alkotás-, hanem befogadás-) lélektani tényt: az élet devalvál, a halál felértékel. Ez a fiatal költő alsósztrégovai volt, Madách közeli ismerőse, ifjúkorában a vizsgákra is ő készítette fel Madách Imrét. Majd a „mester” halálát követően egy teljességgel ismeretlen költőtől megjelenik előbb *Az ember tragédiája*, utóbb – még életében – több más irodalmi mű, köztük néhány vers is. Valóban, ismereteink szerint ekkor már több mint húsz éve nem jelent meg Madáchtól egyetlen sornyi vers sem, s ami még a pesti tanulóévek alatt megjelent, az is visszhang nélkül maradt, a szűk baráti-rokoni körön kívül gyakorlatilag ismeretlen volt. Akik tehát Boryt közlőként ismerték, Madách Imrét viszont nem, azok valóban joggal kérdezhették, hogy ki ez az új szerző, aki a korábbiakban csakis politikai tevékenységével hívta fel magára a figyelmet, de arról, hogy szépíró vagy költő lett volna, legszűkebb baráti-rokoni körét leszámítva senki sem tudott, s a publikáció csaknem teljes hiánya miatt (ne feledjük: a *Lant-virágokat* Bérczy szerint nem árusították; baráti körben osztotta szét a szerző) nem is nagyon tudhatott.

Így nézve rögtön érthető a Bory-mítosz kialakulása, még ha nem is tudjuk megmondani, hogy személy szerint kinek vagy kiknek köszönhető. Ha élete végén valóban Balassagyarmaton ügyvédkedett Bory László, mint ahogy azt Palágyi – vélhetően Jeszenszky Danó közlése nyomán – tudni vélte, akkor elég sokan kapcsolatban állhattak vele ahhoz, hogy egy ilyen híresztelés – bárkitől eredjen is – gyorsan elterjedjen.

Amit még Bory életéről az eddig publikáltak alapján tudhatunk, az gyakorlatilag a Madách Imre-dokumentumok két kötetében található, s valóban szoros kapcsolatra enged következtetni kettejük, sőt a két család között.

Ami az első dokumentum-kötetet illeti: 1846. augusztus 26-án anyja meghatalmazottjaként Madách Imre Bory Lászlót „vallja” ügyeiben általános ügyvédnek. 1854. június 30-án meghatalmazza őt 500 Ft kölcsön felvételével, másnap a meghatalmazott felvesz 800 Ft (?) kölcsönt, s harmadnap keltezésű az újabb meghatalmazás 300 Ft kölcsön felvételéről. Úgy látszik, a Jankovich Vince kontra Madách Imre perben Bende István az alperes (Madách Imre) ügyvédje és Bory László a felperesé (1855. január-február). 1855. július 12-én adóssági keresetet nyújtanak be Madách Imre ellen a már említett 800 Ft kölcsön ügyében, majd ismét a Jankovich kontra Madách perben tűnik fel Bory László neve (Jankovich fellebbezése, 1856. február 16.). Végül két további, általánosabb dokumentumon szerepel mindkettőjük neve.¹³

A második dokumentum-kötetben a Jankovich Vince kontra Madách Imre ügy dokumentumai, továbbá ügyvédi megbízások mellett két érdekességet találunk: a Palágyi által is hivatkozott kölcsönt (121. dokumentum), s egy jelentést, amely Hinkó János barátai (vagy inkább kártyapartnerei) között említi Bory László komáromi kapituláns százdost.¹⁴

Két levél 1932-ből

1932-ben Harsányi Zsolt – a Madách-kutatásban páratlan kampány után – elkezdte írni Madách Imre életrajzi regényét. Előtte azonban a Pesti Hírlapban és a Magyar Rádióban beszámolt tervéről. Az eredmény nem is maradt el: a Nógrád Megyei Levéltárban máig megtalálható 71 darab levél, amelyet e felhívások nyomán írtak Harsányinak.¹⁵

Közülük kettőnek az írója számol be a Bory-mítoszlól. Ez azt jelenti, hogy a Palágyi által lejegyzett hagyomány után 3–4 évtizeddel, vagyis Bory halála után több mint hetven évvel, még élt a mítosz, s terjesztői is voltak. De lássuk a leveleket! Az alábbi, a 17. sorszámmal ellátott levél.

Igen tisztelt író úr!

Levelemet elolvasva író úr talán azt fogja gondolni rólam, hogy vagy pillanatnyi elmezavarban írtam, vagy pedig talán egy rossz és ízléstelen tréfa akar ez részemről lenni, amit itt el akarok és el kell mondanom. –

Író úrnak a jó multkoriban és most szombaton az újságban olvastam egy-egy cikkét, amiben Madáchról készülő regényéről tesz említést. Azóta állandóan foglalkoztat a gondolat, és ösztökél valami, hogy ezt a levelet megírjam. –

A familiámban az a hit tartja magát, hogy az Ember Tragédiáját nem Madách Imre írta!! –

Visszamenőleg sok mindenről kellene beszélnem, hogy író úr megértse, honnan merítette familiám ezen állítását. Én tehát megpróbálom tőlem telhetően röviden és érthetően megírni, hogy író úr azután bírálja el. Írott bizonyítékok nincsenek, akik pedig beszélni tudnának róla hitelesen, már régen nem élnek. Én magam is a bátyámtól hallottam úgy beszéd közben megemlíteni, nem is olyan régen. Azóta állandóan kínoz a gondolat, hogy közöljem író úrral ezt a feltevést. A multkori és a most 1932. júl. 2-án megjelent cikkei Madáchról, adta meg végleg a bátorságot, hogy most írjak.

Anyai nagyapám Zalay Ferenc Hont megyei születésű királyi ügyész volt. Hárman voltak testi-lelki jóbarátok: Madách Imre, Bory László és Zalay Ferenc. Állítólag ez a Bory László írta volna az Ember Tragédiáját.

Közben kitört a negyvennyolcas forradalom, mind a hárman hadba vonultak, ahol Bory László elesett. – Hogy mi történt azután, azt tudjuk. Nagyapámat az osztrákok büntetésből mint közlegényt besorozták, és elküldték Olaszországba, ahol egy másik háborút szenvedett végig, sőt, majdnem élve temették el. A táborban nagy beteg lett, már azt hitték, hogy meg is halt. Ki is terítették, fel is ravatalozták, és csupán pár óra választotta el attól, hogy élve elhantolják, csupán az isteni gondviselés őrizte meg tőle.

Mikor ennyi testi és lelki megrázkódtatás után végre haza került fásultan és betegem, bizony nem jutott eszébe az Ember Tragédiájának a

sorsa. – Bory elesett, Madáchet is elsodorta mellőle a sors, a három jóbarát útja háromfelé vált. Hogy később, mikor bekövetkezett a békés nyugodt időszak, miért nem tiltakozott, nem tudom. – Talán nem tulajdonított neki különös jelentőséget, mert abban az időben még nem volt olyan nagy szerepe irodalmunkban ennek a műnek, mint most. – Még azt is hallottam mesélni, hogy Bory egy másik hasonló nagy drámai költeményen is kezdett dolgozni, ami az elsőnek a párja lett volna. A bátyám említette a címét is, de én szégyenszemre elfelejtettem.

Ennyi az, amit erről a dologról tudok a bátyámtól, mert amikor én születtem, a nagyapám már nem élt. – Őt azonban mindig úgy hallottam emlegetni a familiában, mint a megtestesülését a komoly, tetőtől-talpig becsületes és puritán kálvinista magyar úriembernek.

Most még magamról pár szót, nehogy író úr félreértse soraimat, és amint már levelem elején is írtam, részemről valami ízetlen és rossz tréfának tartsa a dolgot. Nem volt az én levelemnek semmi különös célja (egy évszázad után majdnem kár is volna bolygatni). Csak olyan valakivel akartam közölni ezt a familiámban élő szájhagyományt, akit érdekel, és behatóan is foglalkozik letűnt korok nagy embereinek életével, és életük folyamán velük történt nagyobb vagy apróbb-cseprőbb eseményeivel. Ugyebár a Dumas esete is ilyen, bár merőben más természetű ügy. És illetékesebbet, mint író urat, azt hiszem nem is találtam volna.

Én Riesz Mária vagyok, édesapám erdőtanácsos volt Podolinban, ahol életem gondtalan és boldog gyermekéveit töltöttem. És hogy erős lokálpatriota vagyok, sőt, valóságos nosztalgias vágy él bennem a Szepesség után, nem csoda, mert minden ami szép, gondtalan és boldog derű az életemben volt, oda köt. – Hogy onnan elkerültünk, úgy a testi, mint a lelki szenvedések olyan széles skáláját jártam meg, hogy én is elmondhatom magamról Dumasnak azt a mondását: „Vannak, akik eleget szenvedtek ahhoz, hogy joguk legyen sohasem azt mondani, hogy túl boldog vagyok.” Bocsásson meg az író úr ezért a kitérésért, de ezzel is dokumentálni akartam azt, hogy léha tréfák távol állnak tőlem.

Ne haragudjon író úr, hogy levelemmel zavartam, de volna egy nagy kérésem is, ha nagyon elfoglalt ideje engedi, csak pár szóban is

írja meg nekem a véleményét, nagyon-nagyon hálás lennék érte és boldoggá tenne vele. Itt közlöm pontos címemet is.

Tiszteletteljes üdvözlettel vagyok kész híve:

Tápióbicske (Pest m.), 1932. VII. 5.

Riesz Mária

A levélben közöltek több szempontból is érdekesek. Először is nem tudjuk, ki lehetett Zalay Ferenc, s főképp nem világos, miként kerülhetett kapcsolatba Madáchcsal és Boryval. A szokásos kézikönyvek (Nagy Iván, Kempelen Béla, Szinnyi József) csak szűkszavúan írnak a Zalay családról. A Madách család levelezésében találunk egy személyt, akit Madách sógora „Zalay Prefectus Assessor”-nak nevezett,¹⁶ ő azonban aligha lehet azonos a levélíró által királyi ügyésznek írt Zalay Ferencsel; ez az életkorok vélhetően nagy eltérése miatt is gyakorlatilag kizárt. A foglalkozás és a Hont megyei származás miatt nyilván arról a Zalay Ferencről ír Riesz Mária, akinek nevét a *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1886. évi kötetének 430. oldalán találjuk az Ipolysági Kir. Törvényszéknél, mint királyi ügyészt.

Érdekes a szabadságharccal kapcsolatos legenda is; a három barát (akik közül Madách Imre egészen bizonyosan nem fegyverrel a kezében, hanem más módon vett részt a szabadságharcban), az élve eltemetés lehetősége, Bory halála (ami ismét csak ellentmond a tényeknek). Ezek mind olyan motívumok, amelyek alapján a történet – bár e sorok írója a levélíró jóhiszeműségét nem vonja kétségbe – inkább néprajzi érdeklődésre tarthat számot, s a Madách-kutatást csak marginálisan érintheti.

A legendát érdekes módon toldja meg a levélíró egy olyan másik legendával, amely még Madách életében – döntően a tömegtájékoztató segítségével – kapott szárnyra, s amelyet még maga Madách cáfolhatott meg. Az „ikerdarabról” van szó, arról a rémhírről (mivel a korabeli újságok terjesztették, így minden pejoratív jelentés nélkül, pusztán mint a hírek egy sajtószerű típusát kell így minősítenünk), amely szerint Madách Imre elkezdte volna írni főművének valamilyen értelem-

ben a „párját”, „ellendarabját”, „antitézisé”, amelyre a *Vasárnapi Újság* egyenesen *Az ember comsdiája* címmel hivatkozik (1863. dec. 6. 437. lap). Praznovszky Mihálynak mindmáig csak kéziratban létező monumentális gyűjteménye segítségével könnyen képet alkothatunk magunknak a rémhír jellegéről és terjedéséről.¹⁷ De nem ez volt az egyetlen, bizonyíthatóan a sajtó útján (is) terjesztett rémhír, amely még Madách életében, s Madách Imrével összefüggésben elterjedt. Egy másik rémhír szerint Salgóvár romjain a költő tiszteletére majálist rendeztek volna a szépnem tagjai [*Gombostú* 1862. 13. sz. (febr. 12.) 398. hasáb; *Pesti-Hölgy Divatlap* 1862. 4. sz. 46. lap]. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy Riesz Mária elbeszélésében több csodás motívum keveredik; vélhetően nagyapja is hírek és álhírek kusza ötvözetét hallotta, olvasta, s így vált, talán szándéka ellenére, maga is egy képtelen legenda híresztelőjévé. Mindezek után már csak az lehet a kérdés: ismerete-e Zalay Ferenc Madách Imrét ill. Bory Lászlót. Sajnos egyik kérdésre sem ismerjük a választ. Ha azonban abból indulunk ki, hogy valamilyen mélyebb lélektani oka mégiscsak lehetett annak, hogy Zalay Ferenc ezt a hírt leszármazottjai révén „átörökítette”, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy legalábbis Bory Lászlót föltehetően ismerte, talán barátja is volt egy időben, s ezért lehetett enyhén szólva elfogult.

Harsányi Zsolt levelezésében 56. sorszámmal szerepel az alábbi levél.

Pécel, 1932. XI. 21.

Nagyságos Harsányi Zsolt úrnak!

Tudomásom szerint ön foglalkozik Madách Imre életrajzának összeírásával.

Erre vonatkozólag már 20 évvel ezelőtt írtam egy levelet Beöthy Zsoltnak, aki azt éppen két év múlva válaszolta meg, mikor ugyanis elővette a sok száz meg nem válaszolt levelet, és amelyiket még érdekesnek találta, megválaszolta.

Látva az öreg úr nagy elfoglaltságát, megírtam neki, hogy levelét az egyetemista leányomnak ajándékoztam, a tárgyhöz meg már nem szólok, mivel tárgyalanná vált, ti. édesapám néhai Peterdy Gábor pénzügyminiszter osztálytanácsos volt, aki 1817. márc. 18-án született. Mint fiatal ember, ügyvéd volt, és az akkori ifjúsággal együtt tanult mind itthon, mind külföldön.

Jól ismerte a Madách családot, és az ott nevelősködő Bory Imrét, akivel együtt sokat tárgyaltak különféle tudományos témák felett.

Gsáthe Faustja természetesen a fő téma volt. Ez a nagy mű inspirálta Boryt arra, hogy megírja Az ember tragédiáját. Mindig újabb és újabb eszmék vetődtek fel ennek kapcsán, mindig mélyebben hatoltak be a világ alkotásában az emberi lélek halhatatlanságába. Ez a mű maradt csendben eldugva egy asztalfiókjában. A két jóbarát útjai elváltak. Édesapám befejezte tanulmányait, de úgy tudom, hogy mivel Bory nagyon szegény fiatal ember volt, nehezen ment a diploma megszerzése és előbb halt meg, mielőtt befejezhette volna. Az akkori ifjúság nagyrabecsülte, elismerte komoly tudását, nagy olvasottságát, és nagyon sajnálta korai halálát. Sokszor panaszkodott a Madách fiúk szilajsága miatt, akik csak lovagolni és szabad életet folytatni szeretnek, de tanulni annál kevésbé. „így van ez a gazdag fiúknál” – sóhajtott fel.

A Madách család temettette el jószívűen.

Nagy volt a csodálkozás, a megdöbbenés, mikor ez a mű egyszerre napvilágot látott, mint Madách műve.

A férfiak mind elkezdtek tárgyalni maguk között ezt az esetet. Minél több jelent meg belőle, annál nagyobb volt a felháborodás. Úgy hogy mire kis könyvalakban jelent meg, a társadalom annyira bojkottálta, hogy nem vásárolta és hallgatott róla. Az az eset is megtörtént, hogy a vasúton az egyik coupéban hat úr ült. Öt jó ismerőse volt egymásnak, és nagy vitában voltak afelett, hogy Az ember tragédiáját írhatta-e Madách vagy sem. Végülis minden érvet felhozva megegyeztek abban, hogy nem. A vonat megáll, a hatodik úr feláll, bemutatkozik: Madách Imre vagyok, és leszáll. Az öt úr összenéz, és azt mondja: „no legalább meghallotta a véleményünket”. A 80-as években Evva Lajos, a Nemzeti Színház igazgatója egy antikváriusnál valami tragédia után keresett Jászai Mari számára. Kezébe akad Madách könyve. Olvassa, olvassa,

megtetszik, haza viszi és színre hozza. Általános elragadtatás fogadta. A Madách család azonban előállt, és nagy összeget kért érte, Evva eleinte felháborodott ezen, mivel neki lehetett köszönni, hogy a feledésbe ment mű egyszerre nagy elismeréssel fogadtatott. A társadalom megaludott a körülményekkel. A szegény Bory meghalt. A Madách család tekintélyes, sok ismerősük volt, akik szívesen jártak oda. Az ügy egy kínos helyzetbe hozta volna valamennyiüket, mivel odamenni, kutatni, kihallgatni most már nagy urakat, hogy tanúbizonyosságot tegyenek Bory mellett, lehetetlennek bizonyult. Én is agyonhallgattam volna ezt az esetet, de elolvasva Madách most utólag a család által közközre adott verseit, színdarabját, úgy felháborodtam a fércmunkák felett, hogy a lelkiismeretem készlet arra, egy elhalt léleknek az igazságot megszerrezni. Csak a történelem adhatja meg azt, amit a társadalom nem tehetett meg.

Évszázadok múlva emelnek szobrokat, hoznak hamvakat nagy pompával haza, és adják meg az igazságnak a méltó babért.

Hogy mily könnyen vesznek át idegen műveket, hogy önmagukénak adják ki, tapasztaljuk naponta a zeneművek terén. No de ezek nem monumentális művek, és elsiklanak a nagy tömegben.

De egy munka, melyhez óriási tudás kellett, szorgalom, kitartás, lelki átélése mindannak, amit aztán leír, több minthogy azt más büntetlenül elvehesse.

Természetesen itt mostan rendes kutatással lehetne valamit elérni. Talán akadnak még élők, akik szüleiktől szintén hallottak Boryról. Saját magunk is évekkel ezelőtt egy hasonló helyzetben (!) jutottunk.

Férjem tanár volt a Pozsonyi Keresk. Akademián a 90-es években. Munkatársa több külföldi és belföldi lapnak. Így a Pressburger Zeitungnak. Mint svájci születésű, Bernben tette le 1886-ban a doctorátust. A disszertációt kéziratban nyújtották be, egy erős kötésű füzetben.

Nem kellett kinyomtatni, de mint tanár, mégis odaadta a Pr. Z. szerkesztőjének, megalkudott vele, és kérte, hogy könyv alakjában nyomassa ki. Vártunk, vártunk, de hiába, mert a munka eltűnt azon módon, ahogyan odaadtuk. Még el sem kezdték, és már nincs sehol. El múlt egy év, mikor a szerkesztő előadja, hogy képzeljük csak, egy elhagyott fiókban találták meg, régi papírok között. Az uram visszavette a

füzetet, és nem nyomtatta ki. Még azévből Budapestre jöttünk vissza. Rövid idő múlva ifjúsági 10 éves találkozó volt, amelyet itt, a M. szigeten tartottak meg, és a pozsonyi tanárok is lejöttek erre. Volt sok kölcsönös elbeszélési való, de a legnagyobb fölűnést keltette az a hír, hogy a mindig nagyon gyenge tanuló, a Pr. Z. szerkesztőjének a fia megszerezte a doctoratust Németországban egy egyszerű dissertatioval, „Schillers Ästhetik”, ki is adta, és mindnyájan olvasták. Az uram munkája volt, de nem szólt egy szót sem, hanem hagyta a collegáit felletve vitatkozni, hogy hogyan lehetséges ez? Végre az egyik tanár úgy döntött: tudjátok az úgy van, hogy mi mindnyájan félreismertük a fiút. Őt nem érdekelte a kereskedelmi szakma, hogy ha ő ilyen mély irodalmi problémákkal foglalkozott. Ebben maradt, és az illető a mai napig élvezte a nagy tekintélyt, mellyel körülveszik.

Én abban az időben azért írtam Beöthynek, mert a legelső tanulmányában, amely tőle megjelent Madáchról, szintén avval kezdi, hogy sokan vannak, kik Bory Imrének tulajdonítják Az ember tragédiáját. A további fejtegetéseiben azonban belemagyarázza, hogy mégis M. írhatta. A későbbi munkáiban már nem is tér erre vissza.

Hacsak egy lap kéziratot lehetne B.-től találni, már be lehetne bizonyítani, pedig ez nem is lenne olyan lehetetlenség, régi levelek vagy iratok között találni.

Ha azonban Önnek is kellemetlen lenne ezt feszegetni, tegye félre levelem, és hallgassunk.

Annyival könnyítettem lelkiismeretemen, hogy leírtam.

Teljes tisztelettel vagyok olvasója:

*özv. dr. Hefty Frigyesné
Peterdy Mária*

A levélnek már az első tárgy szerűnek látszó megállapítása is kételyt ébreszt az olvasóban, hiszen Bory Imre nevű személy Madách környezetében ismereteink szerint nem volt. Arról nem is szólva, hogy semmiféle Madách fiúknak (sem Imrének és fivéreinek, sem fiának és unokaöccsének) nem volt ilyen családnevű nevelőjük; Madách Imre már elmúlt tizenhét éves, amikor Bory László kezdte őt az ügyvédi

vizsgákra felkészíteni. A levélíró további tévedések soráról tudósít (a Tragédia nem folytatásokban jelent meg, hanem rögtön „kis könyvalakban” stb.), s csaknem „természetszerűen” személyes sérelemről (a Harsányi Zsoltnak Madách-adatok okán vagy ürügyén írt levelek valósággal hemzsegnek a személyes sérelmekről). Érdekes azonban, hogy tudomása van egy Beöthy-tanulmányról, amely Madách szerzőségét firtatja; sajnos ennek megjelenési helyét sem ismerjük. Végül is egy apróságban mégiscsak igazat adhatunk Peterdy Máriának: „Hacsak egy lap kéziratot lehetne B.-től találni...” Valóban, ha önmagában bizonyító ereje nincs is, egy eredeti Bory-kézirat alapján legalább arra a feltételes kérdésre választ remélhetünk: írhatta-e Bory a Tragédiát, létezett-e Madách környezetében olyan személy, akinek intellektuális és költői kvalitása alapján legalább elméletileg elképzelhető világirodalmi színvonalú mű megalkotása.

A bolhák eredete

A jelen tanulmány szerzője sokáig hiába kutatott Bory-kézirat után, végül is azonban sikerült megtalálnia ugyanazt a művet, sőt, a műnek ugyanazt a kéziratot példányát, amelyről Palágyi Menyhért tett annak idején említést, amelyet tehát Bory László ajándékozott Madách Imrének 1856. december 24-én.

A költemény elolvasása után, kommentár nélkül is bárki meggyőződhet arról, hogy Palágyinak igaza volt: *A bolhák eredete* című munka nemcsak a Tragédia színvonalával nem mérhető, de még Madách közepes verseitől is jócskán elmarad. Közzétételének nincs is egyéb értelme, mint egy tévhit eloszlatása. (Persze szigorúan véve: az iménti megállapítás is tévhit, hiszen nincs az az érv, nincs az a tanulmány, amely egy tévhit eloszlatására képes lenne. De a téma iránt mélyebben érdeklődő, elfogulatlan olvasót azért remélhetőleg meggyőzi majd a mű közzététele.)

A félbehajtott és füzetté fűzött papírlapok tartalmát betűhíven adom közre, az érthetőség kedvéért néhány lábjegyzettel kiegészítve. A vers egyébként javításokat nem tartalmazó, kéthasábosan tördelt tisztázatot.

Meghagytam a korabeli tipográfiai, részben a könyvnyomtatásban is alkalmazott megoldásokat. Így az egyes részek a ma zenei (és számítástechnikai) jelként ismert „kereszttekkel” vannak elválasztva egymástól, a végidézőjel az angolszász nyomdatechnikában használatos jel (bár ott éppen az idézetek kezdetének jelölésére használják). Hoszszabb, több verssorra terjedő részek idézőjelezése olykor úgy történt, hogy végjel használata nélkül minden egyes sor elején kitették a kezdő idézőjelet. Az egyes versszakokat szögletes zárójelbe tett sorszámmal láttam el. Itt jegyezném meg, hogy a kézirat semmiféle információt nem nyújt a szerzőről; föltehetően másoktól – pl. Madách Aladártól, Jeszenszky Danótól, Szontagh Páltól – értesülhetett Palágyi arról, hogy a mű szerzője Bory László volt. (Azon, hogy a pajzán mű szerzője nem tüntette fel a nevét, nem csodálkozhatunk: nem tudhatta, hogy a megajándékozottn kívül nem olvassa-e más is a művét, s amennyiben azt – tudatosan vagy tudattalanul – nagyobb nyilvánosságnak szánta, vagyis abban reménykedett, hogy Madách Imre másoknak is megmutatja, vagy szándékolatlanul bár, de mások kezébe kerül a költemény, úgy nem is járhatott el másként.)

A' Bolhák Eredete.

Mythologiai Hősköltemény

Karácsoni ajándékul M. I. Urnak Dec. 24^{én} 856.¹⁸

[1]	Egykor a' Nagy Istenek
Lakomát rendeztenek,
Termeiben Olympnak,
Parancsára Zeusznak!	[7]	Terpsychore ment elő,
Mint a' Táncz-sor vezető;
Tánczoltak már egyet mást,
Jól megrakták a' Csárdást!	
[2]	Mindenki meg volt hiva
Ki, Istennek beirva
Volt a' nagy Mátrikába,
Párjával, – vagy magába. –	[8]	De, midőn így múltott
Mindenki, megváltozott
Egyszerre a' Múlttság,
Oda lett a' vidámság!	
[3]	Rakva volt a' nagy asztal
Étellel és itallal;
Cornus ¹⁹ Úr süttött főzött,
Ganyméd ²⁰ pinczérködött.	# #	[9]	Az Álom nagy Istene,
Félrevonúlt, – 's pihene;
Gyász köpenybe búrkoltan,
Horkolt immár – nyugodtan. –
[4]	Jupiter, újjongatva
'S vidor kedvel halgatta
Apolló Muzsikáját;
Pengetvén sarkantyúját. –	[10]	Azonban a' nagy lárma
Oly rémitő volt márma,
Hogy a' palota rengett,
Morpheus – felébredett. –	
[5]	Vénus, kacsingva néze
Marsra, – kit megigéze;
Magát hozzá csúsztatta,
'S fegyverét – simogatta!	[11]	Bosszúsan szét-tekinte;
Egy szolgát oda inte;
„Hívd a' többit is” mondja,
„Mind itt legyenek, nyomba.”	
[6]	Széles volt már a' jó kedv,
Mert munkált az égi Nedv;
Egyszer neki eredtek,
Mind tánczra kerekedtek.	[12]	A' szolgák mind boroztak;
De azért csoportoztak
Főnököknek körébe,
Megálltak közelébe. –	

[13]	„Látjátok e' Bohókat „E vidám Tánczólokát? „Ök az Álmot megvetik, „Istenségem' nevetik.	[20]	Júnó vigan múltott Férjével; kivel legott Énekelt egy Duettet, 'S járt egy szép Minuettet.	[27]	Eggyik keresget Papot, Másik bort-öntő Csapot; Dolgozni egy sem bohó, Szóval, nagy volt a Hű-hó!	[34]	Zeusz, inti fiait: „Hogy a' nagy Czinkotait „Neki hagyják, nem másnak, „Ő az Ura – e' háznak.“ –
[14]	„Hát! már az én Uralmam, „Bóldogító hatalmam, „Letiporva maradjon, „Momus, ²¹ Bachus' uralgjon?	[21]	Mars pedig csak sompolygott Venus körül; 's mosolygott; Mond neki sok szép Bókot, Szaporázza – a' Csókot. –	[28]	Minerva, komoly képpel Látta ezt; oda lépdel Zeuszhoz, őt megkérni: Méltóztassék beérni	[35]	Most büszkén szét-tekinget, Felkapja a' Serleget, Azt körömgig kiissza, Üressen adja vissza. –
[15]	„Hohó! az így nem lehet, „Arról hatalmam tehet; „Pinczébe szaladjatok, „Álom-italt – hozzatok; –	[22]	Herculest, azt az izmost, Kaczerkodikva látni most, Hévvél öleli Psychét, Szorongatja a' gyengét. –	[29]	Végre a' Dáridóval; Küldje hatalom-szóval Aurórát – útjára, A' Földnép vigaszára!	[36]	De, bezzeg volt prüszögés, Káromkodás, köpködés: „Mily infamis rossz moslék, „Nem egyéb, mint Mákonylé“
[16]	„Töltsétek azt bögrékbe „Csinos kis csészécskékbe; „Itassátok meg őket, „E' dőre örvendőket!	[23]	Óh! ne bánts, ne bánts őtet, Terhedeleg megölheted! „Kinek arra mi gondja“? Psyche, nagy hetykén mondja!	[30]	Ámde! rosszkor érkezett; Jupiter épp vetkezett; Júnóval babrálkodott, Ki akkor kászolódt. – !	[37]	„Teremtette! rossz kölyke, „Italod majd megöle“ Eggyet fordúl a sarkán, Kipked kapkod – bot után!
[17]	„Azt a' nagy Billikomot, „A' pohárszékben amott, „Csapásig megtöltsétek, „S Jupiterhez vigyétek. –	[24]	Phóbus, Lunát öleli, 'S örömebe feledi, Hogy három nap már elmúlt, 'S kör-útjára – nem indult!	[31]	„Teremtuttse! nem bánom; „A' gaz népet nem szánom; „Húzd rá cigány, – mulassunk“ Vólt felelet, „vigadjunk!“	[38]	De, már érzi, hogy lankad, Járásába megakad; Júnó mellé csek ledül 'S mély álomba szenderül!
[18]	„Tokaji! azt mondjátok, „De ám jól felrázzátok! „Dictum, factum, sic fiát, „Hadd fogjon Csizmadiát!“ # #	[25]	Mig így múltatnak ott fent, Vólt a' földön ide lent, Mély sötétség, veszeklés, Aggodalom, rémülés.	[32]	Ekkor a' Terem' ajtaján, A' csalfa Morpheus' kaján Emberei, – belépnek, Ide 's tova szét-mennek!	[39]	Az Ég nagy Istenei, Bakjai Nyöstényei, Már mind szépen aludtak, Con amore – hortyogtak!
[19]	Ezalatt a' mulatltság, Fojtvást [!] tart, 's a' Társaság, Gond-kergető Mámorba, Csak úgy úszik a' borba!	[26]	A' rémült Nép, megdöbben; Azt hitték már legtöbben: Múlik a' földi élet, Közelget az Itélet!	[33]	Felkeresnek Mindenkit, Egynek sem hagynak békit; Kinálgatják a' Nectárt, Esküdvén – hogy meg nem árt!	[40]	Az öröm-zaj mind elmúlt, A' Muzsika elnémült; Vólt szomorú Csendesség, Kihólnak tetszett az Ég! # #

[41]	Amor, – az a' csintalan [48] Isten, – az a' fájtalan; Ezalatt más szobába Járt el Venus' dolgába. –	„Ezt az aluvó Népet, „Elöl, hátul, középet, „Marnotok kell, busásan, „Amúgy Magyar-miskásan.	[55]	Először apró mozgás Csak egyszer rángatózás, Vala csupán látható, Vagy egy sohaj hallható.	[62]	Mivelhogy a' Támadás Hátúlról volt; a' Marás Előre nyomta őket, A' szegény szenvedőket.		
[42]	A' mély csend megijeszté, A' Terembe készteté; Beccatolván nadrágját, Oda veszi hát útját. – !	[49]	„Ne kiméljétek őket, „E' lusta henyélőket; „Rajta fiúk! múnkára, „Kiki menjen dolgára!“ –	[56]	Továbbabb vakaródtak, Lábszárakra csapkodtak, Az elkinzott Istenek, Jajszóval sziszegtenek!	[63]	Már minden pár összejött, Már egymás mellett nyögött; Ott heverték feszelen, Anyaszült meztelen!	
[43]	„No! e' szép Istória,“ Mond Cythere kis fia; „Hát! ti velem így bántok, „Morpheusnak szolgáltok?	# #	[50]	Erre az ádáz Sereg, Mint homok-szem, szétpereg; A' bástyákra felmásznak, Ellenikre – rohannak. –	[57]	Később, rugdosni kezdtek Csillagokat; pityeregetek Már a' gyenge Asszonyok, Tűrhetlen lön fájdalmok.	[64]	De, Morpheus hatalma, Még mindent békón tartá; Tágult ugyan a' nyomás, De, nem volt szabadulás!
[44]	„Nem tudjátok hogy Ámor „Az erősebb mindenkor? „Még ma megfűjjuk a' Tust, „Mert legyőzöm Morpheust!“	[51]	A' szűk nadrág rokolya, Czipellő, gatyakorca, Mellény, Mider, harisnya, Őket nem hátráltatja. –	[58]	Végre, nagy fájdalmokat, Lehánya ruhájokat, Gondolták enyhíthetni; Kezdték is hányni, vetni!	[65]	Azomban észrevette Ő Kelme, hogy vesztette A' csatát, – hát tovább állt, Szégyennel elsomfordált!	
[45]	Kihúz a' Csizmaszárból Ekkor, – a' legjavából Egy nyilvesszót; megtöri Ízre porra dörzsöli.	[52]	Akadnak sok nyílásra, Nagy mélységű forrásra; Itt egyet hörpentenek; 'S azzal tovább ügetnek.	[59]	Amor, mint jó Genera Ide 's tova szaladgál; Legénnyeit biztatja, Új rohamra nógatja!	[66]	Amor kiált Ho-ho-hót! Fűjja a' tárogató! Vissza hívja seregit, Megdicséri legényit!	
[46]	A' sok Miliard részek Mind fergekké levének, Kik vígan ugrándoztak, Amor körül cikáztak. –	[53]	Egyszer szöll egy kis Fika: „A' lessz legjobb Tactica, „Rontsúnk rájuk hátúlról, „Ne féljünk az ágyúktól.“	[60]	Küldi a' Zephyreket, Mint hadi-segégeket, Mindenféle parancsal, Válogatott csapattal!	[67]	# # Morpheus távoztával, A' varázsnak múltával, A' meggyőtrött Istenek Ébredezni kezdenek. –	
[47]	„Amor mond: jertek elő, „Most lessz a' keresztelő; „Bolha lessz a' nevetek „Kínzás – rendeltetések.“	[54]	„Jó lessz biz az!“ azonnal Neki szegzet szuronnal Hátúlról neki esnek, Kegyetlenül csipkednek.	[61]	Fojton fojt (!) a' pusztítás, Nőttön nőtt az ordítás; Csak úgy repked a' kabát, Pendely, gatyá, meg nadrág!	[68]	Nem tudták, hogy mi bajok? Mért oly kúszált a' hajok? Hova lett pendely, nadrág? Hogy múlt el a' múltság?	

[69]	Zeusz, hosszat ásított, 'S oly nagyot nyújtózkodott, Hogy megrendült Föld és Ég, Mind ember, mind Istenség!	[76]	Végre, maga is hevül, Egy kicsit tova repül; Megkap egy piczi Zephirt, Önt bele szerelem-írt. – !	[83]	„Lassan, lassan, Uraim, „Drága Jó Asszonyaim“! Dörög Zeusz haraggal, 'S előlép méltósággal!	[90]	Hátratekint, hát! látja, Ámor a' hasát tartja Úgy nevet; – a' Csapodár! „Te vagy Hunczut, úgy e' bár?
[70]	„Ah! mi szag csikládozza „Orromat?“ tudakozza; „Ez nekem ismeretes, „Mindenkor kellemetes.“		# #	[84]	Meghalgatván a' Panaszt, Szólla: „Te, buta Paraszt, „Nem tod' hogy az Apácza? „Hol egy mogyoró pácza [!]“?	[91]	„Csipjétek Őtet nyakon, „Hadd legyen kurta-vason; „Meg kell mindjárt botolni „Derekasan pántolni
[71]	Felemeli hát fejét, Mellette látja Nejét, De nem fedett keccsekkel, Szét-terpesztett térdekkel!	[77]	Most, betoppan Zörejjel Vulkán, egy nagy pőröllyel; Kíált: „Vénus, jer ide, „Adj früstököt – izibe“!	[85]	Vulkán, neki iramlott, Futtában elcsuszamlott; Júnó Asszonyt feldönti A' telt Serblit kiönti. –	[92]	Teremtésü Gazfattyát! „Mercur! hozz tiszta gatyát! „Vedd ki a' zöld Suplódból, „Vagy a' czifra ládából!“
[72]	Mindjárt tudja, hány óra? Nem is várt Riadóra; Veri lábát kengyelbe, Felpattan a' nyeregbe. –	[78]	De, Vénus vólt jó falat, 'S azért fedezet alatt Tartá őt, a' Had-Isten, Amott egy Kereveten!	[86]	Bezzeg vólt most Hahota, Mindenkni futott oda, Látni a' Scandalumot, A' nagy Spectaculumot!	[93]	Ámor, meghúnyászkodik, Könyörgve rimánkodik; Mond: „a' Baj oka vala „Morpheus rossz itala.“
[73]	Ezt látván a' Többiek, Ők is ugyan siettek Lándzsát törni Amorért, E' hatalmas Istenért!	[79]	Az Asszony meg sem kukkan; Vulkán, Pallasra bukkan, Ragadja őt derékon, 'S benyúl – a' hasitékon!		# #	[94]	Kérdi: mi jobb? heverni? „Vagy szép Asszonyt ölelni?“ Nagy lön most a' Figyelem, Röktön hangzik: „Kegyelem!“
[74]	Már, kéjtelve dobogott Minden szív; 's fentlobogott A' szent Áldozat' Tüze,[81] Mit Szerelem gerjeszte!	[80]	Ámde! Minerva nem ért A' tréfához, és azért Úgy pofon nyalja Vulkánt, Hogy szeme is szikrát hányt!	[87]	Mig ők így bámészkodnak, Ámor, int egy Csapatnak. Azok értik az Intést, Elkezdik a' csipkedést! [95]		Zeusz, homloka búbját Meböki; 's hasa púpját Simogatva, szól: „fiát“ „Haljad a' Sententiát.“
[75]	Amor, hogy mindent látott, Édesdeden kaczagott; Győzelmén örvendezett, Egy nagyot bukféncezett!		Vulkán, ordit mint medve, Elesett minden kedve; Jupiter a' lármára, Ugrik hamar talpára.	[88]	Többen, már vakargatják Bőrököt, és nem tudják Előbb hova kapjanak, Itt, vagy ott vakarjanak?	[96]	„Érezvén hogy Mákonynál „Ez ördöngös italnál, „Többet ér a' Szerelem, „Legyen neked Kegyelem;
		[82]	Az Istennők ijjedve Fekhelyekről felkelve, Ide oda húzódtak, Serblikre kuporodtak!	[89]	Zeusz is rugdalózik, Morogva szitkozódik; Gondol is már egyet mást, Midőn hall nagy kaczagást.		

[97]	„De, ezen kis férgeket, „Mint dühös kis ebeket, „El kell mind pusztítani „Fészkestől kiirtani. –	[104]	„Állandó Tábortokat, „Fő hadi-szállásokat: „Vegyétek Asszonyoknál, „Kaczerkódó lányoknál!	[111]	Az ádáz Bolha-sereg, Mely mindenütt ténfereg, Igy jutott a' világra, Az emberek kinjára! –	[115]	Vagynak borzasztó tunyák, Nagy korhelyek és lusták, Kik inkább Mopheusznak Mintsem Neked áldoznak!
[98]	„Mert pedig, mit Isten tett „Avvagy Isten teremtett, „Nem lehet megsemmíteni, „Kell őket számkivetni. –	[105]	„Ott találtak jó Raktárt, „Könnyebben kaptok Jutrást; „S ha jól lakmároztatok, „Ott a' forrás – ihattok!‘‘	[112]	Annak is van hát oka, Mért tanyázik több bolha, Lányoknál Asszonyoknál Mintsem a' férfiaknál?	[116]	Illyeket, hadd büntessék Bolháid hadd csipdessék; Bűnhődést érdemelnek, Mert Téged elfelednek!
[99]	„Azért, őket zárjátok „Egy zacskóba, 's dobjátok „Le a' földre, hadd marják „Az embert, – hadd kinozzák!‘‘	[106]	Most megnyílik a' Zacskó. Hallatszík a' Parancsszó; A' Bolhák be-ugrálnak, Adieu-t kiabálnak!	[113]	# # Ámor! én elismerem Hatalmad; nem is merem Mondni: „hogy a' Bolhácskák „Hasztalan Bogaracsák‘‘!	[117]	De, engem, kiméj, – kérlek, Ki Tégedet tisztellek! A' hol Óltárt találok, Előtted térdre hüllok!
[100]	Jupiter akarata Ellen, az Apellata Tiltva lévén, halgatott Amor is, 's elballagott. –	[107]	Mercur veti vállára A' terhet, 's megy útjára; Lyukat fúr a nagy Egen, Éppen kellő közepén. –	[114]	Olyan az Emberiség' Nagy része, hogy segítség, Éppen nem felesleges, – De sőt inkább szükséges!	[118]	Áldozom én mindenkor, Nappal, estve, hajnalkor, Bolha nélkül is Neked, – Kiméj meg hát engemet!!
[101]	Rendbeszedte legényit Kedves kis Teremtényit; Verik már a' Riadót, Mercur hozza a' Zacskót!	[108]	A' zacskót jól meg-rázza, Neki neki hintázza; Végre csűrökre fogja, A' nyíláson kidobja.!				
[102]	„Jó fiúk! vigadjatok. „Cseppet se búsúljatok; „A' földön is Tinéktek „Én leszek hű vezértek!	[109]	Oly erős volt a' dobás, Oly sebes a' Zuhanás, Hogy midőn földre esett A' zacskó, – szétrepedett!				
[103]	„A' földön, sok tunya Nép „Lakik; 's azért mindenképp „Őket ostromoljátok „Szünetlen kinozzátok!	[110]	A' foglyok szabadultak, Hogy vigan ugrándoztak; Mindenfelé szét-mentek, Tábor-helyet kerestek!! – # #				

Összefoglalás

A sztregovai tisztartó fia, a Madách Imrét egykor ügyvédi vizsgáira felkészítő Bory László 1856 karácsonyán *A bolhák eredete* c. költeményének kéziratot füzetét ajándékozta Madách Imrének. Az eset nem volt szokatlan vagy rendhagyó. Akinek tehetségéből vagy pénztárcájából futotta, az nyomtatott művel kedveskedett neki,²² de volt, aki a névnapjára (nov. 5.) írt alkalmi költeményt.²³ Ez a karácsonyi ajándék azonban, talán Bory korai halála miatt, talán azért, mert az ő halála után közvetlenül tűnt fel üstökösként egy Madách Imre nevű költő, utóbb találgatásokra adott okot, sőt, egy képtelen mítosz elterjedéséhez vezetett.

Voltak persze másféle mítoszok is, köztük olyan is, amely részben Madách Imrének tulajdonított olyan munkát, amelyben pedig nem vett részt. Így pl. 1862-ben híre ment, hogy a Felvidéki Magyar Közlönynek Madách Imre volna a társszerkesztője. A hírt Jeszenszky Danó kénytelen volt cáfolni, jelezve, hogy egyedül ő indította útjára a lapot.²⁴ (Ennek ellenére több mint valószínűtlen, hogy Madách és Bory közös ismerősének, Jeszenszky Danónak köze lett volna a Bory mítoszhoz. Jeszenszky ugyanis elmesélte Palágyinak a Tragédia keletkezésével kapcsolatos egyik anekdotát, amelyet más forrásból is ismerünk, s amely nem hagy kétséget a szerző kiléte felől.)

A Madách szerzőségét kétségbe vonó történet több variánsa is elterjedt, ha nem is széles körben, de tartósan, sok évtizeddel túlélve az érintetteket. A verses füzet közzététele remélhetőleg meggyőzően bizonyítja: ha nem is tehetségtelen ember írta, mindenesetre olyasvalaki, akinek költői kvalitását még akkor sem lehetne Madáchéhoz hasonlítani, ha sohasem született volna meg a remekmű, *Az ember tragédiája*.

Jegyzetek

1. Mikszáth Kálmán *Összes Művei*. 2. kötet. Bp., 1956.
2. BRANKOVICS György: *A mi hőseink*. Bp., 1883
3. NAGY Iván: *Egy nemzetség elvirágzása*. Nógrádi Lapok 1898. 14. sz.
4. MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai Mór élete és kora I.* (Mikszáth Kálmán *Összes Művei* 18.) Bp., 1960. 196. l.
5. STAUD Géza (szerk.): *Madách Imre összes levelei. II.* Bp., 1942. 66. l., MARUZS Mónika: *Adalékok a „Nógrád megyei gazdasági egyesület” történetéhez*. In. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII.* Salgótarján, 1982.
6. OSZK Kisnyomtatványtára. XIX. századi gyászjelentések, a BA betűpárral kezdődő neveknel (báró Balassa Sándorné szül. Kiss Iлона).
7. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 78. l.
8. PALÁGYI Menyhért: i. m. 109–110. l.
9. PALÁGYI Menyhért: i. m. 77–79. l.
10. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 645.
11. OSZK Kézirattára. Levelestár: Madách Mari – id. Madách Imrénéhez. 35. levél (Keszeg, [1836.] aug. 16.).
12. OSZK Kézirattára. Levelestár: id. Madách Imréné – Károlyiné Huszár Annához. 23. levél.
13. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 37., 208., 209., 210., 221., 222., 226., 227., 259., 272. sz. dokumentumok.
14. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993. [1994.]
15. Nógrád Megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai.
16. OSZK Kt. Levelestár: Huszár József – id. Madách Imrénéhez. 6. levél. (Keszeg, 1837. szept. 16.)

17. PRAZNOVSZKY Mihály: *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864.* (Kézirat)
18. A kézirat lelőhelye: Magyar Országos Levéltár. P 481. LXXIV. cs. 78.
19. Kroniosz
20. Ganümedész
21. Mómosz
22. Madách Imre könyvtárában már csak egyetlen neki dedikált könyv maradt: Huszár Gyula: *Beszélyek.* OSzK Madách Letéti Könyvtár XII. Lásd: SZÜCSI József: *Madách Imre könyvtára.* Magyar Könyvszemle 1915. 27. l.
23. Két M. K. monogrammal ellátott, ám a kézírás alapján mégsem Madách Károlytól származó névnapi köszöntőt ismerünk: 1856-ból, ill. 1863-ból. Lásd: ANDOR Csaba – LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre kéziratai és levelezése (Katalógus).* Bp., 1992. 289. l.
24. Vasárnapi Újság 1862. 21. sz. [máj. 25.] 249. l.

Madách Imre születésnapja

Lexikonok, kézikönyvek, tankönyvek életrajzi adatait egymással egybevetve érdekes megfigyeléseket tehetünk. Ha egy-egy személy esetében elég sok forrást hasonlítunk össze, gyakran úgy találjuk, hogy azok a legelemibb adatokat tekintve is ellentmondóak, enyhébb esetekben eltérőek.

A nevek helyesírását nézve, az utóbbi a gyakoribb. Madách teljes nevét pl. leggyakrabban így írják: „sztrégovai és kelecsényi Madách Imre”. Ám a „sztrégovai és kelecsényi” előnév helyett olykor csak a „sztrégovai” áll, de találkozunk az „alsósztrégovai”, „kiskelecsényi” változatokkal, ill. ezek variációival is. És még csak a nemesi előnévnel tartunk! Családnevét – szerencsénkre – elég következetesen írta, s azt a néhány esetet, amikor aláírásában a „Madach” formával találkozunk, bizvást elírásnak tekinthetjük. Vagy mégsem? Hiszen az ő korában illett pl. a megfelelő nyelvhez „igazodni” az aláírásnál is. Csak egy példa Madách közvetlen környezetéből: első házitanítójának, Osztermann Józsefnek két levelét ismerjük: egyiket a tanítványához írta latin nyelven, másikat Madách édesanyjához németül.¹ Tekintsünk el itt most attól, hogy a keresztnéve ennek megfelelően nem József, hiszen sem a német, sem a latin nyelvben nincs ilyen keresztnév, de mindkettőben van a magyar Józsefnek megfelelője. A tanító számára az is természetes, hogy az „eredeti” nyelven, vagyis azon a nyelven, amelyen családneve értelemmel bír, a megfelelő helyesírással írja a nevét is, vagyis „Ostermann”-nak. Latinul azonban éppúgy értelmetlen a neve, mint magyarul, a latin nyelvű levél végén tehát „Osztermann” az aláírása.

Madách abban a szerencsés helyzetben volt, hogy mindössze egy keresztnévet kapott, s az is könnyűszerrel fordítható magyarra.² De mit kezdjünk azokkal, akiknek több keresztnévét jegyezték be az anyakönyvbe? Mit kezdjünk a Domo(n)kos/Döme, Barbara/Borbála stb. névalakokkal? Egyáltalán: mi a meghatározó egy személy magyar keresztnévének megállapításánál?

Azt mondhatnánk persze, hogy ismert személyeknél elterjedt szokásokat, mintákat követhetünk: nem lehet kétséges, hogy nevüket ho-

gyan kell helyesen írni. Túl azon, hogy pl. a nemesi előnevet tekintve (amelyet az elmúlt száz esztendőben csak kevés kézikönyv közölt) ezt nem állíthatjuk, még ismert személynél sem nyilvánvaló, hogy mi a mérce. Egy István keresztnévű fejedelmet pl. szűkebb hazájában, Erdélyben többnyire „Báthory”-nak, Magyarországon inkább „Báthori”-nak írnak.

Ennél súlyosabb a gond, ha az életrajzi adatokat nézzünk. A jelen tanulmány csak egyetlen kérdésre szorítkozik: ki mikor született, s főképp: mikor született Madách Imre?

A születésnapok „rendellenességei”

Súlyos esetekben maguk az „érintettek” is felfigyelnek arra, ha valakinek a születési időpontja körül komoly zavar mutatkozik. A magyar irodalomtörténetben ilyen súlyos esetnek minősíthető Berzsényi Dániel születése: 1776. május 7. vagy 1780. május 6. a helyes dátum?³ Elégdjünk meg pillanatnyilag annyival: Berzsényi május 6-án születettnek vallotta magát, szemben mindazzal, amit lexikonok, kézikönyvek állítanak róla. Ám nem minden esetben ilyen „látványosan” eltérőek a legalapvetőbb adatok.

Általános célú lexikonoknál nem is csodálkozhatunk az ellentmondásokon. Mivel forráskutatás nem áll mögöttük, más lexikonok, kézikönyvek s általában: nyomtatott munkák adatait veszik át, s azok kritikai egybevetésére a szerkesztőknek érthető módon nincs lehetőségük. Annál elgondolkodtatóbb, ha olyan szaklexikonok adatai között mutatkozik ellentmondás, amelyek egyaránt „alapkutatásokra” támaszkodnak. Szorítkozzunk két ismert, sőt, elismert „lexikon”-ra: Nagy Ivánra és Szinnyei Józsefőre.⁴ Bár a két nagyon eltérő „lexikon” között csak csekély az átfedés, mégis, legalábbis ezerszám található eltérés közöttük; s akkor még óvatosan becsültünk. Ami a Madách családot illeti, Madách Imre nagyapja, Madách Sándor Szinnyei szerint 1756. jún. 21-én született, Nagy Iván szerint viszont 1754-ben (a szokásos értelemben vett nyomdai hibáról aligha lehet szó az utóbbi esetben, mivel Nagy Ivánnál két helyen is ez a dátum áll).⁵ Ne kérdezzük: mi-

kor is született valójában Madách Sándor; Nagy Iván és Szinnyei József műve egyaránt lexikonkiadásunk kimagasló alkotása, s közös „hibájuk” (legalábbis az itt vizsgált szempontból) csupán annyi: kézzel írt források kézzel írt másolatain át, többszörös közvetítéssel öltöttek nyomtatott formát, így aztán nem csoda, ha a kézírás olvasási pontatlanságaitól az elírásokig hibák halmozódtak fel, amelyeknek érdemi korrekciójára (mivel hangsúlyozottan magányos kutatókról s XIX. századi eszközökről volt szó) eleve nem kerülhetett sor. Nagy Iván vagy Szinnyei József művének kritikai feldolgozása, adatainak pontosítása legalábbis tíz Nagy Iván ill. Szinnyei József képességű és elszántságú kutatót kívánna, így tehát ennek a munkának az elvégzésére föltehetően sohasem kerül már sor.

Egyébként is: a lexikonok, legalábbis a jó lexikonok, inkább csak megtestesítik az egyes szakmunkákban előforduló hibákat, s jobbik esetben nem szaporítják azokat. Az alapvető gond tehát az, hogy a legigényesebb szakkönyvek, biográfiák szerzői is csak ritkán érzik szükségét annak, hogy az olyan alapvető adatoknak, mint pl. a szóbanforgó személy születése, házasságkötése stb. utánajárjanak.

Elrettentő példaként álljon itt Veres Pálné születésének időpontja! 1815. dec. 13-a áll a lexikonokban csakúgy, mint a legautentikusabb és legterjedelmesebb életrajzban: Szigethy Gyuláné és Veres Szilárda nagymonográfiájában.⁶ Látszólag rendjén is volna minden, ha az érintett személy lánya nem írta volna le, miféle családi hagyomány állt a dátum hátterében. Eszerint Veres Pálné úgy tudta, hogy Luca napján és pénteken született. Mentségére szolgáljon, hogy szüleit korán elveszítette, így aztán kevésbé hiteles forrásokra kellett támaszkodnia saját születésnapját illetően. De az azért mégiscsak furcsa, hogy ezek szerint élete végéig nem vett a kezébe egy megfelelő kalendáriumot. Máskülönben észre kellett volna vennie, hogy 1815-ben Luca napja nem péntekre, hanem szerdára esett. Lehet ugyan találgatni az ellentmondás okát (egy lehetséges megoldás: Luca napján született, s két napra rá, pénteken keresztelték őt, vagy fordítva: pénteken született, s Luca napján keresztelték), de nem érdemes; amíg nem rendelkezünk új kutatási eredménnyel, tanácsosabb 1815 decemberét írni a születés időpontjaként, mellőzve a nap megadását.

Ezek a rendellenességek is jelzik, hogy a születésnapok körül igen nagy a zavar. Ezt a zavart megszüntetni aligha lehet, legfeljebb mérsékelni; mérséklésében komoly szerepet játszhatna, ha legalább a tudományosság igényével megírt életrajzok az időpontoknál kivétel nélkül minden esetben megjelölnék a forrást, vagy annak hiányában jeleznék, pontosan honnan származik a „találgatás”.

Madách születésnapjának változása

És most járjunk utána annak, honnan származnak a Madách Imre születésével kapcsolatos találgatások! Tekintsünk el egy pillanatra az alsó-sztrigovai anyakönyvektől, azok másolataitól, kivonataitól, mivel azok, mint látni fogjuk, félrevezetőek, s szigorúan véve kevés közülük van Madách születésének napjához.

Két dátum terjedt el: 1823. január 20. és 21. A mai kézikönyvek többsége egyöntetűen az utóbbi dátumot írja, s gyakorlatilag csak egyetlen modern munkában találkozunk január 20-i dátummal: Radó György könyvében.⁷ Igaz, nála nem véletlenül, hiszen már jóval korábban felhívta a figyelmet erre a közkeletű tévedésre.⁸

Érdemes azonban időrendben haladnunk, hogy világosan lássuk: valószínűleg mindkét dátum egy-egy személy közlése nyomán terjedt el s vált „népszerűvé” a maga korában. A legkorábbi „nem hivatalos” dátum ismereteink szerint a költő nővérének, Madách Máriának édesanyjához írt levelében fordul elő: „Emikét igen igen ölelem 's a máji születése napjára...”⁹ Ennél sokkal ismertebb azonban magának az érintettnek egy levele: Madách Imre írta 1863. jan. 20-án barátjának, Szontagh Pálnak: „E szerencsétlen mai nap tesz 40 évessé, s ettől két szent pátrónusom: Fabián és Sebestyén sem ment meg”.¹⁰ Érdemes felfigyelni arra, hogy itt nem csupán a levél (nem mindig pontos) keltezéséből következtethetünk Madách születésnapjára; ennél fontosabb, mert félreérthetlenebb a védőszentekre való utalás. Ő tehát (nővérehez hasonlóan) úgy tudta, hogy 20-án született.

Ha azonban a január 20-i dátum korabeli elterjedtségét nézzük, akkor valószínűleg nem ilyen vagy hasonló magáncélú levelek szolgáltak

alapul, hiszen azokat általában nem publikálták, s még az utoljára említett levél is csak sok évvel a szerző halála után látott először napvilágot. Minden bizonnyal maga Madách Imre volt az, aki még életében elterjesztette születésének azt a dátumát, amelyet (bajos lenne megmondani, pontosan kinek a közlése vagy milyen dokumentum nyomán) helyes dátumnak tartott.

Érdekes, hogy életében (sőt, közvetlenül a halála után a korabeli lapok nekrológiáiban is) minden ismert nyomtatott munkában január 20-a állt. Ma már Praznovszky Mihály jóvoltából abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy gyakorlatilag hiánytalanul számba vehetjük a korabeli tudósításokat.¹¹ Azokból kiderül, hogy még olyan közeli pályatársak is, mint az „-U” monogram alatt publikáló Arany János, ezt a dátumot ismerték.¹² Ezt látva inkább azon csodálkozhatunk: ha magának az érintettnek sikerült még életében elterjeszteni a születésnapját, hogyan lehetséges, hogy a későbbiekben ez a dátum módosult?

Minden jel szerint Bérczy Károly emlékbeszéde volt a fordulópont. Abban föltehetően már a január 21-i dátum hangzott el, legalábbis a kéziratban s annak különböző publikációiban egyöntetűen ez áll.¹³ Az emlékbeszéd adatai nem csupán azért terjedtek el, kiszorítva a korábbi adatokat, mert szövege többször, többhelyütt is napvilágot látott, s az 1880-ban majd 1895-ben kiadott Gyulai-féle Madách összkiadásba is bekerült. Ennél fontosabb, hogy ez az első részletes életrajz, amely éppen ezért a későbbi munkáknak is alapjául szolgált. Ráadásul több szempontból is hiteles: Bérczy jól ismerte Madách Imrét, s eleinte úgy látszott: ő adja ki Madách összegyűjtött műveit.

Ebben ugyan korai halála megakadályozta őt, ám az életrajz azért elkészült, tegyük rögtön hozzá: igen körültekintő, mindmáig alapvető munka, amely össze sem hasonlítható a korábbi életrajzi vázlatokkal, de még a későbbiekben is harmadszázadot kell várni, amíg részletesebb, pontosabb életrajzok napvilágot látnak (Becker Hugóé és Palágyi Menyhérté). Bérczy emlékbeszéde tehát elhomályosítja az összes korábbi publikációt, olyannyira, hogy ha a későbbiekben fel is merül olykor a jan. 20-i dátum, kizárólag Madách idézett levele miatt kerül előtérbe. És most lássuk, mit mond az anyakönyv, az az anyakönyv, amelyet ugyan jónéhányan megnéztek már, s amely talán Bérczy informá-

ciójának is alapjául szolgált, de amelyet bizonyos szempontból mégsem méltattak kellő figyelemre.

Az anyakönyvek mítosza

Az állami anyakönyvezés 1895 utáni bevezetése több következményre is járt. Témánk szempontjából a legfontosabb: új fogalom született, a születési anyakönyv. Valóban: régi (keresztény) anyakönyveket vizsgálva ritkán találkozunk születési anyakönyvvel, s a ritka kivételeket bizvást elírásoknak tekinthetjük. Madách esetében születési anyakönyvről vagy annak kivonatáról beszélni ugyanolyan anakronizmus, mintha a kvarcóráját állítanánk ki egy múzeumban. Rendesen „a megkereszteltek anyakönyve” címet viseli az a könyv, amelyet a születési anyakönyvvel szokás összetéveszteni.

Ha jobban belegondolunk: nem is lehet másként. Egy újszülött nem lehet keresztény (még kevésbé katolikus vagy protestáns), s ilyenformán nem lehet őt (mert nincs hová) bejegyezni. Kereszténnyé (s azon belül mormonná, unitáriussá stb.) azáltal válik, hogy megkeresztelik őt. Csakis a keresztelés aktusa révén kerülhet be tehát a megfelelő felekezeti anyakönyvbe. Érdekes, hogy ennek a múlt század végén is kevesen voltak tudatában. Becker Hugó pl., aki felfigyelt a Madách születése körüli zavarra, idézi az alsósztrégovai anyakönyvet: „Nr. 1. 1823. 21. Januarii. Baptizans. Idem Parochus. (Ez évben Hliniczky.) Baptisatus: Emericus...”.¹⁴ S bár az idézett rész alapján világos, hogy keresztelésről van szó, mégis úgy értelmezi az adatot, hogy az Madách január 21-i születése melletti vitathatatlan érv, s hogy maga Madách tévedett Szontaghnak írt levelében. Pedig az anyakönyv alapján csupán annyit állíthatunk: január 21-én keresztelték Madách Imrét, tehát valamikor azt megelőzően született, nem kizárt persze, hogy ugyanazon a napon.

A korabeli szokások két szempontból érdemelnek figyelmet. Egyrészt azért, mert ekkoriban még általában csak egy „dátum” rovatot találunk az anyakönyvekben, s ezt a rovatot olykor a lap fejlécében feliratozzák ugyan, de ez sem egységes és általános. Az az egy dátum te-

hát, amely az 1820-as évek körüli anyakönyvi bejegyzéseknél szerepel, általában a „ritus” dátuma, esetünkben a keresztelésé. Ez rendszeren a bejegyzés dátuma is egyúttal, de nem mindig. Nagyritkán ugyan, mégis előfordul, hogy a bejegyzések nem szigorúan időrendben követik egymást. Ilyenkor talán feledékenységből került be később a bejegyzés, bár az is előfordulhatott, hogy valamiért nem állt rendelkezésre az anyakönyv a szertartás időpontjában és helyén. Mindenesetre a szigorú időrendi sorrendtől való apró eltérésekből arra következtethetünk, hogy a szertartás elvégzésének az időpontja került bejegyzésre.

A múlt század második felében aztán elterjedt a kettős dátum: külön rovatba került az újszülött születésének és keresztelésének időpontja. Részben ezekből az adatokból következtethetünk vissza arra is, hogy mi lehetett a legelterjedtebb szokás. Nos, leggyakrabban a születést követő napon keresztelték meg az újszülöttet.

E szokás hátterében többféle motívum húzódott. Egyrészt a jelentős csecsemőhalandóság miatt kockázatos dolog volt várni, tehát a szertartást a lehetőségekhez mérten a leghamarább el kellett végezni. „Normális” esetben ez a születést követő napot jelentette. Hiszen a szükséges előkészületek néhány órát még optimális esetben is igénybe vettek. Ilyen optimális eset, amikor a szertartást végző pap vagy lelkész a közelben tartózkodik, a gyermek leendő keresztzülei helyi lakosok stb., vagyis amikor az érintett személyek mindegyike gyorsan értesíthető. Az elterjedt szokástól természetesen mindkét irányban el lehetett térni: azokban az esetekben, amikor a születés napján történt a keresztelés, nyilván különleges okok játszhattak szerepet ebben (pl. az újszülött halálától lehetett tartani), de a keresztelés későbbi időre való elhalasztása is ezzel magyarázható (rendszeren azért 7–8 napon belül történt a keresztelés; ilyen különleges ok lehetett, amikor a keresztzüelők távolabb fekvő településeken éltek, amikor az anya vagy az apa távolléte vagy betegsége miatt kellett a szertartást halogatni stb.).

Általában, tisztán statisztikailag nézve: ha egy múlt században született személynek csak a keresztelési dátumát ismerjük, a legnagyobb valószínűséggel akkor találjuk el a születési dátumát, ha becslésként az előző napot adjuk meg.

Hölgyek esetében más bizonyítékunk is van arra nézve, hogy rendszerint egy nappal korábban születtek, mint amikor keresztelték őket, már akkoriban is, amikor még nem szerepelt mindkét dátum az anyakönyvekben. Ugyancsak széles körben elterjedt szokás volt ugyanis az esküvő napját úgy megválasztani, hogy az egybeessen a menyasszony születésnapjával. Ezt a szokást természetesen jobbra csak a felsőbb körökbe tartozók követhették. Madách Imre és Fráter Erzsébet pl. megengedhette magának azt a luxust, hogy ennek megfelelően július 20-ra tűzzék ki az esküvőt; egyszerűbb emberek ilyen abszurd időpontot (az aratási időszak kellős közepe!) nem választhattak. Mindenesetre tény, hogy Fráter Erzsébetet 1827. júl. 21-én keresztelték Szirákon,¹⁵ s az esküvő időpontjának megválasztásából arra következtethetünk, hogy egy nappal korábban született. De ugyanezt mondhatjuk el pl. Madách nővéréről, Madách Annáról is, akit 1818. ápr. 19-én kereszteltek, s 1842. ápr. 18-án volt az esküvője.¹⁶ Ami Madách esküvőjét illeti, ez azt jelenti, hogy bár férj és feleség születésnapját egyaránt korrigálnunk kell: változatlanul hajszálra 4 és fél év a korkülönbség közöttük.

Illúzió tehát azt gondolnunk, hogy az anyakönyvek, amelyek kétségkívül a legfontosabb dokumentumok életünk bizonyos „alapadatainak” tekintetében, pontos tájékoztatást nyújtanának a 150 év előtt születettek születési napját illetően is. Ilyen rovat sajnos, sem a megkereszteltek, sem a házasulandók, sem az elhunytak anyakönyvében nem volt, s így a megfelelő hivatalos kivonatok, másolatok sem szólhatnak erről. S bár csak lazán kapcsolódik ehhez a problémához, azért azt sem árt megemlítenünk, hogy egészen más természetű volt a 150 éve élt vagy még régebbi korok emberének misztifikációja, hiedelemvilága, mint a ma élő emberé. Kit érdekelt (néhány elszánt tudományos kutatón kívül) a születésnap!

A Madách családban is ritkaságszámba ment a születésnap említése; rituális jelentősége pedig (szemben a névnapokkal) egyáltalán nem volt. Hát még azok körében, akik olykor születésük évét sem tudták, nem is szólván a hónapról és a napról! Ez a dátum akkoriban még nem tartozott a feltétlenül megjegyzendő dátumok közé. Nem így a névnap, amely szűk családi körben olykor valóban ünnepnek számított. Alsó-

sztrégován pl. ritkán mulasztották el, hogy július 26-át vagy november 5-ét (Majthényi Anna ill. Madách Imre névnapja) megünnepeljék.

Fontos-e mindez?

Látszólag mindennek alig van jelentősége. Valóban: Madách életműve szempontjából, de még életének eseményeit nézve is csekély a jelentősége annak, hogy 20-án született, s nem 21-én. Mindenesetre levélbeli utalását ennek alapján nem minősíthetjük tévedésnek. Bár Becker Hugónak jó oka volt arra, hogy kételkedjék: pontosan ismeri-e valaki saját születési dátumát, mindazonáltal Madách Imre minden bizonnyal ismerte és helyesen ismerte azt.

Vannak persze más, a szűkebb tudományosság körén kívüli szempontok, amelyek alapján fontosnak tarthatjuk az abszolút pontosságot. Tekintsünk el most attól, hogy egy asztrológus bizonyára azt mondja: a legkevésbé sem mindegy, melyik napon született Madách. A huszadik század világában egyre erőteljesebbé vált a születési/halálozási dátumokhoz való kötődés, ilyenformán nem mindegy: ha egy kultúrában/szubkultúrában valakinek éppen a születési időpontját kívánják megünnepelni, akkor mely napon célszerű ezt megtenni. Madách születését (csakúgy, mint másokét) legcélszerűbben születésének napján, vagyis január 20-án ünnepelhetjük, s ha valaki mégis január 21-én emlékezik meg róla, nem árt, ha tudja, hogy ez szintén nevezetes dátum, de nem a születésének, hanem a keresztelésének a dátuma.

Madách legjelentősebb szerzőink egyike, s ez már abban is megmutatkozik, hogy a szélsőséges, egész életművét érintő tévedéseket mára gyakorlatilag sikerült tisztázni. Ma már csak kevesen hiszik, hogy egyetlen művet írt volna, még kevesebben hisznek abban a maga korában elterjedt mítoszban, amely *Az ember tragédiáját* is más szerző művének tulajdonította. Főbb életrajzi adatait tekintve is szerénynek mondható a kézikönyvek, tankönyvek pontatlansága, tévedése.

Sajnos sokkal rosszabb, már-már reménytelen helyzetben vannak azok a szerzők, akikkel szemben (ha nem is ok nélkül, hiszen ez képtelen állítás, de legalábbis méltánytalanul) csökkent az érdeklődés. Illó s

együttal időszerű lenne legalább a jeles személyek egy szűk körében a legalapvetőbb adatoknak ismét utánajárni, hogy tankönyveink és lexikonjaink hibát hibára halmozó adattengerében több valós, a tényeknek ill. „a tudomány mindenkori állásának” megfelelő adat legyen. Mert ki lehet ugyan újra és újra adni Nagy Iván monumentális munkájának hasonmását (elfeledkezve arról, hogy a szerző a pótlék kötet megjelenése után még 30 évig folyamatosan csiszolta, bővítette azt), ám a huszadik század végén illik nemcsak észrevenni, de ki is javítani legalább az elemi hibákat. (Mikor és hol született Kossuth Lajos, ki volt Berzsényi Dániel felesége stb.)

Jegyzetek

1. OSzK Kézirattára. Osztermann József – Madách Imréhez és Ostermann József – id. Madách Imrénéhez.
2. A megkeresztelték alsósztrégovai katolikus anyakönyve jelenleg a Besztercebányai Levéltárban található.
3. TOLDY Ferenc (szerk.): *Berzsényi Berzsényi Dániel munkái*. Pest, 1864. I. 3–4. l.
4. NAGY Iván: *Magyarország családai nemzékrendi táblákkal I–XII., Pótlék kötet*. Pest, 1857–1868. és SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Bp., 1890–1914.
5. SZINNYEI József: i. m. VIII. 216. l. és NAGY Iván: i. m. VII. 226. és 228. l.
6. RUDNAY Józsefné – SZIGETHY Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Bp., 1902. 6. l.
7. RADÓ György: *Madách Imre életrajzi krónika*. Salótarján, 1987. 17. l.
8. RADÓ György: *Tárgyszerű és tárgyilagos Madách-életrajzért*. Palócföld 1980/3. 22. l.
9. OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Mari – id. Madách Imrénéhez. 13. levél. Keszeg, 1841. jan. 20.
10. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 996. l.
11. PRAZNOVSZKY Mihály: *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*. (Kézirat)
12. – U.: *Madách Imre*. Koszorú II. évf. II. félév 16. sz. (1864. okt. 16.) 381–382. l.
13. BÉRCZY Károly 1866. febr. 6-án mondta el emlékbeszédét; kézirata jelenleg a Palóc Múzeum kiállított tárgyai között található.
14. BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza. II.* Magyar Szemle 1899/22. 254. l.
15. Magyar Országos Levéltár. Mikrofilmtár A 2514.
16. Mindkét adat az eredeti anyakönyvből származik.